

खुलासा

श्री. पुंडलीकजी कातगडे यांना लिहिलेली ही माझी पत्रे छापण्याची परवानगी मी दिलीच नसती. पुढे मागे ती छापली जातील अशी कल्पना लिहितेवेळी मुळीच नव्हती. ही पत्रे पुंडलीकजींनी संभाळून ठेवली आहेत, हेही मला ठाभूक नव्हते. पण '४२' च्या आंदोलनात मी जेलमध्ये असताना यातील काही पत्रांची छापिल कात्रणे मला पहावयास मिळाली. पत्रे छापली जातातच, तर निदान जो मजकूर प्रगट होणे अनिष्ट आहे तेवढ्याची काटछाट करावी, अकादा शब्द सुधारावा, आणि भेकाडे वाक्य पुढे मागे करावे, असे वाटून 'तूर्त पत्रे न छापल तर ये' असा निरोप मी पाठविला आणि आलेली कात्रणे नमुन्या-दाखल सुधारून पाठविली.

हालेल्या सुधारणा च्याच आवडल्या म्हणूनच श्री. पुंडलीकजींनी ही पत्रे छापण्याचे धाडविले. नुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर त्यांच्याच तोंडून घेऊनावया अका संमत अकले की, त्यांनी माझ्या काही पत्रातील सडेनोडपणावर किंवा कठोरपणावर चिडून ती काडून टाकली. तरीही बरीचशी पत्रे त्यांनी संभाळून ठेवली आहेत आणि आता ती जशीच्या तशी छापण्याचा त्यांचा विचार आहे. श्री. पुंडलीकजींचा व माझा संबंध अितका निव्हाझ्याचा आहे की त्यांचे कोठेही चुकले की, ताशेरा हाडण्यास मी कमी करीत नाही आणि त्यामुळे कधी कधी ते रागावले तरी आजवर कधी त्यांनी गैरसमज करून घेतला नाही. माझी ही काकागिरी त्यांनी जरी सहन केली तरी लोकांपुढे ती अुघडी करणे मला शोभणार नाही म्हणून, ही पत्रे संपादून त्यांतील सर्व भाग सौम्य करावा असे मी मनाने ठरविले होते. पण पुंडलीकजींचे म्हणणे पडले की, तसे केल्याने पत्रांचा स्वाभाविकपणा नष्ट होईल. प्रेमाने आणि आपुलकीने लिहिलेली भाषा समजण्या-मितके वाचक सुचुद्ध असतातच. पुंडलीकजींनी जर गैरसमज करून घेतला नाही तर, वाचक तमा तो करून घेतील असे मी काय म्हणून मानवे!... असा मनाशी विचार करून मी तो भाग तसाच राहू दिला.

अितर काही व्यक्ति किंवा संस्था यांच्याविषयी प्रगट केलेले अभिप्राय देखील होता होईल तो ठेवावेत असा पुंडलीकजींचा आग्रह होता. (त्यांत त्यांचे काय

जाते ! कोणी चिडले तर माझ्यावर चिडणार !) तेव्हा त्या वाचतात मात्र अर्थ त्यांचे सरे आणि अर्थ माझे सरे, अशी तडजोड करावी लागली.

यातून अेक प्रश्न निघाला. पत्रावर मालकी कोणाची ! कोणीसं मागितलं कीं पत्रांवालि कायदेशीर मालकी लेखकाची नसून पावकाची असते. (ज्याला पत्रे पावतात तो पावक) पण तीं छापावयास देण्या न देण्याचा अधिकार लेखकाचा असतो. हा अधिकार अर्थातच लेखकाला जिवंतपणींच वापरता येतो. म्हणून लेखकाला पावकाशी तडजोड करावी लागली. अर्बं त्यजते पंडितः ! आणि पुंडलीकजीही नाभिलानाने का होमिनात, लेखकाच्या आणि प्रकाशकाच्या आग्रहाला बस होण्यास तयार झाले, आणि त्यानीं थोडींकार काटछाट होअूं दिली.

साजगी पत्रे आणि तींही चारा पंधरा वर्षांवर किंवा त्याहूनही अधिक कालावर पसरलेलीं अेकत्र छापतांना निदान कालक्रम'तरी संभाळला पाहिजे. दुसोर्ध ठिकाणीं तळदीप दिली पाहिजे; तसेंच महत्त्वाचे प्रसंग असतील तर ते थोडेसे विस्तारानें समजविले पाहिजेत; अुल्लेखलेल्या व्यक्तींची अुपयोगी असल्यास माहितीही दिली पाहिजे; सरोसर संवाद करायचाचें म्हणजे हें सर्व केलें पाहिजे. पुंडलीकजीनीं माझीं पत्रे जशीं सांभाळून ठेविलीं तशींच मला लिहिलेलीं स्वतःचीं पत्रे नकलून ठेविळीं असतीं तर त्यानींही आवश्यक अुतारे देणें जहरीचें होतें. पण त्यांचीं पत्रे त्यांच्याकडे किंवा आज माझ्याकडे मिळणें शक्य नव्हतें. पत्रांचा काल

मूळ : : : : :
आग्रह असतो. पण माझ्या घमंतीमुळे तसें करणें सोपें नव्हतें आणि प्रकाशकही स्वतःचा छापखाना नसल्यामुळे परस्वाधीन. अशा स्थितीत ' तुम्ही काळजी करूं नका, आम्ही पाहून घेअूं.' असें आश्वासन देअून पुंडलीकजीनीं आणि प्रकाशकांनीं मला मोकळे केलें. आणि आना पुस्तक हातीं आल्यानंतर पाहातो तर दिलेलें आश्वासन मुमुर्षुजनांना अंतघडोला दिलेल्या आश्वासनाभितकेंच पाळलें गेलें आहे. अेक संबंध पत्र निरनिराख्या ठिकाणीं दोन वेळां छापलें गेलें आहे. कनाड सदाशिव-रावांना कनेल सदाशिवराव बनविलें आहे. अेवढीं दोनच उदाहरणें दिलीं तर बस आहेत. श्री. पुंडलीकजी पुष्कळ कामे अंगार घेतान, अंग मोडून आणि जीव तोडून तीं पार पाडतात; पण त्यांच्या ' चानेल की ' मुळे त्यांच्या श्रमाच्या आणि

निष्ठेच्या मानाने फळ त्याच्या पदरी पडावे तितकें पडत नाही हा दोष बाग्तो तितका लहान नाही तो दोष घालविलाच पाहिजे

श्री पुढलीकजी हे मूळचे मिरजेचे रहाणारे तेथील युवराजाच्या सगर्नात शाळेत शिकलेले पुढें त्यांना देशभक्ति मुचली बघ करून क्रांति करावी, राज्यकर्त्यांविरुद्ध वट करून कित्येकांचे खून करावेत, अशा दहशतवादा विचारार्थी त्यांच्या बाल मानसांत ठाणें दिलें पुढें राणाय विचारार्थी प्रवचनें देणाऱ्या कातनकाराच्या शिकाऱ्यांनीं ते कर्नाटकचे पुढारी श्री गगाधरराव देशपांडे यांच्याकडे राहिले तेथें छठ अध्याचे शिक्षण होत नाही म्हणून असतुष्ट होऊन ते काशी-ननारसपर्यंत जाऊन आले, पण कोठेंच जम घसेना म्हणून घडगांवला गगाधररावांच्याकडे परत गेले गगाधररावांनीं गांधीमाण स्वीकारला आणि रचनात्मक कार्यक्रमासाठीं स्वतःच्या गांधी 'आश्रम' काढला तेव्हां सादी वगैरे केवळ रचनात्मक कार्यांत रहाणें पडेना म्हणून श्री पुढलीकजींनीं पुन गगाधररावांना सोडलें आणि गोना व जुप निपदे यांवर प्रवचनें देत ते महाराष्ट्र व बऱ्हाडमध्ये हिंडले पुढें बिहारमध्ये चपारण्य जिन्सांत गांधीजींच्या आज्ञेनुसार अेक वर्षपर्यंत त्यांनीं निर्भयपणें सेडुताची सेवा केली श्री पुढलीकजींचा गांधीजींशीं प्रथम सघष आला तो चपारण्यामध्ये त्यानंतर गांधीजींच्या सत्याग्रहाश्रमांत आणि गांधीजींच्या दौऱ्यांत केव्हां केव्हां श्री पुढलीकजीं येऊन रहात असत त्यानंतर कांहीं महिने साधरमती येथें गांधीजींच्या आश्रमांत सादीविद्या आणि शौचकूप साक करण्याची कला त्यांना शिकून घ्यावी लागली गांधीजींना साक्षी ठेवून देशसेवेसाठीं त्यांनीं सत्य व स्वराज्य मिळेपर्यंत ब्रह्मचर्य हीं व्रते घेतलीं

गगाधररावांची व्यक्तिगत सेवा करावी, समा-परिपक्वा भरविण्यात, हानभार लावावा, तशीच सधी साध-यास समेत भाषणेंही करावीत, आणि अशा रीतीनें हळूहळू 'पुढारी होण्याच्या' मार्गास लागवें, अशी त्यांची त्या वेळीं प्राथमिक महत्त्वाकांक्षा होती पण थोरथोर लोकांचा सहवास लाभल्यामुळें, गगाधररावांच्या घरांचेर सघष हिंदुस्थानचा प्रवास झाल्यामुळें, आणि गगाधररावांच्या रूपेनें अनेक लहानथोर चळवळींमध्ये व सार्वजनिक कार्यांमध्ये, गोविंदराव याळगी-सारख्या अव्वल दर्जाच्या देशभक्तांच्या हाताखालीं कांहीं वर्षे व पुढें स्वतःपर्यंत जबाबदारीनें काम करण्यात मिळाल्यामुळें, पुढलीकजींचा जीवनाचा व महत्त्वा-

काक्षेचा अधःपणा राडू शकला नाही हिंदी शिकून राष्ट्रभाषेचा प्रचार करावा, त्यासाठी व्याकरण, कोश आणि पाठ्य पुस्तके लिहावीत आणि वर्ग चालवावून ही प्रवृत्ति त्यांनी अस्तागने व नेगेने पुष्कळ वर्षे चालविली घेऊनही जिल्ह्या मध्ये राष्ट्रभाषेच्या कार्याचे बीज पेरून त्याला काही वर्षे त्यांनी सतपाणी घालण्याची काळजी वाढिल्यानंतर, आता त्याचा वृक्ष बनून त्याला पालवी, फुलाफळाची बहार आलेली पहावयास मिळते

आमीला जसे आपल्या लाडक्या मुलाचे वेड असते, तसे पुडलीकजींना लहान पणाच्या तालमीचे वेड अजूनपर्यंत आहे. तालमीला ते तालीम सस्था म्हणतात. चाळपणच्या संशोधनविषयाचा हा अनुराग जरा मला अतून आरडनो तरी या पत्रांमधून तो माझ्या गळेचाच विषय झाला आहे. कारण गगाधराबांची सेवा आणि तालमीची सेवा या दोन गोष्टी परस्पराबाधक झाल्यावाचून राहणार नाहीत हे मला स्पष्ट दिसत होते आणि दुसरी गोष्ट अशी की पुडलीकजी राजकाशात पडले म्हणून त्यांची असह्य सेवा पचवून त्यांना मात्र तालमीवाचून शक्य तितके दूर ठेवावयाचे धारण एका काळी जुग्या सचालकाचे असे अितर पुष्कळ बाबतीत हनुमानाप्रमाणे बलभीम बनणारे हे लोक सार्वजनिक तेजस्वितेचा विचार करीत नाहीत, याचे वाअी वाटून मी पुडलीकजींना टपका देत असं

पुडलीकजींनी स्वकुटुंबियाशी असलेला सध्व अफेपगी तोडला आहे ते वातावरण मुळातच करून होते त्यातच त्यांनी देशसेवेचे द्यत घेतलं. यामुळे कुटुंबियां-विषयीचा मोह तोडण्यात त्यांना मदत करणे अिष्ट होतं. मध्यतरी काही अिष्टमित्रांनी त्यांना लक्षाच्या जात्र्यात पकडण्याचा विचार केला आणि तेही फसण्याच्या घेतात आले होते त्या वेळी मी चांगलीच दृढता वापरून त्यांना परावृत्त केले आणि कित्येकांचे शिष्याशाप मिळविले त्यावेळी जर मला आजच्या अितर अनुभव असता, तर त्यांना लक्षातून परावृत्त करण्याचा प्रयत्नच मी केला नसता हे मला कबूल केले पाहिजे. नसबर्षांचे पालन कोणीही स्वतःच्या निर्धारानुरूप करावयाचे असते. भावाभावांच्या बांगणीच्या बाबतीत आणि इतर व्यवहारांत पुडलीकजींनी निरपृह वृत्ति धारण केली होतीच, पण स्वतःचे शेत चळकावून बसणाऱ्या माअूचदांकडून ते परत मिळविण्यासाठी सहज साधणारे सोपे न करतो, त्यांनी आपले शेत जाअू दिलं

त्यांनी स्वतःच्या हिंमतीवर चालविलेला राजकीय लढा म्हणजे मिरज सस्थानातील सारावाडीविरुद्ध रयतेकडून करविलेला 'सत्याग्रह' हा होय. याचा अखेरीस अकराव्या वर्षात आला आहे या यशस्वी लढ्यानंतर जर पुढलीकजींनी सस्थानी राजकारणातच रहावयाचें ठरविलें असतें तर ते आज प्रजा मंडळांत चमकले असतें पण त्यांना गंगाधरावांची सेवा सोडावयाची नव्हती.

श्री गंगाधरावांच्या हुदली या अिनामी गांवात पुढलीकजींनी स्वतःच्या हिंमतीवर पैसे मिळवून आणि कर्ज काढून अेक गोलेंग व्यायामशाळा बांधली त्यानंतर गांवातील लोकांना सघटित करून, गावकऱ्यांचे आणि त्यांच्या नेलाचे हाल दूर करण्यासाठी, गावकऱ्यांच्याच हातून गांवचे मुख्य रस्ते दगडांनी बांधवून घेतले गावच्या इरिजनांसाठी अेक विहीरही खोदवून दगडांनी बांधवून घेतली आहे

हुदलीच्या आसपासच्या सेड्यांतील दरोडेखोर घेड लोकांना धडा शिकवून प्रामाणिकपणें पोट भरण्यास शिकविण्याचें काम पुढलीकजीं सध्या करीत आहेत. मधून मधून शिक्षणशिबिरें खुलवून तरुण कार्यकर्त्यांना देशाची आणि देश सेवेची माहिती देण्याचें काम ते करीत असतातच श्री गंगाधराव देशपांडे महाराष्ट्र व कर्नाटक दोन्ही प्रांतांचें पुढारीपण करीत असतात, श्री पुढलीकजी त्यांच्या सेवेत त्यांच्याचरोबर सतत असल्यामुळें त्यांना अनेक तऱ्हेचा विविध अनुभव मिळालेला असे, त्या सर्व अनुभवांचा उपयोग हुदली गांवच्या सेवेलाच असड चिकटून राहून करावयाचा असे त्यांनीं ठरविलें आहे

मी जर घेडगांवच्या बाजूला काम करीत असतो, तर श्री. गंगाधरावांशी आणि अर्थात् पुढलीकजींशीं माझा सघष यापेक्षाही अधिक आला असता पण मी कर्नाटक महाराष्ट्राच्या बाहेरच नेहेमी राहिल्यामुळें आमचा परस्पर ओढा आणि घराबसा परिचय पत्रोपत्रींच न्किला आहे अेकत्र काम केल्यानें परिचय गाढ होतो, आणि ओढा वाढतो किंवा तुटतो, आम्हीं दोघे दूर असल्यामुळें या गोष्टी घडल्या नाहींत पुढलीकजींच्या स्वभावानील कांहीं अकलुष बाजू आणि कित्येक दोष माझ्या ननेबाहेरच राहिले असतील कित्येक परोपकारी स्नेही असले नसलेले कितीवरीं दोष कानांत येऊन सांगतात पण हा रतीय भितका कांहीं मुलक असतो कीं त्यापैकीं कांहींच झोक्यांत टिकत नाहीं, पोर्तात शिळून ने पचण्याची गोष्ट तर दूरच राहो

समय ग्रामसेवेचें काम स्थानिक लोकानाच पटवून आणि त्यांनाच तयार करून नांवारूपास आणण्याचें ठरविलें आहे चेळगाव आणि हुदली यांच्यामधील सुस्त कऱ्याच्या दोंगरातील नेरड लोक विडीनात दरवडेसोर म्हणून प्रख्यात आहेत अशा येरड लोकांपैकी काहीं कुटुंबें हाताशी धरून त्याच्या हातात (मागाचा) धोग देणें, आणि विणकामासारख्या अहिंसक परिश्रमाचें कौशल्य त्यांच्यामध्ये उत्पन्न करणें, आणि निव्वळत्या घामानें पोच भरण्याचा आनंद चासावयास शिकवणें ही काहीं सामान्य कामांत नव्हे

देशांत हिंदु-मुसलमानांचें वैमर्त्य कितीहि वाढो, आणि मतभेदाचे फाटे फुटून, त्यांतून वैयक्तिक स्वार्थ स्वराज्याचें जहाज बुडविण्यास कितीहि तयार होवो, सेडगावांतील गरीब जनतेमध्ये राहून त्यांना ग्रामोद्योगांत आणि अहिंसक जीवन-कमान तरचेज करणारे निष्ठावान सेवक जोपर्यंत देशामध्ये काम करताना दिसतात, तोपर्यंत निराश होण्याचें करण नाहीं.

कर्नाटकाच्या अेका कोपण्यात लहानशा पण भक्कम पायावर चाललेल्या या 'समय ग्रामसेवे'च्या कार्याकडे राष्ट्राहितचिंतकाचें लक्ष गेलेंच पाहिजे अशी कामें यथाशक्ती स्वावलंबी होतात प्रारंभी त्यांच्या मुक्तेप्रमाणें मदत पोचविणें हें राष्ट्राचें कर्तव्य आहे आणि समाधानाची गोष्ट ही की, असल्या कामांत थोडीही मदत केली तरी ती फोफावून अगवते मला वाटते की पुडलीकजाविदर्भाची अेवढी माहिती वाचकांना या पत्राचा सदर्थ समजण्यास पुरेशी आहे

माझेनिवर्धी अेवढेंच सांगायलाचें की, हिमाचलातून परतल्यानंतर मी काहीं काळ घडोयाला राहिलों होतों त्या वेळीं श्री पुंडलीकजी मजकडे प्रथम आले होते त्यानंतर मी गांधीजी या स याग्रह आश्रमांत जाऊन राहिलों तेथेंही पुंडलीकजी आले होते श्री. जमनालाळजींनीं जेथें अस्वस्थता निवाण्याचें काम कॅप्टेनच्या वतीने आपल्या हानी घेतलें, तेथेंही स्वामी आनंद आणि पुंडलीकजी या दोघाना त्यांनीं आप-या मदतीस घेतलें होतें हरिजनासाठीं मंदिरें अुघडविण्याचा कार्यक्रम या लोकांनीं घडाईनें चालविला होता आश्रमात असतांना राष्ट्रीय शिक्षणाचें काम समाकून गुजराथमधील अनेक सार्वजनिक चळवळींत मी भाग घेत असं त्यांतच गुजरात विचारीठाची स्थापना व संचालन येथून जातात मध्यंतरीं काहीं दिवस क्षयरोगानें आजारी पडून मी चिंचवड, सिंदगड, चवत, या चालूला जाऊन राहिलों होतों बग छात्रानंतर गुजरात विद्यापीठ

जानें ! कोणी चिडले तर माझ्यावर चिडणार !) नेह्या त्या बाबतीत म
त्यांचे सरे आणि अर्धे माझे सरे, अशी तडजोड करावी लागली.

यातून अंक भ्रम निघाला. पत्रावर मालकी कोणाची ! कोणीस
की पत्रावरील कायदेशीर मालकी लेखकाची नसून पावसाची असते.
पत्रे पारतात तो पावसाचा) पण ती छापाखान्यात देण्या न देण्याचा
लेखकाचा असतो. हा अधिकार अथांतच लेखकाला जिवंतपणीच वापर
म्हणून लेखकाला पावसाची तडजोड करावी लागली. अर्ध स्वजनि
आणि पुंडलीकजींनी नाभिलानाने का होमीनात, लेखकाच्या आगि मरु
आपट्टाला बस होण्यास तयार झाले, आगि त्यांनी धोडीकार काटछाट हो

साजगी पत्रे आणि तीही बारा पंधरा वर्षां किंवा त्यातूनही
कालावर पसरलेलीं अरुभ्र छापाखान्या निदान कालक्रम 'तरी संभाळला
दुर्घोष ठिकाणी तळटीप दिली पाहिजे, तसेच महत्त्वाचे प्रसंग असत
धोडेत विस्ताराने समजविले पाहिजेत, अखेसलेल्या व्यक्तींची उपयोगी
माहितीही दिली पाहिजे, सरोसर संवाद करायचा म्हणजे हे सर्व केले
पुंडलीकजींनी माझी पत्रे जशी सांभाळून ठेविली तशीच मला लिहिलेली
पत्रे नकलून ठेविली असती तर त्यातीलही आवश्यक अतारे देणे जवळी
पण त्यांची पत्रे त्यांच्याकडे किंवा आज माझ्याकडे मिळणे शक्य नव्हते.
कालक्रम जुळवून देण्याचा आणि पुढे तपासून देण्याचा भार त्यांनी स्वतःच
मूळ लिखाण माझे असेल तेथे पुढे होता होमील तो स्वतःच तपासावी अ
आग्रह असतो. पण माझ्या भ्रमंतीमुळे तसे करणे सोपे नव्हते आणि म
स्वतःचा छापाखान्या नसल्यामुळे परस्वाधीन. अशा स्थितीत 'तुम्ही का
नका, आम्ही पाहून घेऊ.' असे आश्वासन देऊन पुंडलीकजींनी आणि म
मला मोकळे केले. आणि आता पुस्तक हाती आल्यानंतर पाहता तो म
आश्वासन मुमुर्षुजनांना अंतघडीला दिलेल्या आश्वासनाभितर्कच पाळले.
अंक संच पत्र निरनिराळ्या ठिकाणी दोन वेळा छापले गेले आहे. कर्नाड
रावांना कर्नाट सदाशिवराव बनविले आहे. अखंडी दोनच उदाहरणे दिले
आहेत. श्री. पुंडलीकजी पुष्कळ कामे अंगावर घेताना, अंग मोडून आ
तोडून ती पार पाडतात, पण त्यांच्या 'चालेल की' मुळे त्यांच्या श्रमा

निष्ठेच्या मानाने फळ त्यांच्या पदरीं पडावे तितकें पडत नाही. हा दोष वाटतो तितका लहान नाही. तो दोष घालविलाच पाहिजे.

श्री.पुंडलीकजी हे मूळचे मिरजेचे रहाणारे. तेथील युवराजाच्या संगर्भात शाबेत शिकलेले पुढे त्यांना देशभक्ते सुचली बंड करून कांति करावी, राज्यकर्त्यांविरुद्ध कट करून कित्येकांचे खून करावेत, अशा दहशतवादी विचारानां त्यांच्या माल-मानसांत ठाणे दिले. पुढे राष्ट्रीय विचारांची प्रवचने देणाऱ्या कर्तनकारांच्या शिकारशीने ते कर्नाटकचे पुढारी श्री. गंगाधरराव देशपांडे यांच्याकडे राहिले तेथे छद्म अर्थाचे शिक्षण होत नाही म्हणून असंतुष्ट होऊन ते काशी-बनारसपर्यंत जाऊन आले, पण कोठेच जम घेऊना. म्हणून बेठगावला गंगाधररावांच्याकडे परत गेले. गंगाधररावांनी गांधीमार्ग स्वीकारला आणि रचनात्मक कार्यक्रमासाठी स्वतःच्या गांधी 'आश्रम' काढला. तेव्हा सादी वगैरे केवळ रचनात्मक कार्यात रहाणे पटेना म्हणून श्री. पुंडलीकजींनी पुनः गंगाधररावांना सोडले आणि गोवा व गुज-निपदे यांवर प्रवचने देत ते महाराष्ट्र व व-हाडमध्ये हिंडले. पुढे बिहारमध्ये चंपारण्य जिन्ह्यांत गांधीजींच्या आज्ञेनुसार अेक वर्षपर्यंत त्यांनी निर्भयपणे सेडुतांची सेवा केली. श्री पुंडलीकजींचा गांधीजींशी प्रथम संघर्ष आला तो चंपारण्यमध्ये. त्यानंतर गांधीजींच्या सत्याग्रहाश्रमांत आणि गांधीजींच्या दोन्यांत केव्हा केव्हा श्री पुंडलीकजी येऊन रहात असत. त्यानंतर कांहीं महिने साधरमती येथे गांधीजींच्या आश्रमांत सादीविद्या आणि शौचकूप साक करण्याची कला त्यांना शिकून घ्यावी लागली. गांधीजींना साक्षी ठेवून देशसेवेसाठी त्यांनी सत्य व स्वराज्य मिळेपर्यंत ब्रह्मचर्य ही व्रते घेतली.

गंगाधररावांचा व्यक्तिगत सेवा करावी, समा-परिपक्वा भरविण्यात हातभार लावावा, तशीच सध्या साधन्यास समेत भाषणेही करावेंत, आणि अशा रीतीने हळूहळू 'पुढारी होण्याच्या' मार्गास लागवें, अशी त्यांची त्या वेळी प्राथमिक महत्त्वाकांक्षा होती पण धोरधोर लोकांचा सहवास लाभल्यामुळे, गंगाधररावांच्या-बरोबर सनध हिंदुस्थानचा प्रवास झाल्यामुळे, आणि गंगाधररावांच्या रूपेने अनेक लहानधोर चळवळींमध्ये व सार्वजनिक कार्यांमध्ये, गोविंदराव यादगी-सारख्या अजबल दर्जाच्या देशभक्तांच्या हाताहाती कांहीं वर्षे व पुढे स्वतंत्रपणे जबाबदारीने काम करण्यात मिळाल्यामुळे, पुंडलीकजींचा जीवनाचा व महत्त्वा-

२

प्रिय पुंडलीक,

तुमचें पत्र पोहोचलें. सहज साधणारी खोटी साक्ष देण्याचें टाळल्यामुळें केस हळुन तुमचें शेत गेलें, याबद्दल मी तुमचें अभिनंदन करतो व खालील वाक्य भेट म्हणून पाठवितो :

The less I have, the more I am.

कोशाविषयीं हरीभाअूना पुन्हा लिहीन. वाटल्यास तुम्ही त्यांना लिहा. तुम्ही आपल्या खर्चानें अजमेरला राहिलात तर तुमची मदत ते आनंदानें स्वीकारतील.

काका

पू. श्री. गंगाधररावाना भाझा सादर प्रणाम कळवावा. इतरांस सप्रेम वंदे मातरम्.

३

गुजरात विश्वार्पण

अहमदाबाद

ज्येष्ठ शु. १, सोम.

प्रिय पुंडलीकजी,

सोबतचें पत्र तुमच्या हिंदी कोशासंबंधानें आहे मला वाटतें, तुम्ही कोशाच्या बाबतींत आतां निष्काम व्हावें हेंच चांगलें मी जर त्या लोकाना आग्रह केला तर माझ्या भिडेस्तव तुम्हाला बोलावून घेतील. पण भीड, वजन किंवा शब्द विकून खाणें, हें केव्हाहि बरें नव्हे अितकें असून जर तुम्हाला रहायत नसेल तर तुम्ही अजमेरला जाऊन रहा. पण त्याचेकडून

कसलेच पैसे घेऊ नका. तुमच्या जेवणाचा सर्व गगाधरावाकडून घेऊं. आज ते लोक कोश छापतात, ते देखील माझ्या आयहामुळेच दोन हजार रुपये पाण्यात गेले असें समजूनच ते काम करणार. तुम्ही त्यांना आता कोणतीहि भीड न घालाल आणि कोश निरुप्यात मदत कराल तर उत्तम होईल. *

५ श्री. गगाधरावाच्या सेवतच हिंदीसेना येऊन जाते.

काका

४

साध्वम, साधरमतो

फाल्गुन शु २, शनि.

प्रिय पुडलीकजी,

आप तो अवी हिंदी लोक बन गये तेव्हा तुम्ही मला काकाजी लिहिले पाहिजे, नाही का ? व मी तुम्हाला पुडलीकजी लिहिलें पाहिजे ! तुमच्या पत्राच्या शेवटी क्षमापन असतें, तें मला कसेसंच वाटतें माझे केस पांढरे झाले हें खरें, पण त्याबरोबर तुम्हाला देखील मिशी फुटली आहे. तेव्हा पूर्वीचा सवध कायम ठेवणें कठीण न व्हावें

कोशाविषयी हरिभाअूना आज पुन्हा लिहिलें आहे त्याचें उत्तर ते तुम्हाला परभारें पाठवितीलच. कोशाच्या बाबतीत तुम्ही मला चार-चार लिहिलें तरी मला त्याचा घास किंवा कटाळा नाही सुजीणपणाची म्हणून कांहीं हौस असते कीं नाही ? कोटांच्या आणि प्रेसच्या बाबतीत खस्ता खाव्या लागणारच तुम्ही कोटांला कटाळून घरचें शेत सोडून दिलेंत, तसा कोश सोडून देणार काय ? (हा सर्व विनोद आहे अेवढें समजाल ना ? हिंदीप्रचार आणि तालीम यांचें अुदाहरण देखील विनोदा-दाखलच दिलें होतें)

आता थूक-मशोधनाविषयी हरिभाऊ स्वतः खादीकामात पडले आहेत सध्या ते मोठे माणूस होऊ घातले आहेत मित्रांच्या सहाय्याने प्रकाशनाचे काम चालवितात त्यांना मी लिहिले आहे की, दोन्ही भाषेत निष्णात असा कोणी थूक-मशोधक मिळाला असेल तर तसे कळवा, नाहीतर थूक पुढीलकडे पाठवा पित्याला आपल्या अपत्याविषयी काळजी आणि अभिमान वाटणे योग्य आहे पण मी तुम्हाला विचारतो की, तुम्ही थूक केव्हा व कशी सुधारणार ? मगाधरावांमोठेरच्या प्रसासत थूक तुमच्या मागे कोठपर धावतील ? मला तर वाटते की, संशोधन काशीला तुमचेपेक्षा अधिक चांगले होतील तुमचे भ्रम कमी नाहीत, पण जी सस्या कोश छापून त्यात दोन तीन हजार रुपये गुंतवून ठेविल, तिला देखील काम फडपोशी न व्हावे अितकी आस्था असणारच संस्थेला पैसे आणि अन्न ही दोन्ही सभाज्यापार्ची असतात तेव्हा थोडासा विश्वास ठेवावा

गरीब माणसाच्या मनस्थितीविषयी तुम्ही जे लिहिले आहे, ते अक्षरशः खरे आहे मीही अक सभावित अकिंचनच आहे निराश हाण्याचे प्रसंग दाखवणाऱितकी दूरदर्शिता मी जर ठेवली नाही, तर माझेही यथेच्छ हाल व्हाण्याचे तुमच्या माझ्यात मुख्य फरक हा आहे की, मी माझ्या आर्थिक पगुपणावर मुठीच चिडत नाही गरीबी हा पगुपणा आहे असे मला ज्या दिवशी वाटेले, त्या दिवशी मी नास्तिक झालो असे समजा वास होतो तो गरीबीमुळे होत नसून सात्त्विक का होजीनात पण अिच्छाच्या आणि वासनाच्या वावरीत आत्म-सयम नसल्यामुळे होतो जो स्वताची अपेक्षा शून्य करतो आणि सेवा शक्य तितकी अधिक करतो, त्याची तुष्टि, प्रतिष्ठा आणि अध्यात्मिक शक्ति ही अनंतपटीने वाढतात गणितशास्त्रात व्यपकारी अपूर्णाकाचा हाच नियम आहे सेवा हा अश आहे आणि अपेक्षा हा छेद आहे छेद जितका लहान तितकी अपूर्णाकाची किंमत अधिक छेद अक करा, म्हणजे अपूर्णाकाचा पूर्णाक होतो याहून कमी करित गेले म्हणजे सख्या दुप्पट, तिप्पट, चौपट होते छेद शून्य केला तर सख्या अनंत होते

निराशेने किंवा वैतागाने का हाजीना तुम्ही जे तत्त्वज्ञान शोधून काढले आहे तेंच प्रसन्नतेने स्वीकारले म्हणजे सर्व काम झाले

कोशाची प्रस्तावना प्रथम तुम्ही लिहून काढा. त्यांत मीं माझे डोके चालवून ती अगदी माझीशी करून टाकीन.

पूज्य श्री. गंगाधररावांच्या प्रकृतीविषयी शक्य ती काळजी घेत आहांच. तुम्हाला दोन्हीकडून संभाळावे लागतें, हें मला ठाऊक आहे. तुम्हाला जोर यावा म्हणून मी जरा आग्रहानें लिहिलें होतें. मी गंगाधररावांना अेक पत्र लिहिणार आहे. कदाचित् वापूजीकडून लिहवीन.

कवि म्हणजे रसज्ञ. त्याला स्वतःची नीरस कविता निर्दयतेनें छाडून टाकतां न येतील तर त्याच्या रसज्ञतेला बदा लागेल. वागीद कवितांचें ग्रहण चांगल्या कवितांस लागून, सर्व संग्रह विघडतो. सर्वत्र काळोस पसरतो. हें मीं कोणासाठीं लिहिलें असेल बरें ?

काका

—

—

—

५

ॐ

चिचवड,

३-८-२६, मंगळवार

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें पत्र कां नाही ? छातींत दुःख लागल्यापासून मीं स्वहस्ते पत्र लिहिण्याचें सोडूनच दिलें आहे, असें म्हणतां येतील. पू. श्री. वापूजींना देखील चि. छोटालालकडून लिहवितों. तुमचा सध्याचा कार्यक्रम कळवाला ! अंत्यजसेवेसाठीं काय करित असतां ? दरेक ब्राह्मणानें होतील ती अंत्यज-सेवा केलीच पाहिजे, तरच हिंदुसंघटन खरें खुरें होतील. अगदीं गलिच्छ अंत्यज अर्भकाचा प्रेमानें मुका घ्याला, तेव्हांच खरे ब्राह्मण ठराल. निरिंकारी प्रेम हें शौचधर्मापेक्षां केव्हांहि श्रेष्ठ आहे. प्रत्येक मातेला हें धर्मरहस्य ठाऊक असतें. खादीचें काम तुम्ही वाटल्यास न करा, पण अंत्यजसेवा जरूर कराच करा.

काका

६

आश्रम, साधरमती,
आषाढ क. ४, ८३.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमच्या किंवा कोणाच्याहि स्नेहास मी लायक आहे, असें मी कधीच मानलें नव्हतें. पण तुम्ही मजवर प्रेम करतां त्याला माझा नाअिलाज आहे. आज हिंदी कोशासंबंधी ऐक देखील विचार किंवा सूचना माझ्या डोक्यांत येत नाही. आज मी अंत्यजमय झालों आहे. हिंदु-मुसलमान हा जर आजचा प्रश्न असेल तर पादरपेशे (सर्वण) अंत्यज हा अुयांचा प्रश्न आहे. हें स्पष्ट दिसत असतां स्वस्थ कसें वसावें ?

स्नेहाधीन,
काका

— — —

७

सिंहगड,
२०-३-२६

प्रिय पुंडलीक,

तुमचें पत्र पोहोंचलें. कोशाची काळजी कहां नका. तें पास झाल्या-सारखेंच आहे. स्वामी येथून अहमदाबादला गेल्यावर सर्व व्यवस्था करतील. तुमचेरुडून लिहून वेगळे पत्रांचें कांहींच नाही. तुमची येथें येथून राहण्याची ऑफर औपचारिक होती, असें कधीच वाटलें नव्हतें.

काका

८

ॐ

यात,
शुक.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें पत्र पोहोचलें. पु. श्री. गंगाधररावना अजून ताप का येतो हैं समजत नाही. तुमचेवर एक ठपक्याचा ठराव आणला पाहिजे.

तेथें अंत्यजशाळेंत तुम्ही काम करतां. किंवा नाही? रोज एक तास शाळेच्या सुरवातीला जाऊन मुलांचे दांत, कपडे, वगैरे स्वच्छ अहित किंवा नाहीत हैं तपासत जा व स्वतः एक दोन वारड्या पाणी बंगाळांत घालून मुलांचीं नाकें धुऊन काढा. नातायण प्रसन्न होतील. माशी प्रकृति आहे तशीच आहे. छातींत दुखत असतें. अन्नपचन आतां सुधां अशी आशा वाटते.

आतां हात थकला, यामुळें बंद करतो.

काका

९

ॐ

आश्रम
सायरमती,
आश्विन कृ. ११, शुध.

प्रिय पुंडलीकजी,

गीता कहती है कि कर्म में अकर्म देतो, और अकर्म में कर्म। वैसे ही जेल में आजादी थी, और आजकाल के जीवन में अशुका अभाव है। हुदली में आप स्वतंत्र रहते हैं और घूमने में परतव होते है, इसका अनुभव है ही।

काकाचे

सप्रेम बंदेमातरम्

१०

ॐ

चिचवड,

शब्द.

प्रिय पुंडलीकजी,

पूज्य श्री. गंगाधररावांचें अेक पत्र आलें आहे. त्यांत तुमचेरिपयीं खालील आशयाचा मजकूर आहे.

“ पुंडलीक तिकडे आले असतीलच. बेळगांवला हिंदीचा वर्ग सुरू झाला आहे. १५-२० लोक येतात असें समजतें. तूर्त श्री बाबासाहेब काम करीत असतात. हिंदीची खरी सेवा करण्याचें त्यांचे मनात असेल तर तूर्त पुस्तकें लिहिण्याचा मोह आवळून या संधीचा फायदा घेऊन कांहीं काम करून दाखवावें, असें मला वाटतें. त्यांना विचारून काय तें करवावें मला थोडें बरें वाटूं लागल्यानंतर मी बाहेर पडणार आहे पुंडलीकजी बरोबर असतील तर बरें तथापि त्याच्यावर जुलूम करण्याची अिच्छा नाही ”
बैंगरे.

माझे स्वतःचें मत असें आहे कीं, तुम्ही अेरुदम श्री गंगाधररावांचेकडे जावें तालमीचा मोह व तदर्थ पैशाचा लोभ हे तुमच्या अुत्कर्षास पोषक नाहीत पुस्तकासाठीं जिकडे तिकडे भीड खर्चून वाशिल्याचें असलेलें भांडवल बिःकुन खाणें ठीक दिसत नाही. माझी सूचना आहे कीं, पुस्तक कोणाला तरी देऊन द्या याअुपर तुमची मर्जी

काका

केसरी वाचवळला आहे. म्हणे, “ शिळक पक्षाला विरोध करण्यासाठीं सत्याग्रहाभम स्थापन झाला ! ” असो ! नीट समजत नाही, याला त्यांनीं तरी काय करावें ? मला त्यांचा राग येत नाही, दया वाटते.

११

ॐ

गुजरात महाविद्यालय,

अहमदाबाद

शनिवारची मध्यरात्र

प्रिय पुंडलीक,

स्वच्छ खोली निष्कारण झाडल्याबद्दलचा तुमचा ठपका पोहोचला-
गोड वाटला.

शिराळकरांचा बाढा देऊन टाकून तुम्ही स्वतःचा आत्मा मिटविला, व
जनांतहि सज्जनतेवरचा विश्वास वाढविलात. देव तुमचें कल्याण करो !
'विनधोक बुढो ठोकण्याची कला' तुम्हाला असंड लाभो.

लहान बंधूच्या लग्नाची काळजी घडील बंधूनी करावी, हें योग्य सरें.
पण महत्त्वाच्यानें लग्न लावार्वीत किंवा नाही, हाहि एक विचारणीय प्रश्न
आहे. 'तुम्ही सांगाल तर मुलगी देऊं' असें म्हणून त्या लोकांनीं तुमचेवर
जन्माचें ओझे घातलें आहे, हें लक्षांत आलें आहे ना ! पर व क्षेत
लहान भावाला आंदण दिलेंत, हेंहि चांगलें केलेंत. 'तिसऱ्या' गोष्टिसंबंधानें
कांहींच वाटून घ्यावयाचें नाही असें मीं मनानें ठरविलें आहे. कर्जातून
मुक्त होणें आवश्यक आहेच.

गीतेच्या श्लोकांसंबंधी टांचणें कराच. तुमच्याच उपयोगी पडतील. माझे
विवरण मीं यथावकाश पाठवीनच. आज चंद्रशंकर येथें नाही. एक 'राष्ट्रीय
शाळा' तपासण्यास त्याला पाठविलें आहे.

रागोरांची साधना तुम्हीं वाचली आहे काय ? नसल्यास वाचून समजून
घ्या. गंगाधररावांची प्रत मीं त्यांचेकडून कधींच लाडली आहे.

हिंदी संपादक न झालांत हें चांगलें केलेंत. वांचलात. 'आयुष्याच्या'
अभिरुचीच्या पायांत 'सुरंग पडला असता.

श्री. तिमप्पा नाईक अत्यंत स्वच्छ व पवित्र माणूस आहेत. अंतर्मुख
आहेत. त्यांनीं जर कधीं चुका केल्या तर त्या त्यांना किंवा आश्रमाला

णार नाहीत. तुम्ही त्यांचेही खाजगी रीतीने मनमोकळेपणाने
गिना सहा यावी.

५. ना भेटण्यासाठी मी गंगाधररावांना बोलावले आहे. बापूजी मेच्या
मध्यांत युरोपला जाण्याचा संभव आहे. माझी प्रकृति आता कशी निमूट-
पणे चालत आहे ! अशीच पांच वर्षे चालू ठेवणार. आजकाल कृतीतगी
काम करित असतो. तुमचे पत्र येऊं या व लांबहि असूं या. बरे वाटते.

काका

१२

ॐ

गुजरात महाविद्यालय,

अहमदाबाद

१४-४-२८, शनिवार

प्रिय पुंडलीक,

सू. श्री. गंगाधररावांच्या पयावरून समजते की तुम्ही मिरजेला गेलां
आहात. हें वाचून मला फारच आश्चर्य वाटले. तुम्ही सकारण गेलां असाल.
गंगाधररावांनी परवानगीहि दिली असेल. पण मला जें वाळीट वाटले, तें
तुम्हाला कळवल्याशिवाय कसा राहूं ? तुम्ही गंगाधररावांच्या म्हातारपणीं
त्यांची सेवा करण्यास त्यांचेकडे गेलांत. पण तुमची भ्रमंती संपत नाही.
सगळेच अपुडव्याप संभाळून अुलेला वेळ त्यांचेकडे यावयाचा, असें तर
ठरलें नाहीं ना ? परीं सर्व मंडळी आजारी, मदतीला कोणीच नाहीं,
चालविलेलीं कामे धरोवर चाललीं पाहिजेत, अशा वेळीं तुम्हाला त्यांच्या
मदतीस राहण्याऐवजीं मिरज सुचते, हें खरोखरीच आश्चर्य होय ! गंगाधर-
राव रागावत असतील, चिडत असतील, तुम्हाला विषाद वाटत असेल,
पण तुम्हाला हें सर्व सहन करतां आलेंच पाहिजे. खरोखर तुमच्या कसोटीची
ही वेळ आहे. तालमीच्या मार्गे वेडे होऊन स्वधर्मग्रह होऊं नका. गंगाधर-
रावांचा जीवमान असेतोपर्यंत तालमीकडे दुंनहि पाहावयाचें नाहीं, असा

निश्चय कग. आणि तें शक्य नसेल तर मिरज सोडून कोठेही जावयाचें नाहीं, तालिमीचीच सेवा करावयाची, असें ठरवा. आजची स्थिति व्यभिचारासारखी आहे.

माझ्या या संतापाला मुळांत खरोखर जागां नसेल, मीं जर भलंतीच समजून कळन घेतली असेल, तर मला ताबडतोब तसें कळवा. म्हणजे मन स्वस्थ होईल. मात्र तार करून बारा आणे मर्चू नका. माझी प्रकृति अुत्तम आहे.

काका

१३

ॐ

मदुरा,

आश्विन शु. ५, सोम,

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें मलकापूरहून लिहिलेलें २१ ता. चें पत्र पोहोचलें. त्यापूर्वीं मी रामेश्वर-धनुष्कोटीपर्यंत जाऊन आलों. माझे भौगोलिक अंतर वाढत आहे. पण प्रेमाची सांखळी, अंतर बाहेल त्याप्रमाणें, नवेनवे दुवे घाडवीतच जाते. प्रेमाचें शेषूट मारुतीच्या शेषपत्रपेक्षां देखील अधिक लंवायमान होअूं शकतें. मात्र तें जाळपोळ न करतां सर्वत्र ओलावाच आणतें.

दुःखाचें औषध विस्मरण हें खरें, पण तें औषध अपरिहार्य दुःखासाठी आहे. झालेल्या चुका दुरुस्त करून जें दुःख दूर करणें शक्य आहे, त्याचें विस्मरण करून कसें चालेल ! अशा प्रसंगां दुःख हें आपल्याला जागृत ठेवणारा मित्र आहे. त्याचें विस्मरण म्हणजे मरण होय. ही दुःखाची मीमांसा आली. पण तुम्हाला दुःखी व्हावयाला मी सांगत नाहीं.

पृथ्वीला केंद्रस्थान मानून रचलेलें ज्योतिष नेहमीं जुकीचें आणि गणित त्रासदायक असतें. सूर्याला ग्रहपति ओळखून ज्योतिष रचलें, म्हणजे पृथ्वीला

आपलें नम्र स्थान घ्यावें लागतें हें खरें पण मगच खगोलाची रासकीडा बरोबर समजते पृथ्वी सेवक, सूर्य आराध्यदेवत अथवा पृथ्वी अदकार, सूर्य कर्तव्य वाढेल त्या रीतीनें रूपरु बसवून घ्या

पू गंगाधराबाबांच्या चुकांची कल्पना काहीं अशी मला आहे तुमच्या निवेष्टीं मी ऐकजीन आहे गंगाधराबाबा आणि तुमचा म्हाभावहि मला काहीं अशी समजतो मला रुझनें म्हणायें लागतें कीं, आजच्या परिस्थितीत तुमचा दोष कमी नाही पण हें सर्व अपरिहार्य आहे तर्क चालविणारे जुने शास्त्री बदललेल्या परिस्थितीत वकील झाले, तरी त्याचें कार्य ऐकच असणार आणि ज्यांचे पूर्वसंस्कार हारिदास-पुराणिकांचेच आहेत, त्यांना आजच्या परिस्थितीत मासिके आणि व्याख्यानेंच सुचणार !

वीरहि बोलतो आणि भाट चारणहि बोलतो वीरांची वाणी बलप्रेरित, ओजस्वी, चारणांची वाणी कौतुकप्रेरित आणि लालित्यमय असते ऐक साहित्याचा प्रभु, दुसरा साहित्यसेवी शिवाजीमहाराजांनी मराठी भाषेला तीन चारच अमर वाक्ये अर्पण केलीं लोकमान्य आणि गांधी यांनी साहित्यापासून पुष्कळ सेवा घेतली आणि साहित्य कृतार्थ झालें, शुभ्रत झालें

आतापर्यंतच्या अनुभवावरून पहा समाजसेवेतच तुमची आत्मिक आणि सामाजिक शुभ्रति झाली आहे साहित्यसेवेनें तुम्हाला कितीहि सुख आणि संतोष दिला असला, तरी तुम्हाला आतां प्रत्येक वेळा पोरुळच वाटलें आहे हें वाटणें हळुहळु योग्य होऊन गेलां पण तीच प्रगति वागेल तसें होण्यापूर्वीच विचार करा

हें सर्व सहज लिहिलें आहे पण मला वाग्तें, आता तुम्हाला बलवान संस्कारांचा पूर्ण अनुभव घेतल्यापासून शांति नाही तेव्हा साहित्यसेवेचा अवतार परिपूर्ण विकसित या अवतारकार्य संपल्यानंतर निजधामाला यावयाचें आहे, हें मात्र विसरू नका पू गंगाधराबाबा व मी तुमची वाट पहात असू

तुमच्या पत्रात 'चिरप्रवासी' शब्द पाचून पांजीट वागलें " पांजी सतत प्रवास करतात माझ्याहि देवी प्रवास आहे पण 'चिर' श्लोकात आला आहे, त्या श्लोकाची आठवण होऊन वाज

आदर्श-पाहतां आणि गंगाधररावांचें आजचें कार्य पाहतां अकादा मुलगा ते सतत बरोबर वाढगतील असें वाटत नाही. बंगळूरला अनंतराम म्हणून एक अबोला पण भाक्तिमान आणि चुणचुणीत मुलगा त्यांना चिकटला आहे. त्याचा भाऊ राजगोपालचारी यांच्या आश्रमांत असतो. अनंतरामाला मी पदवून ठेवलें आहे. त्या वेळीं जणू काय माझ्या तोंडीं तुम्हीच चोलत होतां.

पत्र येथेच पुरें कर्तां. पू. बापूजींची प्रकृति बरी आहे. माझी कणखर होअू लागली आहे.

मला बरचेवर लिहित चला. आमचा पत्ता वर्तमानपत्रांतून न मिळाला तर कायमचा या पत्राच्यावर छापला आहे.

काकाचा सप्रेम

‘वंदे मातरम्’

३४

ॐ

कोभीमता,

२०-१०-२७ प्रह.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें मंगळूरपांगडून लिहिलेल काडें मिळालें.

“कमी” “अधिक” चा वाद अुगाच कशाला? मेमाच्या हातांत तगजू नसतो. आंधळी न्यायदेवताच ओका हातांत तरवार व दुसऱ्या हातांत तराजू धरते.

अनंतरामाची ‘योजना’ झाली नाही. तुमचें स्थान नेहमी, तुम्ही परत जाआर्तोपर्यंत, खालीच राहणार, हें पू. गंगाधररावांच्या हल्लींच्या पत्रा-चरुनच अनुमान करून सांगतों. तुम्ही तर्कबुद्धीला मारलें पाहिजे, अद्धेनें आंधळें झालें पाहिजे, म्हणजेच तुमची दृष्टि स्वच्छ होअील व तुमचा मार्ग तुम्हांला आपोआप दिसेल. अनंतरामाशीं मीच गुद कट केला आहे की, माझ्या वर्तनें त्यानें गंगाधररावांच्या प्रकृतीकडे लक्ष पावें.

हरिभाऊंशी व जमनालालशीं मी भांडलों, त्यामुळे शेवटीं कोश छाण्याचें त्यांनीं ठरविलें आहे. तुम्ही वाटल्यास हरिभाऊ अपाध्याय, 'त्यागभूमि', अजमेर, या पत्त्यावर लिहा. कोश छाण्याचेंच त्या लोकांनीं नाकारल्यामुळे मला त्यांचेशीं खूप भांडावें लागलें होतें.

शुक्र. २१

कारंजाहून लिहिलेलें तुमचें पत्र पोहोचलें. गंगाधराबांचा स्वभाव तुम्ही अंतर्बाह्य जाणतां. त्यांचेशीं जुळवून घेणें हा पातिपत्नीधर्मासारखा धर्म आहे. हा धर्म कठीण आणि अणु आहे, हें मी जाणतो. पण दुसरा अपाय नाही व त्यांत अपमानहि नाही. क्लेश अवश्य आहे, पण यथाकार्त्वी सुंदर अध्यात्मिक फळ मिळतेंच. मोक्षाची तयारी सेवाधर्मातून उत्तम होते. पण मोक्ष खराखर द्या आहे किंवा नाही, याची कसोटीहि होते. 'क्षुरस्य धारा निशिता.'

मी तुम्हांला अहंकारी मानीत नाही. पण स्वतःच्या बुद्धीला धरून चालणारे मानतो व केव्हां केव्हां स्वतःच्या वृत्तीला बश होणारे मानतो. या दोघांतून मुक्त कोण आहे ? पण हा दोष आहे, अवेढें पडलें तरी पुष्कळ आहे.

तुमच्याविपर्यायाचा अभिप्राय मी बदललेला नाही. तुमची विदंबना मी जाणतो. श्रद्धा, सेवा, नम्रता, हें सर्व असूनहि ज्याला 'बुद्धीचा शुद्धपणा' असें लोक म्हणतात, तो तुमच्यांत आला आहे काय हें तपासून पहा. मला तसें काहीं दिसत नाही. पण प्रेमाची दृष्टि आंधळी असते.

कुमरी आश्रमाचा रिपोर्ट मला कोठून मिळणार ? मिळाला पाहिजे, पण मी तो मुळींच मागविणार नाही.

मला वाटतें, चर्चा करण्यापेक्षा भेटीपर्यंत तहकूब ठेवावें, हेंच अधिक चांगलें. मी सहज अधिक तात्त्विक भाषा लिहावी व ती तुम्हाला लागावी, याहून अधिक अनिष्ट कोणतें ? अजाणतां तुमच्या मनःस्थितीमध्ये तुम्हांला जरा देखील मी दुःख दिलें तर मला वाअिट वाटेला.

आजचा कार्यक्रम असा आहे: तीन दिवस तिरुसपूर. ता. २५ ला कालिकत. पुढें मंगळूर. नोव्हेंबरचा पहिला पंधरवडा लंका (सिलोन). तेथून उत्कल (ओरिसा प्रांत) येथें अेक महिना अेकच ठिकाणीं रहावयाचें व तेथून परत वरीं (गुजरातेंत).

हरिभाऊंना आवश्यकता वाटल्यास अजमेरला जा. कोशाचें काम तटस्थ निष्काम भावानें होऊंया. हीसेचा भाग मनांत, देखील आणूं नका.

वाका

१५

ॐ

सावरमती आश्रम,

अश्विन शु. ११, शुध.

प्रिय पुंडलीकजी,

पुष्कळ दिवसांत तुमचें पत्र नाहीं. असें कां ग्हावें ? माझ्या मागील पत्राचा तुम्ही गैरसमज तर करून घेतला नाहीं ना ? पूज्य श्री. गंगाधररावांच्या प्रकृतीविषयीची खबर तुमचेकडून मला कळावयास पाहिजे. गंगाधररावांच्या अुतारवयांत त्यांचा स्वभाव, त्यांच्या आवडीनिवडी, सर्व गोष्टी यथायोग्य समजून त्यांची सेवा करावयास तुमचेवांचून दुसरा कोण असणार ? त्यांच्या स्वभावांत मूळचाच संकोच पुष्कळ. नवीन माणसांच्या हातीं त्यांचे हालच होतील. तुम्ही त्यांचेकडे आहां, या कल्पनेनें मी नेहमीं निश्चित असें. हल्लीं अेकसारखी काळजी लागलेली आहे. नुकतेच त्यांनीं दांत काढवून घेतले आहेत. त्यांची पचनशक्ति विवडली असेल. रात्रीं त्यांना झोप येत नसेल. मधून मधून तापहि येत असेल. ते कोणाजवळ बोलावयाचे नाहींत. तुम्हीच त्यांचेजवळ असलें पाहिजे. शेवटपर्यंत तुमच्याच हातून त्यांची सेवा झाली पाहिजे. राजकारणाची चर्चा त्यांच्याशीं करूं नका. पण त्यांच्याजवळ तुम्हीच असा. वाटल्यास त्यांना सांगा कीं काकांच्या आग्रहानें मी रहात आहे. तुम्ही व रावासाहेब दोघांतीं त्यांचेजवळ असावे. कांहीं लोक टीका करतील, त्याची पर्वा करून कसें चालेल ? तूर्त हिंदी, 'तरुण भारत', खादी, वगैरे सर्व बाजूस ठेवून गंगाधररावांच्या सेवेचा विचार

केला पाहिजे तुम्हाला या सर्ग गोष्टी मी लिहिल्या पाहिजेत, असें नाहीं
परंतु मनाला वास्तव असलेली चिंताच हें सर्ग लिहविते पत्र यावें

आपला
काका

१६

३५

साधरमती जेल

देवदिवाळी

प्रिय पुंडलीकजी,

किमाना बसल्या कितीतरी वेळा तुमची आठवण होते जेलमध्ये मी
वेताच्या खुर्च्या विणण्यास शिफारसी आहे व त्याहि कशाबशा नाहीं, धडे-
चात्रीक लोकांनीहि हेना कराना अशा, नगायाप्रमाणें बाजणाऱ्या त्यानंतर
शिंपी बनलों पण येथें मनाजोगें कामच मिळना करगुप्तीकराच्या पाठोपाठ
प्रिय आणि आतां पूज्य गोविंदराज जातील अशी कल्पनाहि नव्हती खरो-
खर कर्नाटकाचा एक हिरा हरजला गोविंदरावासारखेच जर सर्ग देशसेवक
असतें तर कधींच आमीच्या तोंडचें काजळ धुतलें गेलें असतें पण आता
त्याच्यासाठीं नित्य हळहळणें हें आपलें काम नव्हे त्याच्या निरुद परिचया
तील आपण सर्वांनीं त्याच्या अनेक गुणांचें अनुकरण न केलें तर त्याच्या
प्रेमास आपण लायक नव्हतो, असेंच ठरेल त्याची पवित्र स्मृति हा आपणा-
वरील अेक मोठा भार आहे त्याच्या अनुकरणानेंच तो कमी होतील

आपण सर्वांनीं पूज्य श्री गंगाधरावाचें दु ख हलकें केलें पाहिजे व त्यांना
मनुष्यदळ कमी पडू देतां कामा नये बाबासाहेब गोविंदरावाच्या मुलाच्या
प्रशिक्षणाची शक्य ती काळजी घेत असतीलच

मजलींच्या गैरहजेरिंति गंगाधराबांना अतोनात अडचण पडत असेल. ज्या समाजांत ओकाचें पडलेलें काम पडतां पडतां अचलणारा दुसरा कोणी भुभा होत नाही त्या समाजाची दुर्दशाच !

याळगींच्या वंभूचें व घरच्या मंडळींचें कोणत्या शब्दांनीं सांत्वन करावें, हेंच समजत नाही. पण त्यांनीं अनेक प्रसंगीं असाधारण धैर्य दाखविलें आहे व सर्व देश त्यांच्याबरोबर दुःखी आहे, हें ते जाणतच आहेत.

पूज्य श्री. गंगाधराबांच्या प्रकृतीस खूप जपत जा. माझी प्रकृति आतां बरीच सुधारली आहे. वजन ११४ पौंड आहे. माझें नेहमींचें वजन ११९ पौंड आहे. येथें १०३ पर्यंत अुतरलें होतें. लोळमान्य येथें असतां ज्या ठिकाणीं राहात होते, त्याच ठिकाणीं मला रहावयास मिळालें आहे. हें भाग्य काय थोडकें आहे ?

तुमचा भाऊ,
काका कलिलकर

या पत्रांतील एक अक्षरहि सध्या जाहीर करूं नका. बाबासाहेब वगैरेंना दाखवा पण ग्वाजगीच ठेवा.

३

१७

आश्रम,
साधरमती
माद्रपद शु. ११, रवि.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें पत्र पोहोचलें; तुम्ही बाजीला का गेलांत याविषयीचा खुलासा अजूनहि मजजबज कोणी केला नाही. प्रकरण नाजुर असारें या समजुतीनें मीहि कोणास हें विचारलें नाही. बाबांचा संध्या मी दोन वेळां पाहिली आहे. नारायणशास्त्री मराठे याचेविषयी मला आदर आहे. जगाच्या दृष्टीनें सध्या

यशस्वी होणार याविषयी शका नाही. श्री. देसाजी हे संस्कृत विद्येचे अभि-
मानी आहेत, रॅडि मला ठाऊक आहे. तरी वाऱ्याची संध्या जुन्या विद्येची
प्रतिष्ठा व अग्रगुणता वाढविण्याचे दृष्टीनें जिमजी, सायन्स व इतिहास या
वस्तूना जें अधिकाधिक स्थान देऊ लागली आहे त्याचा विचार करता,
आय शास्त्रांची इंग्रि, आर्यांचा सामाजिक आदर्श आणि जीवनाचे प्रश्न
सोडविण्याची आपल्या पूर्वजांची हातोटी-या तिन्ही वस्तूचें तेथें शुद्ध
अध्ययन होणें फ़डाचित् कठीण जातील अशी मला भीति वागते मुंबजी
युनिव्हर्सिटीच्या सर्व कॉलेजमध्ये फ़र्ग्युसन कॉलेजचें वैशिष्ट्य हें आहे की,
तेथें मराठ्यांचा इतिहास व संस्कृत याचें अध्ययन अत्युत्कृष्ट होतें पण,
कसेंहि झालें तरी फ़र्ग्युसन कॉलेज पाश्चात्य विद्येची प्रतिष्ठा वाढविणारीच
संध्या आहे तिच्या गुरुस्थानीं पाश्चात्य विद्या आहे नाहींची प्राज्ञपाठशाळा
जर न्यू इंग्लिश स्कूल सारखें हाय स्कूल किंवा फ़र्ग्युसन कॉलेजसारखे
कॉलेज झालें तर तुम्हाला आनंद होतील की दुःख होतील ?
वाऱ्याची प्राज्ञपाठशाळा अेका काळी अस्यंत गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षण
देणारी आणि मदत करणारी संस्था होती आज तशी ती राहिली आहे
काय ? तेथील शिक्षकांचें बालबोध आचरण आणि प्रबुद्धता पाहून
मध्यम वर्गांनें तिला युक्तीनें आपलीशी करून टाकली नाही काय ? जेथें
पहावें तेथें गरीबांच्या तोंडाचा घास श्रीमंत लावताना पुन्हा थोडें पसरून
जर प्राज्ञपाठशाळा आपल्या ध्येयात अजून काहीं छाटकाट करण्यास तयार
होतील तर कदाचित् मध्यम वर्गाच्या हातून ही संस्था जाऊन महाराष्ट्राचीं
गरीब सरदार घराणीं तिला आपलीशी करतील पंचगणी जवळ आहेतच.
निरोगी हवा, प्रबुद्ध पांडित्य धारण करणारे शिक्षक, बालबोध राहाणी,
अेवढें मिळाल्यानंतर दरमहा ५० रु खर्च करून आपल्या मुलांना अशा
संस्थेत ठेवण्यास महाराष्ट्रातील सामान्य सरदार तयार न झाले तर ते
वाढवट्टच म्हणावयाचे संस्थेला स्थैर्य येतील आणि संस्थेची साधनसंपत्तीहि
वाढेल पण—

पूज्य श्री. गंगावरामाचा जीवमान असेतोपर्यंत तुम्ही त्यांच्या तैनातीस
असणें व त्यांची सेवा करून झुल्लेला पेठ त्यांच्या सतोपाखातर ते साग-

ताील त्या कामांत खर्च करणें, हा तुमचा स्वधर्म आहे. तुम्हांला घृत काढणें किंवा विणणें साधत नाहीं, झेपत नाहीं, किंवा गमत नाहीं. पण या वस्तूचें महत्त्व तुम्हांला पटलें आहे किंवा नाहीं ? महत्त्व पटलें असेल तर तुमचे प्रमाद माफ आहेत. कुमरीला गंगाधररावांच्या प्रवृत्तीला तुम्ही बाधक होण्याचा संभव नाहीं. पण जर खादीची प्रवृत्ति तुम्हांला अर्थशून्य किंवा महत्त्वशून्य वाटत असली तर मात्र गंगाधररावांच्याकडे तुमचा कितीही ओढा असला तरी कुमरीला तुमचें राहणें कांहींसें अडचणीचेंच होणार, असें मला वाटतें. गंगाधररावांनीं जर कुमरीचा आश्रम चालवावयाचा तर आश्रमाच्या ध्येयाशीं ज्यांचा मानसिक विरोध किंवा द्वेष आहे अथवा ज्यांच्यामध्ये आश्रम आदर्शाचा बाधक असें तादस्त्य आहे, अशा नातेवागीकांचा आणि शिष्टमित्रांचा संबंध त्यांनीं कमी केला पाहिजे. असें करण्यांत सत्त्वहानि नाही, उलटी सत्त्वरक्षा आहे. आश्रम चालविणें म्हणजे स्वतः आश्रमांतर करण्यासारखे आहे. पूर्वाश्रमीचे बंध संभाळून चालावयाचे नाहीं. गंगाधररावांच्या मध्ये अितकी हिंमत आहे कीं नाहीं, याविषयी मला शंका आहे. आपण आपल्याकडून त्यांना त्या दिशेने मदत करणें, हेंच आपल्या प्रेमाचें आणि निष्ठेचें मुख्य लक्षण आहे. गंगाधररावांशीं तुम्ही तुमचें मन किती बद्ध करून घेतलें आहे याची कल्पना मला नाही, असें तुम्ही कां म्हणून मानतां ? मला तुम्ही समानधर्मी समजत नाहीं काय ?

मी बेळगांवास आलों आणि तुम्ही तेथें नाहीं, हें मला बरेंच चमत्कारिक वाटलें. लागलीच तुम्हांला लांबलचक पत्र लिहावें असें मनांत आलें. पण लांबलचक पत्र लिहिण्याचा संकल्पच कार्यसिद्धीचे आड आला. माझा-तुमचा संबंध गंगाधररावांच्यामुळे आला ही गोष्ट खरी असली तरी आतां तुमचा-माझा संबंध परंपरित राहिला नमून प्रत्यक्ष आहे. तुम्ही गंगाधररावांना सोडलें, किंवा गांधींचा कसून विरोधहि केला तरी तो संबंध थोडाच तुटणार आहे ?

हिंदी कोशाचें रूप म्हणजे तुमचें प्रारब्ध तें पूर्ण केल्यापासून रावांतर नाही. घेतलेलें काम नेटानें चालवून लवकर पूर्ण कराल असें वाटतें. मात्र तें कुमरीपेक्षां बेळगांवासच करणें अधिक चांगलें. हिंदी भाषेवर विस्तृत

निग्रह लिहिण्याची आवश्यकता कितपत आहे, याचा प्रथम विचार करावा कव्यांच्या सस्थेत प्रो दिगम्बर आहेत ते हिंदी भाषेचे उत्तम विद्वान् आहेत पाठन्यास त्याची मदत घ्यावी, अथवा त्याच्या हातूनच आपले रंगटे भाजून घ्यावेत स्वतःच लिहिण्याचा आग्रह असेल तर सद्व्यपणें पैसे गवच करून Kellogg's 'Grammar of Hindi Language', Grievé's 'Grammar of Modern Hindi,' मिश्रसनचे हिंदीसूचे निग्रह, सेन्सस रिपोर्टरची हिंदीसूची प्रकरणें, Encyclopaedia Britannica मधील प्रकरणें Language, Aryan Languages, Hindustani, मिश्रप्रभु विनोद, हिंदी भाषाकी उत्पत्ति (महारी प्रसाद), वगैरे ग्रंथ मागून वाचून प्रथम जाडे विद्वान् व्हा, आणि एक प्रदीर्घ निग्रह लिहून इतर कामासाठी कायमचे नालायक बना

हिंदी शिक्षक बनणें हें परच्यापेक्षा अधिक व्यवहार्य ध्येय आहे हिंदी शिक्षक होण्यास हिंदी आणि मराठी दोन्ही व्याकरणें चांगलीं शिक, हिंदीच्या शुद्ध उच्चारणाविषयी आज जी तुमच्यात अक्षम्य बेपर्वाजी आहे ती दूर करा तुलसीदास, कबीर, सूरदास आणि बिहारी यांचें मन पूर्वक अभ्यस्यन करा, शक्य तितकी हिंदी कविता तोंडपाठ करा आणि हिंदी नर्तमानपत्रें आणि आधुनिक लेखन हातात येतील तसतसे वाचून काढा यथा शक्ति अर्द्धचेंहि अभ्यस्यन करा कुराण मराठींत मिळतेंच तें ऐकवा वाचून काढा गुलिस्तान, बोस्तान, उमर खय्याम, पैगम्बरचें चरित्र, खलिफाचा इतिहास, 'Spirit of Islam (Ameer Ali), 'Preaching of Islam' (Arnold), 'History of Persia' वगैरे ग्रंथ शक्य असल्यास वाचून काढा म्हणजे तुम्ही हिंदीचे शिक्षक उत्तम बनाल पण तुम्ही हिंदीचे शिक्षक कोणासाठी होणार ? महाराष्ट्रासाठी की कनारकासाठी ? कोणाला हिंदी शिक्षकाची अधिक गरज आहे ? तुमचें क्षेत्र आर्थी ठरवा आणि मग त्याप्रमाणें तयारी करा

माझ्या मतें, तुमचें पहिलें काम मलोरयाला देहपुरीतून कायमचें हद्दपार करणें हें आहे आज फारसा अशक्तपणा वास्तव नसेल, पण उतारवयात तो

तुमचें वर साधील, व मग पंगु पश्चात्ताप करीत बसावें लागेल. पूज्य श्री. गंगा-धरराव स्वतःच्या प्रकृतीसंबंधानें कधींच कांहीं लिहीत नाहींत. त्यांचा खूप राग येतो, पण अुपाय काय ! अुपाय तुमच्या हातांत आहे.

गिरधारी जमनालालजींकडे असतो. काहीची तब्येत आतां धडपाकट होण्याची आशा फार थोडी आहे. आहे त्या स्थितीत जीव धरून संतोषानें राहिली म्हणजे पुष्कळ झालें. बाळाच्या भापेंत बरीच सुधारणा झाली आहे. '१' च्या ऐवजी 'ल' न बोलतां र, ल, अ आणि य यांचें तो अद्भुत मिश्रण करित असतो ! त्याचें अक्षर आणि लिहिण्याचा कंटाळा हा दोन्ही वाढलीं आहेत. शंकर हळु हळु पंडित होऊं लागला आहे. त्याच्या या स्वधर्माच्या आड येणें फारसें फायदेशीर आहे असें नाहीं.

या पत्रातील शत्रुघ्नशास्त्रेसंबंधाचा मजकूर अगदीं स्वाजगी स्वरूपाचा आहे. त्या संस्थेवर माझे प्रेम आहे. तिचा अुत्कर्ष मी चाहतां. प्रेमानेंच सर्व कांहीं लिहिलें आहे. संस्थेच्या अुत्कर्षास जरा देखील हानि पोहोचूं नये या-साठीं हा मजकूर किंवा माझा अभिप्राय बाहेल त्याला न सांगणें. महादेव-शास्त्र्यांना माझे हे विचार कळविले आहेतच. बाबासाहेब किंवा गंगाधरराव यांनीं हें पत्र वाचावयास माझी हरकत नाहीं.

तुमचा स्नेहार्थी,

काका

—

—

—

१८

३०

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

वैशाख अ. १३, बुध.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें २९ ता. चें पत्र पोहोंचलें. आमांशावर अेक सौम्य अिलाज दहीं हा आहे. दहीं खाल्ल्यानें आमांश कमी होतो. व या अुन्हाळ्याच्या दिवसांत

दही बाधण्याचा सभव कमी तेथील जबाबदार लोकांची सहा पडली तर दहाचा प्रयोग करून पहाता अकडोन दिवस नुसत्या दह्यावर राहून पहा

हल्लीं येथे आश्रमात पुनर्वटना चालू आहे आश्रमाचा आदर्श, वर्तें, रहाणी, सर्व गोष्टींची झालून अजळणी चालू आहे श्री मंगनलालभाभी गेल्यामुळे या गोष्टीला विशेष गंभीर स्वरूप आले आहे सर्वानाच अभ्यात्मिक शिक्षण मिळत आहे

शिराळकराचा पाडा दिल्यामुळे या भलेपणास नेहमी जागण्याची जबाबदारी तुमचेवर येऊन पडली आहे व तुम्ही ती ओळखत आहात छ चागले आहे

‘ धर्म अपमर्त्या मन वेळ ग्याही ।

मानियेलें नाहीं बहुमता ’

कारण

‘ लोक जेना ओक

भरीता धरणा ’

‘ अमुक गोष्ट पुष्कळ लोक बोलतात किंवा लिहितात, त्या अर्थी त्यात काही तरी सत्यास असलाच पाहिजे ’ ही विचारसरणी अकडा टाकली म्हणजे आपले मन निर्मळ होते, व स्वाभाविक आत्मशक्ति प्रगट होते

घर व शेत दिल्यानंतर लहान बंधूचे बाबतीत तुमचेवर वसलेच ओझे असून नये तुम्ही निरक्त ब्रह्मचारी, सत्यप्रतिज्ञ देशसेवक आहात, याचे अखंड स्मरण असल्यावर कोणीहि तुम्हाला फर्शी पाडू शकणार नाही. देवाला नहामयाचे फूल आपण अतिरास द्या देत नाही, तद्वत्च तुमचा वेळ, तुमची शक्ति, व तुमचे ध्यान स्वराज्यप्राप्त्यर्थ देशसेवेस आणि देशसेवकाच्या सेवेस अर्पण झालेली आहेत आता अतिर कोणी तुमचे काणी लागत नाही फारग्या वेळीं जी काही मदत कराल ती मेहेरबानी सेवकाला आपल्या मोठेपणाची जाणीव असून नये, पण पारिव्याची जाणीव असलीच पाहिजे तुम्ही वागल्यास बंधूचें लग्न जुळवा, पण निरक्त राहून, अलिप्त राहून हाताला खोबऱ्याचे तेल लावून मगच फणस फोडाययास प्रवृत्त होतात ना ?

तुम्ही कोणाच्याहि भिडेस पडार्ने याचा अर्थ काय? तुम्ही तर भीष्मासारखें दृढनिश्चयी झालें पाहिजे 'अकट्टा या सर्व भानगडीतून मोरुट्या झालों म्हणजे' ही मायेची भाषा आहे भानगडी कधीच सप्त नसतात कातण्यामध्ये ज्याप्रमाणें सुताचा अंक तत्तु दुसऱ्या ततूला खचून आणतो त्याप्रमाणें भानगडींची साखळी चालूच राहणार तोडल्याशिवाय ती तुस्त नसते

आपल्या पत्रव्यवहारात बासासोहेन आणि मजली याचा अल्लेख का नसतो? तुम्ही बासासोहेबाना फार जमळ जाऊन तपासा ते कर्मयोगी आहेत म्हणून त्यांना सुखदुःख नाहीं असें नाहीं रहिलीं त्याचें कसें काय चाललें आहे?

श्री तिमाप्पाची आणि तुमची गद्दी जमत आहे, हें फारच चागलें आहे निमाप्पा म्हणजे सोन्याचा खडबडीत गोळा तुमच्या सहवासानें गुळगुळीत होऊन जास्ती तेजस्वी दिसू लागेल त्यांना नेहमी अुत्तेजन या त्याच्या अभिप्रायास मान द्या म्हणजे ते आपोआप सौम्य होतील माझी प्रकृति अुत्तम आहे चंद्रशेखरचें अक्षर हाच त्याचा तुम्हाला नमस्कार

काका

११

ॐ

आश्रम, सायरमती

माघ कृ २, शुक्र

प्रिय पुढलीकजी,

सस्येनें स्वतःचा ससार जसा साबेल तसा स्वतःच यादणें, यातच गृहस्थ-धर्म आहे तुम्ही येथें मजजमळ असता तर गोष्ट निराळी तुम्ही आपल्या सस्येस अुसने दागिने घालून नग्निलें तर तें शोभणार नाहीं ग्वादीची

सार्वत्रिक प्रगति पाहून तुम्हाला काय वाग्तें ? पू श्री गंगाधररावना माझा
साठर प्रणाम इतर मंडळीस ययायोग्य

काकाचा सप्रेम
वंदे मातरम्

२०

ॐ

आश्रम सायरमती
फाल्गुन कृ ११ गुरु

प्रिय पुडलीकजी,

मला 'काकाजी' लिहिलेल आवडत नाही ती चीड व्यक्त करण्यासाठी
तुम्हाला 'पुडलीकजी' लिहू लागलों, पण तुम्ही खप्पीगडी डोन्ही पचवून
बसलात !

बापूजींची सेवा दर खेपेला तुम्हालाच मिळानी याचा हेवा का करू
नये ? आश्रमात राहूनहि आम्हाला ती मिळत नाही ! 'वय तत्त्वान्वेषात्
मधुकरहता, त्व खलु कृती' अथवा साध्या भाषेत बोलानयाचें म्हणजे,
साखरेचें ग्वाणार त्याला देव देणार माझ्या नशिची आजारी पडन सेवा
घेण्याचेंच आलें आहे

काका

२१

ॐ

आश्रम
सायरमती
माघ कृ ९ शनि

प्रिय पुडलीकजी,

कोशाचें काम बनारसला छापण्यासाठी गेलें आहे तेथें जें होजील तें
खरें बनारसची रयाति आहे की, मरण्याची अुमेद वाळगणां लोक तेथें

जाऊन राहतात तुम्हाला तेथे पाठवून काय करू ? अजमेरला छापखानाच नाही, व मुंबई-अहमदाबाद मलाग पडतात पूज्य श्री गंगाधरगव जर तुम्हाला काशीयात्रा करू देणार असले तर जरूर तेथे जा, आणि पुस्तकाचा सुश्रीणपणा करा नाहीतर जे होईल ते स्वें. माझ्या काही लेखांचे भाषांतर (अकरा भाग) 'जीवन-साहित्य' या नावाने हरिभाऊंनी छापले आहे तेहि तपासावयास आम्हा कोणाला मिळाला नाही स्वामी वरेच चिडले माझी अनासक्त अुदासीन वृत्ति मात्र जराहि चटली नाही

निम्नूत प्रस्तावना लिहावी हें खरें, पण ती तुम्हीच लिहून मजकडे पाठवून या मला योग्य वाटतील ते केरफार करून त्या खाली माझी सही करीन लहान मुले म्हेच्छेने गातात, तसें माझे लिहिणें अमृत सामान्यपणें सर्वांस आवडतें. पण गा म्हणलें म्हणजे गाऊन येणाऱ्यास तर तें मुळीच रुचत नाही, असा जवळ जवळ नेहमीचा अनुभव आहे

गजगोपालाचारिना तुम्ही दिलेला जगाय त्याना सतोपकारक पादलाच असेल, असें सांगत नाहीं गोड आणि व्यवहारकुशल माणूस कोणालाहि फार छेडीत नाहीं

तुमचा हा जन्म पूज्य श्री गंगाधरराशी वाधला गेला आहे कानडी भाषेची अदृक्चण द्विती दिवस राहू देणार ? गणभाषेचा प्रचार करणाऱ्यास स्थानिक भाषा ही आलीच पाहिजे आमचे कारा गुजरातीत साक्षर झाले आहेत, याचा तुम्हाला अभिमान वाग्तो, काकाचे पुढलीक कानडीत व्याख्यान देऊ शकतात, असा अभिमान वाटणण्यासाठीं मी भुकेला आहे कारंज येथे असा पजारीं आर्यममाजी प्रचारमाला कानडी आणि तुम्हू भाषेमध्ये अम्बलित बोलताना मी अेरले आहे पण खादीरामांला अशी द्वितीशी कानडी भाषा जरूर आहे ? Action is the only language which god's children easily and correctly understand आभीचा व नरोन जन्मलेल्या बालकाचा व्यवहार होणत्या भाषेत चालतो ?

मलागझातील खादीरामांविषयीं तुमचा अभिप्राय पाचला विचारात वचेयगा जगच दिसतो खादीरामात मुख्य रम्तु अेकनिशा आहे मार्गजनिक

फडाचे पैसे आपल्या हातात घेव्याने व आपल्या हातून अनायासे अनेक लोकांवर अपहार व्हावा व पुष्कळ लोक आपल्या वटणाचे व्हावे, असे ज्याला त्याला वाग्त असते अशा निष्ठा नसली म्हणजे पैशांमोड मति फिरते आणि अितर कामे आडपटात तुमच्यासारख्या सत्स्थ मागसालाहि हिंदी प्रचारात अमानाची तालीम सध्या जर आडवू शकते तर ससारी पामर लोकांची काय कथा? पूज्य श्री बापूजी, जमनालालजी आणि शंकरलाल बैकर, तिनेहि वैश्य, अत्यंत व्यवहारकुशल आणि साधीनिष्ठ अहित त्यांना मुचतो त्याहून आधिक चांगला मार्ग असण्याचा सभन जवळ जवळ नसावा

पूज्य श्री गंगाधराबाबांच्या प्रकृतीची किती मला ठाऊक आहे तुम्ही वाढेल ते अपाय योजून त्यांच्या जेवणाच्या वेळा अगदी नियमित करून द्या लाभाचा मुदत किंवा रेल्वेचा वेळ जसा सभाळतात त्याहून आधिक फडक रीतीने जेवणाची वेळ सभाळली तर ते पुष्कळ वर्षे वाचून आजवर केली त्याहून अधिक देशसेवा करतील प्रवासात देखील वेळ चुकता कामा नये मी त्यांच्याबरोबर असतो तर आग्रहपूर्वक त्याचा स्वयंपाकी त्याचेबरोबर फिरविला असता

दुसरी गोष्ट, जागरणाची लष्करी शिस्तीने त्यांना वेळेवर निजविले पाहिजे या दोन गोष्टींत जे कोणी शिथिल असतील ते गंगाधराबाबांच्या आयुष्यासप्रधाने वेकिरीर आहेत असे म्हटले पाहिजे, मग प्रेमाचा जिवाळा कितीहि असो

चि रामचद्राविषयी काळजी वाटते या वयात कवर का दुखानी? त्याला म्हणावे, जेवल्यानंतर दोन तासांनी मुबलक पाणी पीत जा दर वेळेला मोठा कर्नाटकी अर्धा तांब्या पिऊन गेले तरी अचम अर्थात् पाणी हळुहळु वाढवावे माझी प्रकृति चांगली आहे सर्व मडळीस यथायोग्य

२२

ॐ

का, अहमदाबाद

शनिवार

प्रिय पुडलीक,

आणखी वधरा मिनिगनी माझी केस चालणार सर्व मित्रमंडळी भेग
 मयाला आली आहेत मित्रप्रेम पाहून आपुण्यातील धन्य घडी अनुभवित
 आहे गिरधारी सविस्तार पत्र लिहील पूज्य श्री साहेब मुदाम आले आहेत
 पूज्य श्री गंगाधरराव, चायसाहेब, गोविंदगन, मजली, वगैरे सर्व मंडळींना
 सादर प्रणाम करवामे तुमची अकेसारखी आठवण होत आहे

काका

२३

ॐ

आश्रम,

सावरमती

मार्गशीर्ष ६, शनि

प्रिय पुडलीकजी,

तुमचें पत्र पोहोचले तें अगदीं खाजगीच ठेवल आहे तुम्ही विकाराला
 पडा बाल असें मला केहाच झालें नव्हे पण प्रेमळ लोकांच्या मोहाला
 आणि आग्रहाला पत्ती पडाल ही भांति होती, म्हणूनच तार केलो तुमचें
 उत्तर पाचून पूज्य श्री गंगाधररावांना व मला जीव खाली पडल्यासारखें
 झालें, गंगाधररायांनीं तुम्हाला बरोबर येण्यास तार केलो असेलच

मतभेद ही अरेफ पवित्र वस्तु आहे तुमचे विचार व तुमची मनःस्थिति
 दोन्ही मला ठाऱूक आहेत त्याचें मला माझी मात नाही, अलस आदर
 वाग्तो पण तुमची निराशा मात्र जिरसाल नास्तिकालाच शोभेल !
 कोणाला न दुःखविणें हा सदगुण करा, पण पतिवता ज्याप्रमाणें आपलें

शील संभाळून जगाची सेवा करते, त्यामार्गेच आपला मधूपणा असावा. ज्याचा आत्मा मेला, तोच निरुपयोगी, ज्याच्या वांस्वास श्रीश्वर नाही तोच अेरुदा, अेरुदें लक्षात ठेवा

आता थोडी तारिफ चर्चा ब्रह्मचारी पुढलीक लशाच्या अभावीं अविवाहित आहे, असें मी मानित नाही त्याच्यात ब्रह्मतेज आहे तो हनुमानाचा अुपासक आहे शास्त्रार्थासाठी किंवा प्रचरणासाठी नव्हे, पण आत्ममार्गासाठी तो अुपनिषदे वाचतो कदाचित् तो मोठा वक्ता, पंडित होणार नाही, पण स्वताच्या चारित्र्यव्यवने देशोद्वारण जरूर होणार आहे त्याचें जीवन हेच अेरु अवड व्याख्यान त्याची निष्काम सेवा, निर्भयता आणि ब्रह्मचर्यपालन या गोष्टी पाहून पुढ्यानी, वक्त्यानी, लेखकांनी आणि मुत्सयानी स्वतःस साभाळ्याने र आश्वासन घ्यावे, हा पुढलीकचा अधिकार आहे 'यद्विच्छतो ब्रह्मचर्यं चरन्ति' हें जीवनवाक्य आहे, का व्याख्यानवाक्य ?

प्रतिज्ञेच्या मार्गे कारण नसतात, जीवन असतें, जीवनस्वामी असतो तुमचे-आमचे विचार बदलले म्हणून काय आपण अेरुमेकाना सोडणार ? ब्रह्मचर्याची प्रतिज्ञा धार्मिक आहे, राजकीय नव्हे प्रतिज्ञाबद्ध तुम्ही पति होणे म्हणजे पतित होणे आहे

अहो, सर्व देशात स्नाय, मत्सर, विषयपरायणता, विलास, याची आग लागली आहे ववाच्या पाण्याने ती विज्ञानयाची नाही दफा निर्मळ धर्मनिष्ठ माणसें असतील तरच यातून पार पडण्याची आशा आहे

आणि स्वराज्याच्या म्हीने तरी काय ? छाती फोडून घेअून निराश होतो, तो राष्ट्रभक्त कसला ? स्वराज्य दूर गेलें व गगाधरावाचें नये काम पटत नाही, म्हणून काय तुम्ही चायमोला मिठी मारून पडणार ? आणि मनाच्या दुर्बलतेनें लग्न करून घेऊन दुर्बळ गुलामाना जन्म देणार ? तेजस्वी बालविधवा देखील म्हणते की 'माझे यौवन फुकट जाणो, पण तें आता दुसऱ्यासाठीं नाही '

'केवळ प्रतिज्ञा' हे शब्द मला असह्य वाटतात केवळ आत्मा, केवळ अन्न, केवळ पवित्रता यासाग्वेच तें आहे भीष्मानें प्रतिज्ञा पाळून त्याचें

काय नुकसान झालें ? आगि व्यासान नियोगद्वारा विषयलपट पडु, म्वाथाधि धुतराष्ट्र आगि दुर्बल ज्ञानी दिडु, यांना जन्म देऊन जगाचें अयना भागत-कुळाचे मोजतें रत्नाग केले ? निर्मोर्षि विचित्रशीर्षांचा निर्मश झाला असता तर भातवर्षाच्या गादीवर वसण्यास कोणीच मिट्टाला नसता काय ?

प्रसंग गेला तरी हें सर्व लिहिलें आहे, कारण पुन विमूढभावा न ज्ञाना ब्राह्मण आहात, मोक्षधर्मी आहात, आत्मार्यी आहात, हें कधींहि विसरु नका लाज आगि प्रतिष्ठा दोन्ही तुच्छ असू आहेत ज्या लोकांच्या अखड पामरतेची तुम्ही सदैव कीवच करता, त्यांना तुमचें जीवन कस दिसेल याचा विचार तुम्ही कराना ? तें तुम्हाला समजण्याच्या लायकीचें तरी आहे काय ?

तुम्हाला अजमेरला पाठाविण्याच्या प्रयत्नात आहें त्यामुळे सध्या पुस्तकें पाठवीत नाहीं सध्या डोक्यातील अभद्रा आगि नास्तिकता यांचें मोठें पुस्तक काढून राहा म्हणजे मग मितर पुस्तकाना नाव मिळेल

काकाचा सादर
बडे मातरम्

—

—

—

२४

३०

आश्विन, सावरमती
ज्येष्ठ शु ९, रवि

प्रिय पुडलीकजी,

तुम्ही आजारी आहात असें अजून फार चिंता लागली आहे तुम्हाला आजारी पडण्याचा अगोदर हक्कच राय होता ? त्यात पुन्हा गायफोर्जीडने ? आतां लौकर बरे व्हा राष्ट्रीय महासभेची जमानदारी तुमच्या डोक्यावर आहे, हें विसरलात काय ?

आमच्या या प्रातात काम अधिक होवो किंवा कमी होवो, पण निष्ठाग्न चर्चा तरी नाहीं गुजरातच्या कलहूप जमिनीत मतभेदाची लागवड फारशी

झालेलीच नाही, व म्हणूनच येथे रचनात्मक कार्यक्रमाचे पीरु इतर प्रांतांच्या मानाने वरें आहे. तुम्हांला महाराष्ट्राचा शेजार वांवार वाधतो असें दिसतें. मी तर मराठी पत्रे वाचायचीं सोडून दिलीं आहेत. अंग्रजी पत्रे देखील कोठें वाचतो म्हणा.

पूज्य श्री. बापूजी सर्वकाल कामात असतात. निसर्गानें क्षोष ठेवली नसती तर त्यांनीं काय केलें असतें कोण जाणे ?

काका

२५

ॐ

आश्रम, साधरमती

२७ ११/२८

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें २१ ता. चे बणीतून लिहिलेलें पत्र पोहोचलें. वर्तमानपत्रावरून तुम्हांला कळलें असेलच की, माफेरवादी यांची सभा कायमचीच 'पुढें' ढकलली गेली आहे. तेव्हां गंगाधरराव येथे येण्याचा संभव नाही. मी कदाचित् फेब्रुवारी महिन्यांत वेळगांवला जाऊन त्यांना भेटून येईन. मकी नाही. मात्र फेब्रुवारी महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यांत काठियावाडमध्ये अमरेली येथे गुजरात प्रांतांतील छावालायाचें संमेलन आहे, त्याला अध्यक्ष म्हणून जाणार आहे.

पू. बापूजींची प्रकृति साधारणपणें बरी आहे. हल्लीं त्यांनीं धान्याहार आणि दूध दोन्ही सोडली आहेत. दुधाच्या अँवर्जी नारळाचें दूध घेतात. धान्याच्या अँवर्जी दोन तोळे बदाम व पपडी वगैरे थोडीं फळें. बस अंबदा त्यांचा आहार; आणि रोज १६ पासून १८ तासांचें काम !

तुमच्या प्रकृतीस जर बरोबर न जपाल तर तो नैतिक गुन्हा होईल. मी अगदीं बरा झालों आहे.

काका

२६

ॐ

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

मागशीर्ष शु १२, सोम

१४।१२।२८

प्रिय पुडलीक,

तुमची तार पोहोचली पू यापूजीना त्याप्रमाणे लिढिल आहे तारेनें तुमचें अभिनदन करण्याचा मामा विचार होता, पण जाणून बुजून तो मी दाबला आणि तुम्हाला पत्रच लिहिणार होतों पुन्हा विचार आला की, तुमचें सविस्तर पत्र येतीलच, मग लिहावे मनांत अशीहि शका आली की, 'तडजोडीमध्ये काहीं मध्यस्थ धूर्तानीं तुम्हाला चकविलें तर नसेल? आजवर तुमच्या पत्राची वाग पाहिली पत्र नाही याचें आश्चर्य वाटतें वर्तमानपत्रावरून समजलें की २५ एके सारा कमी केला आहे तुम्ही देवाण घेवाणची तडजोड केली हें चांगलें झालें, असें मला वाटतें अजूनहि जर तुम्ही त्यात फसला असाल, तर बाकीच वाढून घेऊ नका अदारेतेमुळे कधीहि कोणाचें आत्यंतिक नुस्तान झालें नाहीं जर 'समेत' खराखुरा झाला असेल, तर तो अमलात अणण्याच्या कामीं तुम्ही उभयपक्षांना मदत केली पाहिजे यापुढें तुम्ही मिरज संस्थान सोडता मामा नये प्रजेची मनापासून आणि जगप्रदारीनें अखंड सेवा करा राजालाहि योग्य प्रसंगी मदत करा त्याचे दोष दुर्न्याचे दोष आहेत ज्या नैतिक गुणानीं प्रजेमध्ये तेज आलें ते गुण वाढतील असें करा. मध्यस्थ मडळी श्रेयासाठीं किंवा नाश्यासाठीं हवापली असतील, तर त्यांना सतुष्ट करा 'गवानीं गहुतांचीं अतरे, भाग्य येतें तेव्हा बरें' आता तुम्ही महादेवासारग्ये फकीर वृत्तीनें च रहा तुमच्या हातीं पैसा येतील, तो सदळ रातानें वागेल तसा खर्चू नका दिशेन पैन् पै चोख ठेवा

तुमच्या कार्याविषयी मला किती अभिमान वाटतो हें लिहावयास पाहिजे काय? सर्व श्रेय तुम्ही आश्वगळा चाल प्रथमपासून या कामात न पडण्याची मी सदा देत होता, हें मेळुपरी चांगलेंच झालें तुम्ही तुमच्या विमलर काम

पार पाडून सर्व जबाबदारी आणि सर्व श्रेय पट्ट्यामलेंत, त्यात तुमचा अत्कथे अधिकच आहे

चळवळीत जे लोक चळवळीचे व स्वार्थत्यागी नाटले असतील, त्यांना जवळ करा व त्यांना नेहमी समाजसेवेची कामे या वकील मंडळीशीं गोडीगुलांनीं वागालच सगळेच आपापल्यापरी उपयोगी असतात

बारडोलीचा तपास फारच उत्तम तऱ्हेने चालला आहे शेतात कवडीचा नफा नसून अलट तोटाच आहे, निरुपाय होऊन शेतकरी शेती करतात, असे सिद्ध करणारा पुरावाच पुढे येऊ लागला आहे आपल्या प्रतिनिधींनी सर्व काम प्रामाणिकपणाने चालावले आहे, त्याचीहि छाप चांगली पडत आहे पण हे सर्व आज खाजगी आहे तुमचे सविस्तर पत्र येऊ या

काका

२७

ॐ

गुजरात विद्यापीठ

अहमदाबाद

११ ९ २८ गक

प्रिय पुडलीरु,

तुमची प्रस्तावना काळजीपूर्वक वाचली मला बळ असता तर तुमचेपणा कायम ठेवून ती नवीनच लिहून दिली असती परंतु आता मला फुरसत मिळविणे दुरापास्त झाले आहे तुमच्या प्रस्तावनेतील जो भाग मी गाळला आहे, तो विचारपूर्वक गाळला आहे तुमच्या लाडक्या सस्थाचीं नात्रे बगळणें यात कृतघ्नपणा नाही पण समजूतदारपणा आहे वेळी अनेकीं प्रत्यक्ष किंवा दूरचा सन्ध बाधून आपल्या सस्थाचे नात्र पुढे करणे म्हणजे प्रेमळ व म्हणून पेडगळ असलेल्या आजीचे अनुकरण करणे आहे कोणी जेवावयास घोळामलें म्हणजे जेथे तेथे आपल्या लाडक्याला बरोबर घेऊन जाण यात लाडक्याची प्रतिष्ठा वाढविल्यामाग्वे होत नाही

या गोष्टी तुम्हाला समजवण्याच्या प्रयत्नात तुमच्या जिद्दाळ्याला मी दुखवीत आहे हें खरें, पण तुमच्या हातून तुमच्या सस्थाची शुद्ध सेवाच व्हावी, असेवा होऊ नये, असें मला वाटलें सस्थाचें तेज त्याच्या प्रत्यक्ष कार्यानेच पडलेलें बरें पण मला वाटतें, हा आपला मतभेद कायमचाच राहणार, आणि तुमची दृष्टि मला पत्न्यावाचून राहणार. माझी प्रकृति बरी आहे

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

२८

ॐ

गुजरात विचारपीठ,

अहमदाबाद

भाषण क्र १, शनि.

८ १-२८

प्रिय पुढलीक,

तुमचें पत्र पोहोचलें सरदार वल्लभभाजी पटेल आणि महादेवभाजी हे सिमल्यास गेले आहेत वापूजींना मी विनंती करावयाची आनंद्यम्ता नाही त्यांना प्रजाहित समजतें त्यांना परभारें पत्र गेलें असेलच त्यांना योग्य वागेल तसें ते करतील अग्याद दुसरें Pamphlet वाचून तेजव्यावर अखाया प्रश्नासमधानें अभिप्राय ठरविणें आणि सहानुभूतिपर तारा ठोकणें, हें माझ्यासारख्याला योग्य होणार नाही ज्या त्या कामात माझ्यासारख्या दूर राहिलेल्या माणसानें लुडबुड कां करावी ? लढाजीला तोंड लागण्यापुर्वीच 'धावा, धावा, सहानुभूति पाउवा,' अशी ओरड तुम्हीं कां करता ? हिंदुस्थानातील प्रजा ब्रिटिश मुलखांत आणि देशी सस्यानात ओझ्याखाली आणि जुलमाखाली चंगरून गेली आहे, हें कोणास माहीत नाही ? आणि राष्ट्रकार्यांत पडलेल्या लोकांची सहानुभूति प्रजापक्षाकडे स्वाभाविक रीतीनें असणार हेंहि कोणाला माहीत नाही ? पण पोरुळ सहानुभूति न बोललेलीच बरी 'चद्धरे-

दात्मनात्मानम्' हे तत्त्व वारडोलीने शिकविले नाही काय ! तुमचे म्हणणे रास्त असेल, तर त्याविषयीचा आग्रह दाखवा. वारडोलीप्रमाणे कांहीं बहादुरी करून दाखविली म्हणजे सहानुभूति, घरी लक्ष्मी चालत आल्याप्रमाणे, चालत येतील.

लोकांमध्ये शौर्य उत्पन्न करण्यासाठी संदेश हवे असतील तर ते गांधीजी अथवा बल्लभभाजी यांच्या सारख्यांनी स्वतःच ते काम हाती घेऊन देणे शक्य आहे. यापुढे गांधीजींचा संदेश त्यांच्या तोंडून लोकांना ऐकावयाचा नसून गांधीजींनी बल्लभभाजी सारख्यांना संदेश द्यावा आणि बल्लभभाजी सारख्यांनी लोकांत वावरून तो लोकांत पसरवावा.

वारडोलीला सभा, अर्ज, विनंत्या, कौन्सिलांतील प्रश्नोत्तरे, वगैरे करणारे लोक निराळे होते. त्यांनी हात टेकले तेव्हा बल्लभभाजींनी काम हाती घेतले आणि फक्त सुरवातीला ऐकदांच आश्रमांत येऊन खाजगी रीतिने बापूजींचा आशीर्वाद घेतला. बापूजींचा संदेश त्यांनी कधीच मागितला नाही, बापूजींनी दिला नाही. शेवटपर्यंत त्यांनी बापूजींना मदतीस बोलावले नाही. परस्पर पूर्ण श्रद्धा आणि विश्वास असल्यामुळे बापूजींचा उपयोग अधिकाधिक झाला. सिद्धांत-भेदाची चर्चा त्यांना करावी लागली नाही. तुमच्याकडे कोणी बल्लभभाजी दाखवा, म्हणजे मग काम कसे होतं तें पहाल.

बाबांनो, हा धकाधकीचा मामला आहे ! जुनी हिंदी म्हण आतां उलटव-
न्याशिवाय आपला अड्डार नाही. जर पगडी (अन्न) सलामत ठेवतां आली
तर किती शिरे खपतील याचा विवेचन करतां कामा नये.

वारडोलीमध्ये जो समजुतदारपणा आहे, मुख्य अन्न संभाळण्यासाठी लहानसहान अपमान आणि मरणप्राय अडचणी सोसण्याची तयारी आहे, तशी जर तिकडील लोकांची तयारी असेल, तर त्यांना पुढाऱ्यासाठी तिष्ठत बसावयास नको. गंगाधरराव काय कमी आहेत ! आणि जर लोकांची तयारी नसेल तर गेली सहा वर्षे ज्याप्रमाणे येथील कार्यकर्त्यांनी नम्र बुद्धि आणि अग्र हृदय धारण करून रचनात्मक कार्य केले, अथवा तुमच्या भाषेत म्हणा-
वयाचे म्हणजे आजीवाभिसारखे झालेसंवर्धनाचे, राजकारणाला पारखे असे,
(Non-political) काम केले, तसे करावयास निमूटपणे तयार व्हा.

तुमची नास्तिक वाणी ऐक पाऊल देखील तुम्हांला पुढें नेणार नाहीं. जगांत तात्त्विक अन्याय अशी वस्तुच नाही. प्रजेला असह्य होतील तोच अन्याय.

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

२९

ॐ

विद्यापीठ,

अहमदाबाद

आषाढ कृ. ६, रवि.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें पत्र पोहोंचलें. मी अत्यंत साजगी ठेवलों आहे. दुसऱ्या कोणीच वाचलों नाही व कोणालाहि दाखविणार नाहीं. मात्र आपण भेटूं तोंवर तें फाडून टाकण्याचा विचार नाही.

तुमचें पत्र वाचल्यानंतर तुम्हाला लिहिलेलें काडें रद्दच समजलों पाहिजे व माझा अभिप्राय सध्यां तद्दुरूब करून ठेवतो.

तुमचें पत्र वाचून मला किती दुःख झालें असेल याची कल्पना होतीलच. स्वतःची बाज आपण होऊन लंगडी करून ठेवावी, ही तुमची पद्धत मला आवडते. मी तसें वागण्याचा नेहमीं प्रयत्न करतो. "नैराश्यमेवाभयम्" हेंच सरतेशेवटीं खरें आहे. तुम्ही अगदीं मोकळे झालांत म्हणजे ऐकदां मला भेटालच.

हातांत पैसे येण्याच्या पूर्वांच पत्रें लिहिलींत याचें आश्चर्य वाटलें. कारण 'There is many a slip, between the cup and the lip' तुमच्या मित्रांना गोष्टी कराल, त्या वेळीं तात्त्विक पत्र मी जरूर पाठवीन. तोंवर तुम्हांला ऐक जुना श्लोक भेट म्हणून पाठवितों. पण तो सद्दा म्हणून किंवा टीका म्हणून मात्र नाही.

धर्मार्थं यस्य विचेहा वरं तस्य निरीहता ।

प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥

आजवर तुम्ही जितक्या गोष्टी स्पष्ट अथवा अस्पष्ट बोललां आहांत त्याचा अर्थ माझ्या मुळींच घ्यानांत आला नाही असें नाही. पण हे लोक म्हणतात तसेंच तंतोतंत नसावे, कांहीं गैरसमज असण्याचा संभव असावा, असें मानण्याचा मी सतत प्रयत्न केला आहे. तुमच्या या शेवटच्या पत्राने त्या प्रयत्नाची कंबर दिली झाली आहे.

विठ्ठलरावाविषयी तुम्ही लिहिलें, तें समजलें. मोठमोठी आश्चर्ये गिळून गेलीं, तेथें याचा काय पाड ?

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

३०

ॐ

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

आषाढ शु. २, सोम.

प्रिय पुंडलीकजी,

प्रसंग पडल्यास जीवाचें रान करून वसाला अुतरण्याची तुमची तयारी आहे. पण प्रसंग 'पडलेला' ओळखावा कसा ? मी म्हणतो, जीवाचें रान मुळींच करू नका. शेताचेंच रान करा म्हणजे पुष्कळ झालें.

शेताच्या भानगडीमुळे कुमरीला आश्रमाची स्थापना दिरंगाईवर पडत आहे ! सार्वजनिक कामाला वाहिलेलें वाचासाहेबांचें आयुष्य निरर्थक खासगी कामांत वापरलें जात आहे ! अस्पृश्यांचे शाप पुंडलीकजींना लागत आहेत ! आणि पुंडलीकजींचा काका अस्वस्थ झाला आहे.

जमीन कोणाची ? आश्वराची. अथवा नांगरील त्याची. बाकी सर्व आपण चोर आणि शिरजोर ! माझेवर काफ़ी आणि शंकर यांचा हफ़ म्हणून मी

त्यांना सर्व देऊन टाकले, नाहीतर त्याचा भार मला थुचलायाना लागला असता तुमचेवर कोणाचें ओझे आहे ? दोघा बधूची जबाबदारी तुमचेवर मुळीच नाही ते स्वतः आहेत

आनंदानें नादत असलेल्या कुट्यावर दावा करून, त्याला अशत. भिकेला लावून, पांढरपेशाची भर करण्यात तुम्ही समाजसेवा कोणती करणार ? दावे निकत घेणारे वकील प्रतिष्ठित नसतात, प्रामाणिकहि नसतात त्यांना दावा विकून तुम्ही पापाचे भागीदार होणार फुका सगळ्या दावा देणारा आणि घेणारा दोघेहि चोर म्हटले आहेत स्वतःच्या मालकीची वस्तु पडून राहिली किंवा विघडली तरी वेहेत्तर, दान दिलेली किंवा सोडलेली वेहेत्तर, पण प्रमाणाबाहेर सस्ती करून देणें, हें मालकी हक्काच्या खानदानीला शोभत नाही

माचा व मेहुणे याच्या आप्रहाला बस होऊन लग्नकार्यात शारीरिक मेहनतीची मदत किंवा सेवा जरूर यावी लग्नघटनेस गैरफजर राहून नंतर पाचच मिनिगनी बघूयाना आशीर्वाद दिला असतात तर अविहित झालें नसतें लग्नघरातील काही न साह्यें हें उत्तम झालें पण अक्षता दाकण्याची क्रिया ब्रह्मचारी सन्यासी करित नसतात पण आतां हा शास्त्रार्थ काय कामाचा ? सडेतोड पत्रानें तुम्ही रागावत नाही, म्हणूनच अनेक तरी लिहिलें बाकी माझा अधिकार काय ?

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

३१

ॐ

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

आश्विन १०, मगळ

प्रिय पुडलीकजी,

माझ्या पत्रामुळे तुम्ही रागायला असता तरी हरकत नव्हती पण तुमच्या शेवटच्या पत्रातील थडा जबाब वाचून मान ऊर्सेसेच वाटले

माझ्या मते असले कर्ज अस्पेटीमरोबर जोडलेले असते अस्पेट सोडून दिली तर ते कर्ज आपोआप आपल्याला सोडून अस्पेटीला चिकटते गगाधर-राम म्हणतात की कर्ज करतानाच त्यानीं तुम्हाला नमो म्हणले होते कर्ज घर बांधण्यासाठी निष्कारण केले आणि तुम्हाला कर्जमुक्त करण्यासाठी तीनचारशे रुपये खर्चावयासहि ते तयार आहेत

असे आहे तर तुम्ही मुक्त का होत नाही ? गगाधररामाचेरुडून अशा वेळी पेसे घ्याय्यास अडचण नसावी पुन्हा कर्ज करावयाचे नाही असा निश्चय मान केला पाहिजे तो तुम्ही केला आहेच

मी फक्त तात्त्विक गोष्टीच तुमच्यापुढे माडणार, त्या तुम्हाला कमी समजतात असे नव्हे तेव्हा या बाबतीत मी अधिक तें काय लिहिणार ? बाबासाहेबाची मदत घेण्याच्या बाबतीत ते, तुम्ही व गगाधरराम जाणे मला काहीच समजत नाही ज्या ज्या वस्तू पुडलीकाच्या देशसेनेच्या आड येतात त्याची मला चीड बाणें स्वाभाविक आहे, अनेक लक्षात घेऊन जर मी तुमच्या कामात निष्कारण टक्कळटक्कळ केली असेल, तर मला क्षमा करा

चि सुमन रूप खेडकर झाली आहे, व स्वच्छ, सडसडीत असल्याने सर्गीनाच हनीशी नाते

काकाचा

सप्रेम वद मातरम्

३२

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

प्रिय पुटलीक,

तुमचे मिरजेतून लिहिलेले पत्र मिळाले तेथील रिपोर्ट लिहिण्याचे काम तुमच्या बाब्याला आले नाही ही श्रीश्वरी कृपाच होय नाहीतर त्यातच गुरफटला असता

जमनालालजी परवा येअून गेले. त्यांना आपलेकडून अजून स्पष्ट 'होय, नाही' याचें उत्तर न मिळाल्यामुळे त्यांनी आपली मनात किंमत केली मी माझ्या मनात म्हणले: आपण बोलून चालून लहान माणसे, आपला जीव लहान हिंमत करण्याची सजय नाही कार्यात एकनिष्ठा असतो तर कोठेहि रेंगाळलो नसतो

अजून तरी ओम्हाचें होय नाही, तारेनें मला व जमनालालजी यांना मुजबीच्या पत्त्यार कळवा पुढें त्याचेकडे पोहोंचण्यास चार (फक्त चारच) दिवस लागले तर समाजतां येतील डिसेंबरपर्यंत काही तरी काम-अस्पृश्यतानिवारणाचें व मंदिरप्रवेशाचें-नाच घेण्याजोगें जमिनेपुढें माडलें पाहिजे

नाही म्हणण्याचीहि तुम्ही हिंमत करू नये! ओम्हा माय तें ठरवा व कामाला लाग

सुज्ञेपु किं बहुता !

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

३३

३०

अहमदाबाद

८ १ १९०८

प्रिय पुढलीकजी,

तुमचीं पत्रे पोहोंचलीं कोशाच्या बाबतीत तुम्ही मला आपला अगदीं सेक्रेटरी बनविला आहे ! मला तितका वेळ नाही आणि अत्साहीही नाही तुमचा निगेप त्यागभूमीला बळगिला आहे. यापुढें तुम्ही बैजनाथ महोदय-त्यागभूमि, अजमेर, याचेशीं सरळ पत्रव्यवहार करण मी मध्ये राहू मिळित नाही आपली घोषाची मनिष्ठा त्यात रहात नाही

मला वास्तें, अर्पणपरिवेत्त कविताहि नसाव्या आगि विशेषगोंद नसावीत.
 पवित्र संबंध चव्हाट्यावर घेऊन जाणें यांत मीडाराहित्याचा कोप येतो.
 वेळ असता तर गीतेच्या श्लोकांविषयी लिहिलें असतें. तूं पांचपन्च आहे.
 पू. गंगाधरावांना सादर प्रणाम.

काका

३४

ॐ

गुजरात विद्यार्थि,

अहमदाबाद

११-९-१८, रवि.

प्रिय पुंडलीकजी,

सयम दाखविला पाहिजे, तेव्हा लोक पुढाऱ्यावर चिडतात, त्याला नेभळट म्हणतात आणि जेव्हा तेजस्विता प्रगट केली पाहिजे, तेव्हा लोक गव्हाठतात आणि पुढाऱ्याला अव्यवहारी, ध्येयवादी म्हणतात अशा लोकांचे पुढारीपण करणे कठीण असते

बारडोलीच्या चळवळीचा अतिरास महोदयभाजी लिहीत आहेत. लवकरच तयार होतील तुम्हाला काही विशेष माहिती हवी असल्यास 'जुगताराम देरे, मंत्री, प्रकाशन विभाग, स्वराज्य आश्रम, बारडोली' या पत्त्यावर मागवा. बारडोलीत सरकारची केरतपासणी सुरू होतील त्या वेळी तुमच्याकडील कोणी जबाबदार मित्रास माणूस पहायपास जातील तर पुष्कळ फायदा होतील माहिती कोणती गोळा करावी, कशी गोळा करावी, बगैरे स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे तुमच्या तिकडील लोकांनी दारिलेलें पत्रे या कामी अितराची अकल कार दिवस पुरत नाही

तुम्ही चळवळीत भाग घ्याय की नाही, घाबिण्यां मी काहीहि सह्या देणें अवोग्य आहे गगाधरराज जाणे व तुम्ही जाणे तुम्हा दोवामध्ये नेहमीच मी पडणें, हें तुम्हालाहि शोभत नाही आणि मलाहि शोभत नाही.

बारडोलीच्या तपश्चर्येचा फायदा तुम्हाला मिळाय, अशी तुमची अपेक्षा तुम्ही लिहिता. ऐकाच्या तपश्चर्येने दुसऱ्याला प्रेरणा मिळू शकते, फायदा मिळत नसतो आणि जो मिळतो तो फायदा नसून बोजाच असतो, असा नेहमीचा अनुभव आहे. ऐकानें मरून स्वर्ग मिळवला म्हणजे दुसऱ्याला ती वाट सोपी होते, हें खरें, पण स्वर्गाच्या वाटेवर कोणी कोणाचा हात धरून नेऊ शकत नाही

तुमच्या तेथे जी चौकशी होतील ती आपला पक्ष सजविण्यासाठी वकिली वृत्तीने होतां कामा नये पण प्रतिपक्षाच्या बाजूला अधिकाधिक सत्य किती आहे, याचा विचार करूनच ती केली पाहिजे

माझी पत्रे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने प्रसिद्ध करण्यासाठी नसतात फक्त मित्रमंडळीसाठीच ती असतात त्यांतील अनुकूल वाण्यारा भाग तेवढाच दुसऱ्यांना दाखविण्याची चूक तुमच्या हातून होणार नाही ही खात्री आहे

मान क्षणिक वेगाला प्रश होअून केलेल्या चुकानिपयीं तुमचा पश्चात्ताप क्षणिकच असण्याचा आणि स्वतःच्या चुका क्षुल्लक मानण्याचा सभन तुमच्या वृत्तींत आहे जिंजा नाही, तें तपासून पहा. नाहीतर चपारण्याचे सत्याग्रही वीर आणि सत्य आणि ब्रह्मचर्य याचें व्रत घेणारे देशसेवक म्हणून लोकानीं तुमच्या तबानें चालानें आणि तुम्ही लहान मोठ्या प्रलोभनाला बळी पडून तत्वाशीं तडजोड करायी ! असें झालें म्हणजे सत्याग्रहाच्या रेस्त्यात अपयशाची हमी घेतल्यासारखेंच होतील तुम्हाला धोक्याची सूचना मी देऊ नये तर कोणी द्याय ?

आपला

काका

३५

ॐ

गुजरात विद्यार्थी,

अहमदाबाद

८-१०-१८, शनि.

प्रिय पुंडलीक,

तुमचें पत्र पोहोचलें सन्याशाच्या लयाची तयारी म्हणे शेंडीपासून. जमिनीविषयक माहितीचें अज्ञान, सरकारी अमलदाराच्या रगढगाचें अज्ञान, सस्थानच्या प्रजेची-शेतकरी वर्गाची आजपर कोणतीच सेवा न केलेली, अशा परिस्थितीत सत्याग्रह पुरू करण्याचा किंवा सत्याग्रहाची तयारी करण्याचा पुंडलीकरजींना अधिकार नाही, असा माझा स्पष्ट अभिप्राय आहे तुम्ही आजपासून शेतकऱ्यांच्या सेवेची तयारी करा, त्याची परिस्थिति समजून घ्या त्याच्या स्थितीचें वास्तविक पृथक्करण करून त्याचेपुढें, सरकारपुढें आणि जगापुढें मांडा त्याच्या वारीकसारीक दुःखाचा परिहार करण्यासाठीं सतत श्रम करा तुमच्या सेवेनें त्याचा निश्वास संपादन करा म्हणजे ८-१० वर्षांनीं लोकांच्या हातून सत्याग्रह करणें शक्य होतील

चलभभाभी जातीचे शेतकरी, शेतकऱ्यांमध्ये वाढलेले, मॅट्रिक होअून सनद्री वकिलाचें काम करू लागले. दोघा भावांनी वॅरिस्टरीचा पिलायतेचा खर्च झेपेल अितके पैसे मिळविले, तोंपर लोकांची स्थिति त्यांना वालपाल समजली. वॅरिस्टर झाल्यानंतर मायदा, अमलदार आणि लोकस्थिति या तिहींचा चांगला अनुभव घेतला अहमदाभाद्रमधील दगा, त्यानंतर रेलवेचे रुळ तोडून लष्कर भरून जाणारी गाडी अुलथून पाडण्याच्या क्रयतील लोकांचा बचाव, म्युनिसिपालीची चार वर्षे अेरुनिष्ठ सेवा, खेडा सत्याग्रहात गांधीजींचे मदतनीस म्हणूनचा अनुभव, गांधीजींच्या गैरहजेतिंत सवध प्रात संभाटण्याची आणि मतभेदाच्या वावटळीतून गुजरातला वाचविण्याची कामगिरी, नागपूरच्या व बोरसदच्या सत्याग्रहात लटण्याची आणि शिष्टाजींची दाखवलेली कुशलता, आणि गतवर्षी पुतणें प्रजा वाढून जात असता अनिश्चात खटपट करून दाखवलेलें प्रजापातसल्य-या सर्जांच्या शेवटीं बारडोलीच्या सत्याग्रहात ते पडले व तें देखील सभाळून सभाळून नाजिलाज म्हणून पण पडल्यानंतर त्यानीं आपल्या सोळाडि कळ्याचा प्रकाश पाडला. फनादमात सत्याग्रह सुरू करण्यायोग्य व्यक्ति अेरु गोविंदराम यादवगी तुम्ही आज सत्याग्रहाचें पुद्गरीपण वेणें म्हणजे,—‘rush in, where angels fear to tread’

या कार्मी तुम्ही गगाधरराजांची सल्ला घेण्याचें टाळणें म्हणजे मला प्रथम-चा अपशकून वाटतो तुम्हीच मला वेळोवेळीं धोक्याची सूचना दारयास आपण होअून सागता म्हणून सुरुवातीलाच स्पष्ट शब्दात तुम्हाला सूचना दिली आहे.

तुमच्या स्वभावाविषयीं मी सुचवलेल्या प्रथकरणात तुम्ही जीं सुधारणा केली आहे, तीं मी म्वीकारतों

मी पर लिहिल्याप्रमाणें जर तुम्ही मिरजेच्या शेतकऱ्यांच्या सेवेचें काम सुरू कराल, व वर वर्णिलेल्या मर्यादांच योग्य पालन कराल, तर तुम्हाला जीवनाचें खरें क्षेत्र मिळाल्यासारखें होअील, आणि गगाधरराजहि तुम्हाला आशीर्वाद देतील तुम्हाला तुमचें क्षेत्र सापडल्यानंतर तुम्ही त्याकडेच रहाणें अथवा त्याच्याच सल्ल्यानें चालाणें, असें माझे कधींच म्हणणें नव्हतें

आणि गगाधरराजानाहि तसें वाटणें शक्य नाहीं मात्र जें कराल त्यांत त्याचा आशीर्वाद मिळवूनच करा माझी या खेपेची दोन्ही तिन्ही पत्रें त्यांना दाखना व त्याचा आशीर्वाद मागा तो जरूर मिळेल

आरला

काका

ता क — मीं सुचविलेल्या पद्धतीनें प्रजासेवा करावयाची असेल, तर सुरुवातीलाच, सत्याग्रहाची तयारी करण्याचा आमचा उद्देश नाहीं असें तुम्हाला स्पष्टपणें जाहीर केलें पाहिजे तुम्ही किंवा तुमच्यासारखे कोणी पुढारी होणार आहेत अथवा होते अशा समजुतीनें मीं ही सूचना केली आहे कोणी जबाबदार, अनुभवी पुढारी आज यात पडणार असेल तर मला त्याविषयी काहींच म्हणावयाचें नाहीं

काका

३६

ॐ

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

१४ १० २८, रवि.

प्रिय पुढलीकजी,

तुमचें ता १२ चें पत्र पोहोंचलें तुम्ही मन मोठळें करून मला पत्रें लिहिता, यात तुमचा सद्भाव स्पष्ट होतो माझा अभिप्राय कायम आहे रामशास्त्री प्रभुणे याना हसणाऱ्याला हसानें असें मानणारा मी नाहीं रामशास्त्री बनल्यानंतर 'त्याला पूर्वी हसावयास नको होतें' असें समाज कबूल करील पण अेक रामशास्त्री निघाला म्हणून प्रत्येक अत्साही तरुणामध्ये समाजानें भारी रामशास्त्र्याचेंच दर्शन केल पाहिजे, असा नियम करता यावयाचा नाहीं तुमच्या अंगात पुढारीपण कधीच यावयाचें नाहीं, असें मानण्याजितका तुमचेविषयी मी नास्तिक नाहीं तुम्हाला तुमचें क्षेत्र

सांपडलें असन्यास आजन्म त्याला चिकडून राहा. फक्त तुम्हीं पुढारी होण्यासाठीं सेवास्वी जी साधना केली पाहिजे, त्या जातीची किंवा तोलाची साधना तुमच्या हातून यापूर्वी घडली नाही, अवेढेंच माझे म्हणणें आहे. तुमच्या अकड्याचा बळी देऊन जर भागेल तर माझे कांहींच म्हणणें नाही. वाटेल ती किंमत देऊन अनुभव खरीदण्याची औश्वराच्या घरी प्रत्येकाला मोकळीक असली पाहिजे. पण तुम्ही अनुभवही; शेतकऱ्यांचा पुढारीपणा पतकरल्यानंतर शेतकऱ्यांनाहि तुमच्या बरोबर सोसावें लागणार. ती सर्व आपत्ति समाजाला पोषक होईल अवेढी दृष्टि ठेवली पाहिजे.

शिक्षणांचा घ माझा फारसा परिचय नाही. त्यामुळे त्यांच्या शक्ति, अशक्तीची मला कल्पना नाही. तुम्ही म्हणतां कीं 'ते दोन तीन महिने स्वतःच्या पोटाच्या ओषोणाला जाणार आहेत !' मला हें कांहीं समजत नाही.

तुमच्या कळकळीसंबंधानें व आत्मसमर्पणाच्या अतुल्यसंबंधानें मुळांच शंका नाही. पण तुम्हीं सत्याग्रहापूर्वीच्या सर्व विधीमधून पसार झालें पाहिजे. तुम्ही अजून अधिकाऱ्यांना भेटलां नसाल, श्रीमंतांकडे भेटीसाठीं वेळ मागितला नसेल, पत्रव्यवहारहि केला नसल. तुमच्यासंबंधानें त्यांना यथार्थ कल्पना कशी यावी ? श्रद्धा, प्रज्ञा, अुयोग आणि धीर (Patience) या चारी गुणांचा परिचय द्याल, तेव्हां तुमच्या म्हणण्याचा परिणाम होअे लागल.

लोकांतील दुकळी मोडून टाकण्याची तुमची खटपट स्तुत्य आहे. तुम्हाला कायद्याचें ज्ञान असलें पाहिजे, असें माझे म्हणणें नाही. व्याप, नीति, धर्म आणि लोकव्यवहार या गोष्टींचें ज्ञान असलें म्हणजे बस आहे. तुम्ही जें कांहीं कराल त्याचा थोडक्या शब्दांत, पण कांहीं न गाळलेला असा गोपनाग तयार करून तो वेळोवेळीं वापजीकडे पाठवून देत चला. पण त्या बरोबर त्यांना लिहा कीं, 'रंग इंडिया'त आपण कांहीं लिहावें असा आमचा आग्रह नाही. फक्त आमचें काय आपल्या ध्यानांत असावें, अवेढ्याच सार्थी लिहीत आहें.

मंगलधरावांची सहा येण्याचें तुम्हाला सुचत नसेल तर न सुचो. पण त्यांना वेळोवेळीं सविस्तर हकीकत कळवीत रहाणें तुमचें कर्तव्य आहे. या निष्काम कर्माचें फळ मिळाल्यावांचून राहणार नाही.

गगाधररागाना मीं लिहिलें आहे कीं मिरज प्रकरणात तुमचा-माझा पत्रव्यवहार झाला आहे त्यांना मीं साराश लिहिला नाहीं माझीं पत्रें त्यांना दाखविल्यानें खरोखर तुमचें नुकसान होणार नाहीं अुलट सभन असा आहे कीं, ते तुम्हाला मनापासून सह्या देतील 'काम सुरू केल्यानंतर तुमच्या मित्रांना किंवा अनुयायांना माझीं पत्रें दाखविण्यात अर्थ नाहीं,' हा तुमचा निश्चय अयोग्य नाहीं त्यांना कोणतेंच पत्र दाखवू नका म्हणजे झालें, तुमच्या वागण्यात मीं अुद्धामपणा किंवा अहंकार पहाणें शक्य नाहीं महादेवभाजींचें पुस्तक तयार होण्यात किती तरी विघ्नें आहेत त्यांना वेळ काढणेंच कठीण झालें आहे तुमचीं पत्रें त्यांना दाखविण्याची आवश्यकता मला वाटत नाहीं तुम्ही जर बापूजींना लिहिल तर महादेवभाजीं अनायासें वाचतीलच, सत्य, अहिंसा व निर्भयता यावर तुमची चळवळ अुभारणार आहात, मग काराच्या किंवा गगाधररागाच्या अभिनेयाला काय म्हणून भ्यानें ?

बारडोलीचें प्रकरण पुन्हा पेट घेणार नाहीं असें खात्रीनें सांगत नाहीं आणि सरकारनें जर दगा दिला, तर फारच आणीबाणीचा प्रसंग येतील, असें आज दिसतें

प्रकृतीस जपून असा रोज जीश्वराची प्रायना सकाळ सध्याकाळ करीत जा मधून मधून अुपवासादि करा आणि जीश्वराची करुणा भाकून त्याची प्रेरणा मिळवा

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

३७

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

आश्विन व ५, इ.स.

५-११-२८

प्रिय पुंडलीक,

तुमचें पत्र पोहोचलें तुम्ही लिहिता कीं तुमच्या करण्या-वागण्यामध्ये दोष दिसत असल्यास कळवावा हें जरा कठीण आहे पर पत्रात काहीना काही चुका काढत बसल्यानें रुग्णांच्या सारख्याप्रमाण तेजोभगाचें पाप लागावयाचें, आणि दोन दोष दाखविले तर वार्क्याचें सर्व वागणें मान्य आहे, असा अर्थ होतो मी सुरुवातीलाच माझा अभिप्राय सांगितला आहे कीं, पुष्कळ सेवा-आणि तीहि दोन्ही पक्षाची-असली तरच असले तीव्र प्रयोग सोपे जातात

धरणें घेऊन बसणें सोपें नाहीं कसलेंहि अक्षर मिळालें तरी चालेल, पण अक्षर पाहिजे, असेंच का तुम्ही म्हणणार ? त्यासाठीं ओरठें मोठें धरणें कशाला ? अनुकूल अक्षर मिळेतोंपर्यंत अक्षर नाहीं, असें म्हटल्यास तें खरें करून दाखविण्याचा धीर आणि धैर्य पाहिजे, नाहींतर सर्व स्वगन्धेषो भयकर । पण शेवटीं ओम् फस् ! असें होतें पोषळ दम दिल्यानें आणि मावार घेतल्यानें प्रजा आणि पुढारी या दोहोंचा फारपनाश होतो तेजो-भग तर होतोच धरण्याच्या पुढचें पाऊल नवी ज्ञान्याशिनाय 'धरणें बसणें' ही भयकर-पण ह्याम्यास्पद-गोष्ट होऊनिल आणि धरण्यावर चिह्न अमलदार दडेली देखील करू शकतील तुमच्या कार्यांत तुमची हिमत तोडण्याचा माझा जिरादा नाहीं जनावदारीचीं कामें स्वतःच्या जोखमीवर घेतल्याशिनाय राष्ट्रांत कर्तव्यगारी तरी रुजो यावी ?

तुमच्या पुर्जांच्या ओठा पत्रात होतें कीं 'सात देत नाहीं, अस म्हणण्याची चटबट जागृता करावयाची नाहीं, किंवा तूर्त तरी जशी १८९७ आमच्या नजरेसमोर नाहीं' त्याचें काय झालें ? मला दितात गीत ५१

हिशेव फरून ती बेरीज लोकापुढें मांडा आणि अशी ही वाढ वर्षा-
नुसर् चालणार आहे, हेंहि त्याच्या नजरेस आणा

प्रजेकडून घेतला जाणारा कर प्रजेच्या हितार्थ खर्च झाला पाहिजे
हें तर खरेंच, पण अजुन पुरेसें नाहीं पण प्रजेच्या अिच्छेप्रमाणें,
प्रजेच्या प्रतिनिधिद्वारा तो खर्च झाला पाहिजे, ही गोष्ट लोकापुढें
माडण्याजोगी आहे पण तुम्ही त्या भानगडीत पडू नका तसें केल्यानें
तुमच्या चळवळीला राजकीय स्वरूप येतील आणि चळवळ राजकीय
झाली म्हणजे तिला हाणून पाडण्यास वेळ लागणार नाहीं शेतकऱ्यामध्यें
राजकीय वृत्ति अजून आली नाहीं आणि म्हणून आपल्या राजकीय आकाशा
कितीही योग्य असल्या तरी त्यासाठी शेतकऱ्याचा बळी ठेवें योग्य
होणार नाहीं

यासाठी तुमची चळवळ राजकीय करू नका 'शहाणे' वकील लोक
ही चूक हनून करणार आणि तुम्हाला गोत्यात आणणार चळवळ खरो-
खर पोगपाण्याची आहे, आणि तशीच राहिली पाहिजे

प्रत्येक शेतकऱ्यानें शेतकरीमंडळ अुत्पन्न किती, शेतीपायीं त्याला किती
खर्च कराना लागतो, त्याचा घरखर्च किती असतो आणि कसा चालतो,
शेतीचें अुत्पन्न शेतकऱ्याच्या हातीं येण्यापूर्वी त्याची किती नासाडी होते,
सुकाळ दुष्काळ याचें प्रमाण किती, सरासरी अुत्पन्न कसें धरावयाचें, वगैरेची
माहिती आतापासून मिळवून ठेवा अत्यंत प्रामाणिक आणि हुशार अशा
कोणा साथीदाराकडून हें काम चालू ठेवा अैनवेळीं उपयोगी पडेल पंच
नेमण्याच्या वेळीं तो तत्स्थ असावा आणि चांगला प्रतिष्ठितहि असावा,
आणि दृढतेच्या वावरीत सश्यास्पद नसावा, आणि तो नि स्पृह तर अस-
लाच पाहिजे

तडजोडीच्या सुरुवातीनंतर या सर्व गोष्टींचा निचार कगवयाचा तोंवर
लोकामध्ये फिरून फिरून लोकाना मजबूत करणें, चळवळीचें रहस्य पुन्हा
पुन्हा समजावून सांगणें, हें अत्यंत आवश्यक आहे चान्याच्या वेगानें सर्वत्र
फिरत रहा मात्र शरीरप्रकृतीला अुत्तम सभाळा आहार कमी ठेवा, म्हणजे
सर्वे काहीं पचून जातील व अनियमितपणा वाघणार नाहीं. जहाल भाषणें

करू नका, आणि तेजस्विता सोडू नका. जितकें करून तुम्ही जेलमध्ये गेलात तर तुमचें काम संपलें. महाराष्ट्रांत कांहीं गम असेल तर तुमचें काम उचलून धरणाग कोणी तरी जागा होईल. लोकांनीं कोणत्याहि प्रसंगीं, कांहीं झालें तरी शरीरबद्ध वापगण्याचें नाहीं, देंगा वगण्याचा नाहीं, हें पुनः पुनः त्यांना सांगा. दंग्याचा संशय आला तरी देवाील आपण अश्रद्धा चढववळ सोडून जाऊं, असें निश्चय सांगा व त्याप्रमाणें वगण्याची तुमची तयारी असूं या. लोकांना स्पष्टपणें सांगा कीं, प्रथम कांहीं धार्मिक आदिभक्ता नाहीं, पण प्रजाधर्माचा आहे. अनन्याचार ही प्रजाधीन चढववळीची व्याकरणशुद्धि आहे. तिच्यापांचून चढववळ चालविणें अशक्य आहे.

तुमचें अरु प्रसिद्धि (Publicity) खातें असलें पाहिजे. त्या स्वात्मार्थांत मर्यादा नव्या वातम्या तुमच्या स्वतःच्या देशरेखीमाली प्रसिद्ध झाल्या. लोकांच्या हातून बूक झाल्यास ती वकूल वाण्यास दिलेच फळं नये आणि सामान्य चुरा झाल्या तर निफडे दुर्लभादि करूं नये किंवा वावळनदि जाणूं नये. जाहिगतस्वात्मानें वागारद्वारांत शिरूं नये. लोकांचा अनुसाद बाहेल, निश्चय दिसेल, असे मोजकें चार शब्द त्यात असावेत. विरुद्ध पक्षाचा चांगुलपणादि नजरेस आल्याचेवर स्वीकारवा, म्हणजे चढववळीतील वदूषणा नाहींसा गेलो.

मला वाटतें, काफाण्या गाजवून मी तुम्हाला लांबलचक स्मृति लिहून पाठवीत आहे. माझी सदानुभूति आणि आशीर्वाद अितर रीतीनें मी कसा व्यक्त करणार ! तुमच्या चढववळीप्रिपटीं सांगोपांग माहिती मिळविण्याचीदि मला फुरसत नाहीं. मी सदा ती काय देणार !

‘ दीनन दुःखतरन देव ’ तुमचें कल्याण करो !

काका

३९

ॐ

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

२-१-२९, बुध.

प्रिय पुंडलीक,

तुमचें ता. २७-१२ चें पत्र पोहोंचलें. 'व्यर्थें गैरसमज नको' हें हस्त-पत्रक वाचलें. तें तुम्हाला शोभास्पदच आहे. त्यांतील संयम व धोरण दोन्ही मला आवडलीं. आपलेजवळ जेवढे भाडविल असेल तेवढ्यावरच व्यापार चालविला पाहिजे.

तुमच्यावर १९४ अच्चा खटला केला असता तर मौज झाली असती. पण तुम्ही वकील ठरवावयास नको होते. या चळवळीचें रहस्य वकील करून घालवून बसला असतां. पण अश्वरानेंच बाजू संभाळली.

मिरजेच्या रयतांनीं तुम्हाला बाजूला ठेवण्याचें कबूल केलें व परभारें तडजोड केली, हें मात्र त्यांना शोभत नाहीं. बारडोलीला असा घेवळ सरकार-नें केला होता. बहुभभाषींनीं सांगितलें कीं, परभारें भागत असेल तर बाजूस होण्यास मी तयार आहे. कांहीं नामदार लोकां मध्ये पडले. पण त्यांना बहुभभाषींना विचारूनच चालावें लागे. आणि खुद्द रयत लोक तर बहुभभाषींना बाजूला ठेवून कोणाशीच बोलावयास तयार नव्हते. 'आम्ही रयतांशीं बोलू, बाहेरच्या लोकांचें येथें काम नाहीं,' असें गव्हर्नरनें म्हटलें आणि प्रजेच्या प्रतिनिधींस भेटावयास बोलावले. तेव्हां त्यांनीं आपल्यापैकीं अेकासहि न पाठविता बहुभभाषी आणि अितर सर्व 'बाहेर' च्या लोकांना प्रतिनिधीं म्हणून पाठविले.

मिरजेची रयत जर म्हणते कीं 'आम्हाला विचाराल तर आम्ही फेर चौकशीच मागणार. आम्हाला दुसरें तिसरें समजत नाहीं. तडजोड अवश्य करूं, पण ती पुंडलीकच्या मार्कत होऊील तऱ्च.' तर त्यांना शोभलें असतें, व तुमची विग्रह आणि संधि या दोन्ही बाजूची शक्ति सांग्वी प्रगट झाली असती.

कोणतीहि चळवळ हाती घेतली की लागलीच तिला लागणारा पेसा गोळा असावा अर्थात् पेसाचें काम शक्य तितकें टाळ्यानें अत्यंत काय्कसर करावी पण प्रजेला प्रथमपायून समय पाडली पाहिजे कीं आपल्यावतीनें जे काम करतात त्यांना सदळ हातानें पेसा दिळाच पाहिजे नाहीतर चळवळ 'दरिद्री' आणि रेजनायदास होत चकिलांना लोक पैसे कसे मुसक्यानें देतात !

मात्र पेसे गोळा झाले म्हणजे लोकांचे डोळे किरतात असें होऊ नये तुमचे शिबरे या चळवळीत कोठें दिसलेच नाहीत, याचें कारण काय ?

चळवळीचा अत समाधानकारक रीतीनें झाला, याबद्दल जेरु श्रुतसय केला पाहिजे न त्यात पुढलीकाना जेरु पसं दिली पाहिजे न ती त्यानीं विभासाच्या लोकाकडे सामाजिक कामासाठीं म्हणून दिली पाहिजे पुढलीकच्या मजिप्रमाणें सार्वजनिक कार्यासाठीं तिचा विनियोग ध्याययाचा

या चळवळीमुळे जेकर रयताचे मिळून किती रुपये वाचले व तीस बर्षांत त्यांना किती लाभ झाला, याचा आकडा काढून तो लोकांपुढें मांडला पाहिजे व जेवढ्या मोठ्या रकमेचा दावा कोणांत लढनावयाचा असता तर किती खर्च झाला असता, याची कल्पना लोकांच्यापुढें मांडली पाहिजे मात्र यात कोठेहि अतिशयोक्ति नसावी

हे सर्ज तुम्हांला करारायास हरकत नाही फक्त पसची कल्पना जिव्यानीं किंवा इतर कोणीं साडली पाहिजे तुम्ही आतां रयतेच्या सेवेसाठीं सतत खपलें पाहिजे रयतेकडे पेसे मागावयास सकोच करू नका आणि मिळतील ते पैसे जितर लाडक्या कामात खर्चू नका यात चुकलात तर तुमच्या सार्वजनिक जीवनाला मूढमाती मिळालीच म्हणून समजा झालेली तडजोड सर्जानीं मान्य केलीच पाहिजे जे लोक तडजोड मोडू पहातात, त्यांना कष्टून विरोध करा, म्हणजे तुमच्या चळवळीचा शाहजोगपणा आपो आप सिद्ध होईल

४०

ॐ

गुजरात विद्यार्थी,

अहमदाबाद

११-१-२०१५ ई

प्रिय पुंडलीकजी,

‘तडजोड’ हें हस्तपत्रक आणि तुमची दोन पत्रे मिळाली सस्थानामध्यं प्रजेच्या कामात बकील करणें अयोग्य नाहीं पण १२४ अ कलमासाठी आणि तेंद्रि तुमच्यावर बघला असेल त्या वेळीं बरील करण्याचा विचार करणें म्हणजे तुमच्या कार्यातील बरेंच गाभीर्य आणि अुदात्तता कमी करण्यासारखें झालें असतें तुमचें भाडवल म्हणजे तुमची पुण्याजी, त्याचेवर प्रहार न व्हावा

तुम्ही विरोधी लोकामध्ये देव्हाल अकडे निर्भयपणें हिंडता, हें यथायोग्य आहे तुमचेकडून याहून कमीची अपेक्षाच नाहीं

‘तडजोड’ या हस्तपत्रकाचा विचार करीत होतो आणि ‘गैर-समज नको’ हें हातात आलें, त्यावरून थोड्या झाला तेव्हा आता बरील ओळी रद्द समजाव्या ‘तडजोड’ हें हस्तपत्रक उत्तम आहे त्यात पुंडलीक दिसून येतात तरी पण ‘माझे तडजोडीनिपण्यांचें मत’ या पॅरेग्राफांपैकी शेवटच्या दोन ओळी अथवा शेवटच्या पाच ओळी आजच्या परिस्थितीत न लिहिल्या असत्या तर बरे झालें असतें तरी स्पष्टपणें लिहिलें हें अेका अर्थी चागलेंच आहे

तुम्हाला भेण्यांत मला आनंदच होईल पण मला वाग्त, अजूनहि काहीं मग्निने-अथवा अेरु दोन वर्षे म्हणा वाग्न्यास-तुम्ही मिरज सोडता कामा नये You can't rest on your oars. होडीला गति मिळाली म्हणून बल्ली थांबविली आणि श्वास घेण्यास थांबला तर होडी उतरणीला लागावपाची कारण तुमची होडी प्रतीप जात आहे, हें विसरू नका मिळविलेलें सगळें घालून यथाल अवड जाणूति हा गजकाण्याचा पटिला

घडा आहे राजकीय विजय सामाजिक दोषामुळे हातचा जातो किंवा मातीमोल होतो. अेक वर्षभर कसून काम करा काम करता करता आजारी पडून नाडीसे झालात तर तुमच्या राखेतून नवे पुडलीक तयार होतील

शिखऱ्यांना पर्स देण्याची सूचना करणे ही युक्ति अगर्दी पारदर्शक आहे शोभावणाची नाही पण या बाबतीत तुम्हाला शेअरी मुचेल तेंच खरें काम नि.स्वार्थ परोपकाराचें आहे त्यात बेअन्न थोडीच होणार आहे ? तरी पण शिखऱ्याचा पत्ता मला कळवाला तर त्यांना पत्र लिहून सुचवीन तुम्ही ठरवाल तसें

काकाचा शुभाशिप

४१

ॐ

गुनराध विद्यापीठ

अहमदाबाद

२१-१-२९ गुरु

प्रिय पुंडलीक,

तुमचें हिंडी पत्र मिळाल्याबरोबर तें पू बापूजींना पाठवून दिलें होतें. त्यांना वेळ होताच ते वाचतील कदाचित् यग इडियात लिहितीलहि मीहि त्यांना माझा संतोष कळविलाच आहे तुमची तार निरर्थक होती तुमच्या पूर्वीच्या अेका पत्रात तुम्ही टाअिम्सचें कटिंग पाठवले होते आणि तडजेडीच्या कलमानिषयी अभिप्राय विचारला होता तें पत्र आणि त्यातील कटिंग मी कोडे ठेवले कोण जाणे ! कटिंग तर वाचलेच नव्हतें त्यामुळे उत्तर पाठविता आले नाही दिलेल्या वचनाला चिकून राहाचें अशी तुम्ही स्वतेला सल्ला देत आहात हें उत्तम आहे थोडेसे अमिय व्हाल, पण जमानदार पुढारी व्हाल लोकाना स्वराज्याच्या यात्रेला नेण्यात जो पुढाकार घेतो त्याची पाठव लाफाकडे असणार आणि छाती शत्रूच्या गोळ्याकडे असणार असें असले तरच लोक

त्याच्या मागून येतील लोकप्रियतेच्या नादी लागून लोकाकडे तोंड केलें तर आशुक्रमाशुक्राप्रमाणें परस्पर रजन करता येतील पण त्यानें स्वराज्यप्राप्ति होणार नाही व लोकहि शोबदीं कगळून निमुख होतील

पण प्रजापंच न सरकार यामधील कगरासवधानें शरू रहात असली तर त्याचा फायदा प्रजेलाच मिळाला पाहिजे असा न्याय आहे कारण कायदे-शास्त्रापेक्षा श्रेष्ठ असें धर्मशास्त्र (Equity) म्हणतें कीं, देण पक्षामध्य समेट झाला असता समेटाच्या कलमाचा अर्थ दुर्नेष्ट पक्षाला अनुकूल असाच केला पाहिजे

यापुढें तुम्हाला दुष्टी काम केलें पाहिजे तुम्ही रयतेला सांगा कीं 'राजा कालस्य कारणम्' हे दिवस आता गेले 'यथा राजा तथा प्रजा' असें म्हणण्यापेक्षा 'यथा प्रजा तथा राजा' ही म्हण आता खरी केली पाहिजे राजा वचनाला जागला नाही म्हणून रयतेनें सत्याग्रह केला, आणि प्रजेनें अब्रू मिळविली समेटामध्यें प्रजेच्या पुढाऱ्याची चूक झाली तरी पुढाऱ्या-मार्फत दिलेल्या वचनाला जागून राजाला लाजविलें पाहिजे व जागविलें पाहिजे, याच बरोबर तुम्ही राजाला अुद्देशून जाहीर करा कीं "नागो, प्रजेच्या भोळ्या प्रतिनिधींनीं वचन दिलें त्याचा कीस काढून आपली तुमही भरण्याचा अदूरदर्शी स्वार्थ करू नको या नेट्टीं अुदारता दाखविशील अथवा तुझ्या कायद्याचीं कलमें पाळशील तर प्रजेला लायख असा राजा होशील नाहीतर प्रजेसमोर तू फिका पडशील आज प्रजा दिलेलें वचन पाळील, पण प्रजेत सतोष रहाणार नाही प्रजेचा सतोष हेंच तुझे खरें भाडवल प्रजा बलवान् झाली तर तिला राजानें भिण्याचें कारण नाही प्रजेमध्ये शक्ती-बरोबर घरदाजपणा येत आहे हें तुला दिसलें पाहिजे प्रजा जागृत झाली आहे. वयात आलेल्या मुलाला वाप जसा मानानें वागवतो आणि प्रत्येक कामात त्याची सल्ला घेतो, त्याप्रमाणें तूहि आता प्रजेच्या नाबतीत रतन ठेवलें पाहिजे राजा म्हणजे काहीं 'बास सने तीस' करून प्रजेला नाडणाग 'सावकार' नव्हे राजा म्हणजे प्रजासेवक "

मुद्याची गोष्ट मी थोडक्यात वर मांडली आहे तिथडील परिस्थिती-प्रमाणें तुमच्या मनात येतील त्याप्रमाणें, तुमच्याच भाषेत सर्व मांडाल

मला वाटते, व्यक्तिगत तक्रारीचें काम वसूल झालें पाहिजे. लोकाना म्हणार्हे, तुम्ही आतापर्यंत जो जोर दाखविला तसाच पुढें दाखवाल, तर व्यक्तिगत तक्रारीत देखील न्याय मिळालाच पाहिजे. न्याय मागताना आपली वाजू सत्याची आणि हात निर्मळ असोत. मागणी अत्यंत नेमस्त, हकाहून थोडी कमीच असावी. अितकें केव्हांनतर मागितलेलें घेतल्याचाचून अुद्धूच नये. विशाद काय सरकारची की न्याय देणार नाही? लोकाना आजवर हार गेल्याची सवय लागली आहे, ती मोडली पाहिजे अेक वाक्य ध्यानात ठेवण्यासारखें आहे 'I would rather break than bend'

व्यक्तिगत तक्रारीचें काम पुढें झाल्यानंतर अथवा चालू असतानाच प्रजाकीय संघटना करण्याच्या कामाला लागलें पाहिजे. जमावदार रीतीनें देशाची परिस्थिति समजावून सांगितली पाहिजे. वेडा जिल्ह्यातील सत्याग्रह, चंपारण्याचा सत्याग्रह, बोरसडची चळवळ, बागडोलीचा सत्याग्रह, बंगाले आधुनिक प्रजा-धर्म ग्रंथ वाचून दाखविले पाहिजेत. नेमस्त लोकाप्रमाणें Government of India Act, Morley-Minto Reforms, Montford Reforms, बंगाले सनडशीर चळवळीची माहिती देत बसण्यात अर्थ नाही. नेभट्टें राजकारण प्रजेच्या कानावरहि पडता कामा नये. तुम्हां मंडळींना मात्र त्या सर्व गोष्टींची चांगली माहिती असली पाहिजे, पण ती यथाकाळी मिळेलच.

ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाड ब्राह्मणानीं अुदारपणें पड खावून मोडला पाहिजे हें तुम्हाला अुत्तम पटलें आहे असें दिसतें.

आता कामाचाचून राहू नका. प्रकृतीला सभाळून सतत अुयोगातच रहा. खेडोपाडीं जावून आरोग्यवर्धक योजना अमलात आणा. मलमूत्रावर माती घालणें, मिहिरी साक ठेवणें, कपडे वारवार धुणें, अथरुणें बंगाले वाळत घालणें, घराचीं कपलें काढून आत अुन घेणें, पिण्याचें पाणी स्वच्छ ठेवणें, होतां होतील तीं शिळें न खाणें, लहानपणीं लग्न न करणें, दारू न पिणें, अुधळपट्टी न करणें, आठशी आयतोंदांना दान न करणें, लाच न देणें, बंगाले वाढतीत लोकांना जागृत करा. लहान मुलाचें मरण-प्रमाण कमी झालेंच पाहिजे, यात्रिपथी चळवळ करा. जातीजातीमधील अुच्चनीच भाव

आणि 'वरिष्ठा'ची आद्वयता दृग् करण्याविषयीं नारवार बोला खाण्या
पिण्याचे व्यनहार शुद्ध, पत्रि पण सोपे केले पाडिजेत याविषयीं खाजगी
चर्चा करा या सर्व मार्गांनीं कदाचित् तुमची लोफप्रियता कमी होईल,
पण जुलमाविरुद्ध चळवळीचा दुसरा ह्गाम येईल, तेव्हा तुमच्या लोफ-
प्रियतेस पुन्हा भरती येईल तुमच्या आसपास आळशी गप्पीदासाना गोळा
होऊ देऊ नका

काकाचा शुभाशीद

४२

ॐ

विद्यापाठ

अहमदाबाद

११२९ रवि

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें पत्र पोहोचलं तुम्ही मूर्खमुक्त झालात, याचें अत्यंत समाधान
वाटलें यापुढें कधीहि कर्जांत न सापडण्याची खबरदारी घ्यालच या
कामात पू वापूजीकडून धडा घेण्यासारखा आहे आजपर्यंत त्यांनीं
जेव्ही कामें केलीं त्या सर्वांत प्रथम फड जमा केला व प्रत्येकात
जमेपेक्षा खच कमी

आजच्या नवजीवनमध्य 'सुद्ध सत्याग्रह' म्हणून ॥ कौलमचा
लेख आहे त्यांत तुमच पत्र आहे सत्य, क्षाति, दृढता, हिंमत, साठाजी,
जित्यादि गुणांमदल तुमची तारीफ आहे मला तुमचा अतिशय
हेरा वास्तो की पुढू नका मी तुमच हिंडी पत्र त्यांना दिलें व तुमच्या-
विषयी मला वास्त तेतें तें त्यांना सांगितलं, पण यण जिडियात काहीच
आलें नाहीं तेव्हा मी काहीसा निराश झालों होतों आजचा लेख
वाचून आनंद झाला

तुम्ही 'त्यागभूमि' साठी सविस्तर लिहिल्यास हरस्त नाही त्या लोकानाच परभारं लिहून पिचारा त्या लोकाचेजमद माझी प्रतिष्ठा पूर्वी अितकी राहिली नाही वैजनाथच्या ओका पुस्तकावर मी अजून अभिप्राय लिहून दिला नाही म्हणून तो खपा आहे

न लोफ. पारमार्थिक । अथवा तुमच्या हिंदीची म्हण आठवाण्याची म्हणजे 'यह ससार मतलब का लोभी झूठा ठाठ रच्यो' मात्र माझी भिच्छा आहे की तुम्ही विजय सत्याग्रहाची सायत तकीकत मराठीतच लिहून मजकडे पाठवून या मजसाठीच लिहावयाचे आहे, तेव्हा स्वतःच्या पराक्रमाचीहि मुक्तकठे स्तुति करावयास कचरू नका आपला सन्ध जसा आहे तसाच राहिला पाहिजे त्यांतून मला हवे तें मी घेईन

या पुढचा तुमचा कार्यक्रम मला कळवा तुम्ही येथे येणार होता ना ? त्यांचे काय केलें ?

काका

४३

२

३०

गुजरात विद्यापीठ,

अहमदाबाद

चेत्र कृ १२ सोम

१-५-१९

प्रिय पुढलीक,

तुमचे पत्र पोहोचल्याला बरेच दिवस झाले माझ्या शेवटच्या पत्राचे तुम्हाला विचित्र वाग्लें असेल पण तुम्ही हुदलीला पोहोचला असाल अशा समजुतीने व तेथील पत्र्यावरच पाठविण्यासाठी लिहिलें होतें पण तुम्ही हुदलीला गेला नाहीत आणि चंद्रशेखरने पत्रालाहि तेथे जाऊ दिलें नाही ३ नाहक तुम्ही कधी झालात ओपडे वरें आहे की गैरसमज करून घेण्याजितके—तुम्हीहि नाही आणि मीहि नाही म्हणूनच ताबडतोब उत्तर

पाठविण्याची घाभी केली नाही पण बाबासाहेबांच्या पत्रावरून समजतें कीं तुम्ही मिरजेस आजारी आहात याला काय म्हणार्हे ? तुम्हाला आता आजारी पडण्याचा हक्क कोठून राहिला ? अहो, मी देग्बिल आजारी पडत नाहीं तुम्हाला तें काय म्हणून सुचारें ? आता लवकर बरे व्हा, आणि त्याप्रमाणें मला कळवा पू गगाधरराय मुबळीपर्यंत आलेले दिसतात पण ऐक रात्र खर्च करून येथें यावयाचें त्यांना सुचावयाचें नाहीं पण असा लोभ मीं काय म्हणून करावा ? २४ तास ते कामातच असतात मीहि त्याचें अनुकरण केलें पाहिजे

चि बाळ मध्यतरीं आजारी होता आतां बग आहे चार दिवस मजबूत राहण्यास आला आहे सध्या येथें सुटी सुरू झाली आहे अून कसें स्वच्छ, निर्मळ आणि मनापासून पडत आहे । भद्दीवाचूनच व्हिस्किटें तयार करण्या जोगें अून आहे मी अन्हाळ्यात कोठेंहि जाणार नाहीं नरहरीभाभी काहीं विद्यार्थ्यांना घेऊन पधरा दिवसासाठीं बारडोलीला जाणार आहेत माझी प्रकृति उत्तम आहे तुमची उत्तम असल्याचें पत्र लवकर येअू घा अगदींच चिंता न करण्याअितका पूर्ण गीताभ्यासी मी अजून झालों नाहीं

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

४४

३६

आश्रम

आश्विन शु ७, रवि

प्रिय पुटलीकजी,

परवा म्हणजे ३ तारखेला सध्याकाळीं पू बापूजींना भेटलों होतो त्याची प्रसन्नता पाहून विस्मय वाप्तो शरीराची कातडी ओम्वाया लहान मुलाप्रमाणें निर्मळ व पारदर्शक झाली आहे अस्थिपजरात प्राण राहाण्या अितमीच शक्ति बाकी आहे अितरें अघूनहि रोजचा अर्धा तास चरखा

चालत असतो. अेवदी अलौकिक स्वराज्य-अुपासना आजवर कोणीहि केली नाहीं. याअुपर जे मृत कांतणार नाहींत त्यांना फलियुगाचे अनन्य अुपासक म्हटलें पाहिजे.

आपला

फाका फालेलकर

४५

ॐ

मंगलोर,

श्रावण व. ११, मंगळ.

मिय पुंडलीकजी,

तुमचें ता. २० चें काडें पोहोचलें. तुमचें हें काडें मी गंगाधररावांना राज दाखविलें. तुम्हांला वाटतें, गंगाधरराव तुमच्याविषयीं विरक्त झाले आहेत व त्यांना तुम्हांला काय हवें आहे, तुमचा विचार काय आहे, वगैरे कांहीं समजत नाहीं. माझ्या मतें मला दोघांविषयीं सहानुभूति वाटून दुष्पट बांधाव वाटतें. तुम्ही हुदलींत नसाल, तेव्हां मिरजेच्या अंवावाजी व्यायाम-मंदिराच्या सेवेतच सर्व शांति खर्च करावी. (तालीम संस्था असलें धेडगुजरी नांव बदलण्यापासून सेवेची सुरवात करा.) साहित्यसेवेचा तुम्हांला कितीहि मोह असला, तरी त्या क्षेत्रांत प्रथम पंकीचें काम तुमच्या हातून होणें नाहीं; अलट समानसेवेत अंतिम काम करून दाखविण्याची तुमची शांति आहे. तुम्ही स्वतांला ओढखाल, त्या दिवशींच तुमचा अुद्धार होणार आहे. तुम्ही यापुढें अेखाया नवीन संस्थेंत जाणें याचा अर्थच मला समजत नाहीं. हिंदी प्रचार, आखाडाप्रचार, अस्पृश्यांची सेवा, वगैरे कितीतरी कामे तुमच्या हातून होण्यासारखी आहेत. मला भीति वाटते कीं आत्माविश्वास गमावून तुम्ही दिवसेंदिवस अुतरत चाललां आहांत. माझी ही समजूत चुकीची असेल तर तुमचेपेक्षां मलाच अधिक बरें वाटेल, म्हणूनच मी क्षमा मागत नाहीं. अेक, दोन किंवा तीन महिन्यांत मी परत खानीनें येईन.

आपण भेटल्यावर तुमच्या कार्याची दिशा नक्की करू. तोंवर धीर धराल अशी आशा आहे. मी बापूजीचेदरोबर किंमत राखणार आहे. त्यांचा पत्ता तो मात्रा पत्ता.

काका

४६

ॐ

अहमदाबाद,
बैर शुक्र ४, रारे.

प्रिय पुंटलीक,

पुणालिक जिंदा इन्दास यांचे सस्कार जग बलवत्तर असले तर, अनुकूल असोत जिंदा प्रतिकूल असोत, तुमच्याने ते कसे टाटले जाणार ! तेहि धडे समाजसेवेचेच आहेत मात्र ते अत्यंत परित्र धडे अनपिशारी लोकांनी निघडून दारुले आहेत. ते शुद्ध करून त्यांना आधुनिक व्यापक धर्माचे बळण घासयाचें आहे. लोकापुढें शुद्ध विचार जरूर माढा; पण नवीन नवीन योजना जिंदा सामाजिक व्यवस्थेत दगडादगद करण्यापूर्वी दृग्बर दृष्टि पोहोचवा. विस्तीर्ण लोकांना हिंदु करून घेण्यात समाजहितच होत आहे, अशी मात्रा खात्री नाही. गंगाधरगणदि या कार्यांत नेचले गेले म्णाययाचे ! हिंदुसमाजातल्या वर्ग्या वर्गांची शुद्धि करणें आवश्यक आहे. वेड्यापाड्यातील गांजलेल्या लोकांचे खाडीद्वारे संगठन करणें आवश्यक आहे. आणि अस्पृश्यतानिरागण करून हिंदुधर्माला बांधविणें अत्यंत आवश्यक आहे. हे त्रिविध हिंदुकार्य सोडून हिंदुधर्माला त्याचे नाव कायम ठेवून, आतून बांधविण्याचा प्रकार चाललेला पाहून मानेमागज्याला बांधाट बाढणें स्वाभाविक आहे.

‘मनुस्मृति’ हा एक प्राचीन आङ्गणीय ग्रंथ या दृष्टीने वाचा. हिंदु-समाजाची अशा काळची सर्वमान्य समाजव्यवस्था त्या ग्रंथात ममूद आहे. आज तो ग्रंथ प्रमाण म्हणून घेतां याययाचा नाही मनुस्मृतीत आंगलेली समाजव्यवस्था चालविणें आज शक्य नाही, व जिन्दि नाही.

आजकाल मी बराच कायांत असतो. व पूर्वी जसे चंद्रशंकर २४ तास मजबरोबर असत तसे आतां अमूं शकत नाहीत. व जवळ असतात तेवढ्या वेळाचाहि मी अप्रयोग करूं शकत नाही. त्यामुळे गीतेच्या श्लोकांवर विस्तृतपणें लिहिणें मनांत अमूनहि शक्य नाही.

अुलद तुम्हांलाच थोडासा त्रास देऊं का ? माझ्या पसंतीच्या श्लोकांवर यथार्थदीपिका काय म्हणते, भावार्थदीपिका काय म्हणते, आणि आचार्य काय म्हणतात, हें अगदीं थोडक्यांत मुयांचा विपर्यास न करतां मला लिहून पाठवाला का ! या प्रयत्नांत तुमचें वाचन वारकाजीनें होतील व थोडें मननहि वारेल. अेवंच तुमचा लाभ त्यांत आहे. देवामुरसंग्रामाचें दिव्यण सांपडेल तेव्हां पाठवून देईन.

पू. बापूजी युरोपला जाण्याचा विचार करित आहोत. अजून नक्की ठरलें नाही.

काकाचा

सप्रेम बंदे मातरम्

४७

अथ गीताद्वयम् !

गीताध्यान रचणाऱ्याच्या दृष्टीनें गीतेचें रहस्य काय आहे ?

ज्ञानमुद्र जगद्गुरु श्रीकृष्णानें सर्व अपुनिषदांचें दोहन करून ज्ञानमय प्रदीप अशा भारतामध्ये भगवदेषिणी, अद्वैतामृतवर्षिणी अशी गीता लिहिली. भारतपंकजाचा अद्वैत गंध तोच गीतार्थ. आणि तो कलि-मलप्रध्वंसी आहे.

बालि वर्णनावरून गीता-महात्म्यकाराच्या दृष्टीनें गीता परमार्थबोधक अमून मोक्षपगयण, ज्ञानमार्गांनें अद्वैतसिद्धि प्राप्त करून देणारी आहे, असें दिसतें.

१ ला अध्याय आणि २ व्या अध्यायाचा आरंभ म्हणजे गीतारूपी संगीताचा तानपुरा आहे. ज्या वृत्तीला अर्जुन धर्मभीरुता समजतो, त्यालाच श्रीभगवान् हृदयदौर्बल्य म्हणून धिकारतात. ही अनार्य वृत्ति आहे असे ठरवून, असले क्लेश टाकून दिले पाहिजे, असा आग्रह करतात. पुढे अर्जुनाला देखील वाटते की, आपण कार्पण्यदोषाने वेढलेले आहोत व धर्मसमूहचेता झालेले आहोत.

धर्मनिर्णय करतांना मनुष्याला वाटते की, आपल्यामध्ये बुद्धिदौर्बल्य आहे. पण खरोखर असते हृदयदौर्बल्य. जो निर्भिकारी, निर्भय आणि भगवत्परायण आहे, त्याची बुद्धि निर्मळ असणारच. बुद्धियोग ही श्रीश्वराची देणगी आहे. हृदयशुद्धि ही मनुष्याची लायकी आहे.

मनुष्याच्या हृदयांत शक्ति आणि अशक्ति दोन्हींचा वास आहे. सत्, असत्, दोन्ही मिळून मनुष्य झालेला असतो. त्यापैकी सत् म्हणजेच अतरात्मा, परमात्मा, श्रीभगवान् त्याला मपतिपूरक विनविले म्हणजे यत् श्रेयः असेल ते प्राप्त होतें.

संध्येमध्ये अवमर्षण मंत्र आहे. त्यांत पाप किंवा प्रायश्चित्त यांचे नांवही नाही. फक्त सृष्टीचे सनातनत्व आणि विस्तृतत्व यांचे वर्णन करून पापाला अभिभूत करणारी अशी अुद्रात वृत्ति तेथे उत्पन्न केली आहे. अवमर्षणाचा याच्याहून श्रेष्ठ उपाय कोणता ? गीतेमध्ये भगवंतदि अवमर्षण ऋषीप्रमाणे मानसशास्त्रज्ञांनी असल्याने त्यांनी अर्जुनाचा प्रश्न चाजूस ठेवून आपल्या संगीताचा मुरच आत्मस्तोत्राच्या गभीराने मुरू केला आहे. दुसरा अध्याय म्हणजे आत्मवैभवाचा आत्म्याच्या स्वरूपाविषयी इतके अुत्साहयुक्त अुद्गार जगाच्या साहित्यात अन्यत्र नसतील अेखाढा सौक्यीस अथवा सुधी वत्स पार्थच असला म्वाअू म्वाअून पचवू शकेल.

४८

ॐ

विद्यापीठ,

अहमदाबाद

भाषादृष्ट. १२, छक.

प्रिय पुंडलीकजी,

माझे शेवटचे पत्र मिळाले असेलच. दुःखित अंतःकरणाने आज तुम्हाला लिहितो की, माझ्या कसोटीला तुम्ही नापास झाला आहांत. कर्जाला भावे वाण्याने. ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा निःस्पृहता आणि भिक्षा होच आहे. ओडमंड बर्कला थोडेथोडेकडे कर्ज नव्हते. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय कर्ज करील तर तो मूर्ख, त्याला कर्ज देतील तोही मूर्ख ! राष्ट्राचे बोलावणे यावे, आणि तुम्ही उत्तर पाठवावे की, ग्वासगी कामामुळे येता येत नाही. याहून दुसरा अधःपात कोणता ? अहू दोनदां जावपाची नसते. अजूनहि जागा आणि वाचासाहेबांना म्हणा 'अहो वत महत्पापं...' जसे असाल तसे, व्यवहार कुजत टाकूनहि, राष्ट्रकार्याला धांवा. नाहीतर मला लाजेतं मेलें पाहिजे.

काका

४९

ॐ

विद्यापीठ,

अहमदाबाद

भाषादृष्ट. २०, गुरु.

प्रिय पुंडलीकजी,

ग्वानगी संपादन वा वातालाप कच्चा लोखंड जाहिल ज्याच्यात नर्तकी देता, तह नीति मुझे बहुत पसंद आओ है। जिस से अच्छा काम होगा। जब गतावरण परिपक्व होगा तब व्याख्यान का समय आ जायगा।

आज के Young India में बापूजी ने अस्पृश्यतानिवारण के बारे में लेख लिखा है, और शास्त्राधार का अेक श्लोक देकर उस की चर्चा भी की है। मेरा ख्याल यह है की शास्त्र के श्लोक मंदिरप्रवेश के वास्ते अनुकूल हो सो प्रग्न करने चाहिये, लेकिन अुनके आधारपर तर्क नही करनी चाहिये। शास्त्रप्रामाण्य क झगडे में कभी भी अुतरना नही चाहिये। बकील, शास्त्री और मुल्हाओं का वह क्षेत्र है। शास्त्रप्रामाण्य का आप इनकार भी न करें, पुरस्कार भी न करें। आपकी मनोमृत्ति शास्त्रप्रामाण्य के विरुद्ध नहीं है, लेकिन अुग्रसीन है यह मैं जानता हूँ, इसलिये मैं ने बताया है वही सत्य का मार्ग है।

नारायणशास्त्री जरूर कुछ मदद करेंगे। लेकिन वे कभी अग्रस्थान नहीं लेंगे। बहुत कुछ काम होगा तब वे दो चार कदम आगे आयेंगे। जो नीति विजापुरकर के समर्थ दिवालय की थी वही आज प्राज्ञपाठशाला की दीख पड़ती है। यह तो बशपरपरा ही गिनी जायगी।

श्री विनोबा को आपने खत लिखा ही होगा। विनोबाका कुछ मंदिर होता तो वे आजतक चूपचाप नहीं बैठे होते।

अेक ठोके अुत्सव-समारंभ करके अस्पृश्यों की मंदिरों में ले जाय अितना बस नहीं है। रुढ़ियस्त लोग गायके मलमूत्रसे मंदिर को भी प्रायश्चित्त देंगे, और फिर जैसे थे वैैसे हो जायेंगे। इसलिये जहा मंदिर खुला बहापर हर अेकादशी को अस्पृश्यसमयेत सब हिंदुओंका रीतिन रखना चाहिये। कमसे कम अेक स्थानिक आदमी मिल जाय तो काम बरानर होगा। और जितने मंदिर खुल गये अितनी जगहसे मासिक निवेदन तो आपको और जमनालालजी को मिलना ही चाहिये। आगे देश जीतते गये और पीछेसे जिता हुआ मुन्क खोते गये अैसा नहीं होना चाहिये। अेक अेक मंदिर अस्पृश्यता-निवारक छावणी बन जाय अितनी तैयारी चाहिये।

अब आप के तात्त्विक सवाल। 'अस्पृश्यों में मंदिरप्रवेश की अुत्सृष्ट मिच्छा नहीं है, तब सोते हुआ को नाहन क्यों जगाते हो और नया झगडा पैदा करते हो?' अैसा सवाल पूछनेवाले बहुत है। आपने अुस का अुत्तर दिया है सो समर्पक है। हमें अन्याय से कभी भी लाभ नहीं अुठाना चाहिये। धर्मत

जिसका जो हक है सो उसे मिलना ही चाहिये। अंत्यज लोग सोते होंगे, लेकिन श्रीश्वर तो सोता नहीं है। अस्पृश्यों को दूर रखने में श्रीश्वर दुःखी और अपमानित होता है। और धार्मिकता का खून होता है। न्यायमूर्ति चंदावरकर ने रास्तही कहा था की अस्पृश्यता-निवारण में हम अंत्यजों का नहीं हमाराही अुद्धार करते हैं। अस्पृश्यता-निवारण परोपकार का आंदोलन नहीं है, आत्मशुद्धि का है। इसलिये हर एक हिंदू को चाहिये की 'अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यचसिता वयम्' कहकर बह चिल्लाता अुड़े, और कपड़े में घुसे हुअे नागिन के मारकर अस्पृश्यता को फेंक देवे।

व्यवहार भी यही कहता है। हिंदुस्थान में अब ब्राह्मणराज्य रहा नहीं है। अस्पृश्यों की भ्रातृभारसे अगर तुम नहीं जगाओगे तो दूसरे लोग जगाएंगे, मुसलमान जगाएंगे, आसामी जगाएंगे, आधुनिक शिक्षा जगायगी, दुनियाभर की क्रांति जगायगी, हृदयस्थ नागयण उन को जगाओगा। बूढ़िया अपने मुर्गे की टोपली के नीचे बद् रखकर क्या अस्त्रोदय को रोक सकती है? अगर हम लोग भाभी के प्रेम से और अन्याय के पश्चात्ताप से अंत्यजों को जगाएंगे तो वे हमारे कायप के मित्र रहेंगे, भाभी रहेंगे। हम औसा नहीं करेंगे तो भी वे जागेंगे तो सही, लेकिन शत्रु होकर जागेंगे। और हमेशा हमारा तिरस्कार करेंगे। और वर्षोंतक राष्ट्रीय प्रगती के विरोधी बन जावेंगे। धर्म और न्याय समझकर के किसी चीज को मान लेना यह अच्छा है? या मार खाकर हारकर जबरन मान जाना अच्छा है? महाराष्ट्रीयों को प्राक्तन में शायद लिखा है— तत्तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभिः तैस्तैः फलेर्वचिताः।

हीन स्वार्थ भी ब्राह्मणों को और पूजागीजों को कहता है—अजी देगो, लोगों में मंदिरपर का विश्वास ही कम हो रहा है। पहले के जैसे लोग मंदिर में आते ही नहीं हैं। आमदनी घर गयी है। लिम्बे पड़े हुअे लोग तो व्याख्यानके वास्ते ही मंदिर का दरऊन हॉल के मासिक उपयोग करते हैं। पूजाअर्चा में उन को बिलकुल रुचि रही नहीं है। जो कुछ मोलाभाव और दानश्रुति रही है सो अनपढ़ और लालची पछान लोगों में नि। अन्हीं के पास से चार पैसे मिलने का संभव है। और वह भी जयतक शिक्षा ने उन के भीतर प्रवेश

नहीं किया है तबतक । अब मठियों की आमदनी कुछ ख़त्म हो तो तो अवा-
हणों को राजी रखो और अत्यजों को मठियों में आने दो । सो पचास बस
तक तो तुम्हारा अच्छी तरह चलेगा । आगे का दु ख देखा जायगा ।

न्यायअन्याय की परवा नहीं रखनेवाले धूर्त लोग भी कहते हैं - हम
जमरदस्तों से डरकर चलनेवाले हैं । ब्राह्मण लोग बलवान थे तबतक हम
अन से डरे । अब हमें देख लिया है की सामाजिक शक्ति विशेषरूप से प्रगट
हो रही है पिछड़ी हुआ जाति के लोगों में । अब अन को राजी रखना यही
हमारा काम है । हम अभी अस्पृश्यों के मठिर के बाहर नहीं रखेंगे । उस में
हमारा स्वार्थ नहीं है ।

इस तरह से अत्यजों का मठिरप्रवेश यों सब ग़रीब से युगधम बन चुका है ।
आज जितनाही लिख सका हू । बारीका फिर ।

काका

५०

ॐ

गुजरात विद्यापीठ

अहमदाबाद

भाषण क्र १०, मगध

प्रिय पुटलीकजी,

तुमचीं दोन्ही काँडे मिट्टालीं 'ए तु भवति दरिद्रो यस्य वृष्णा मिशाला '
तुम्ही जर खरोखर अकिंचन झाला असाल, तर तो विश्वजित् यज्ञच म्हटला
पाहिजे जर आता तुमच्या मनातून सज्जन, पापी, मित्र, शत्रु, कोणाहि सप्रधानें
रागद्वेष राहिला असेल तर तो काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे
कधी तरी म्हणाला की नाही, 'अभय सर्व भूतेभ्यो, मत्त सर्व प्रवर्तते' ?

असो अकिंचन होण्याचा तुम्ही मोठा थाट करणार असं दिसतं हे सर्व
प्रेमद्वेषाणें म्हणें, नान्यद्वेषाणें होऊ नये, ऐकदा अकुरु मित्रमद्वेषिवा
ठेवालच

बडिलार्जित शेतें चिकतांना अत्यंत वाजीद वाटलें, हें स्वाभाविक आहे. कौटुंबिक जीवनाची ही अंत्येष्टि होती. आतां तुम्ही द्विज झालां असें म्हणतां येईल. 'मत्ता' शून्य झाली म्हणजे सत्ता अनंत होते' असें गणित आहे. पण त्याला मत्ता हृदयांतून निघाली पाहिजे. आज ती स्थिति नाही, हें कबूल केलें पाहिजे. यापुढें सूक्ष्म रीतीनें देखील असनवार किंवा कर्जाचा चिरल लावून वेअूं नका, असें पुन्हां सांगितल्यास त्याचें वाजीद वाटून वेअूं नका. सतीचें जसें शील, त्याचप्रमाणें तुमचें अकिंचनत्व, धन किंवा ऋणसंपत्ति तुमचेजवळ नसावी.

ऐकदां नापास झालें तरी पुन्हां पास होतां येतें. कळ्यावें, लोभमुक्ति असवी, हे विनंति.

काका

५१

ॐ

गुजरात त्रिपाठीठ

अहमदाबाद

शारण ह. ३०, मंगळ.

श्री. पुंडलीकजी यांच्या मित्रमंडळास सप्रेम न. वि. वि.

पुंडलीकजींचा व माझा परिचय पुष्कळ वर्षांचा आहे. पुंडलीकजींची देशभक्ति, सेवावृत्ति, मित्रनिष्ठा आणि अंतर्बाह्य मोरुटपणा, यांचा परिचय जसा मला आहे, तसा आपल्यालाहि आहेच. मित्रांच्या आग्रहाला बश होई, वागीरुसारीरु वारतीत जीवनतत्त्वे वाचूला ठेवून तात्पुरती सोय पाहणें, आणि त्यायोगें विचारांत थोडासा घोशट्या असणें, हे चालू पिढीचे सार्वत्रिक दोष आहेत. तसे दोष जर आपण आपल्या स्नेहीमंडळीत पाहिले तर त्यांना अनुत्तेजन न देतां तत्त्वनिष्ठेची दृढता अथवा कर्कशता वादविग्यांत मित्रांना मदत करणें, आपलें सर्वांचें कर्तव्य आहे.

पुडलीक आपणात मिळूनमिसळून वागतात, आपलीच भाषा बोलतात, ऐकण्यावरून त्यांना व्यपकारातील माणूस समजण्याची चूक करता कामा नये पुडलीक ब्रह्मचारी आहेत त्यांना आजन्म ब्रह्मचारी राहावयाचे आहे त्यांनी देशसेवेचे नत वेतले आहे त्यांना ग्राजगी जीवन नाही ग्राजगी मालमत्ता, स्वतःचे असे नातेमाजीक, जीव रजमिण्याच्या हौशी, प्रतिष्ठेचा लोभ, अित्यादि काही त्यांना नसावे हे सर्व श्रीश्वरनिष्ठेमाळून होणे किंवा त्रिकुणे शक्य नाही व्यपहारी लोकांमध्ये श्रीश्वरची भक्ति असेल, पण श्रीश्वरगर निष्ठा नसते पडगचे पैसे, मित्रमित्राचा लोभ, आणि स्वतःची धूर्तबुद्धि या गोष्टींवरच ससारी लोक विश्वास ठेवतात, आणि अुद्याची काळजी आज करून ऐस्टा मरण्याच्या अैयजीं रोज मरत राहतात. पुडलीकसारख्यांनीं उरील वृत्तीला अपवाद म्हणून समाजात बावरले पाहिजे बेफिकीर फकिरी वृत्तीने गहण्याच्या त्याच्या सकलपाला मित्रमडळींनीं मदतच केली पाहिजे पुढें जाणाऱ्याचे पाय प्रेमानें देखील मार्गे ओढण्याचें पाप आपल्या हातून न व्हावें प्रसंग पडला असता आधारास चार रुपये आपलेजगद पडले असलेले घरे, या प्रकारचें व्यपहारशास्त्र गृहस्थाश्रमाला देखील शोभू नये जगातील असत्य गृहस्थाश्रमी मजूर अुद्याची काळजी न करतां आयुष्य सुग्वानें मठतात, रोजची आजीमिरा रोज मित्रत्रितात अगभर काम करतात, पोम्भर ग्वातात, आणि डोळ्याभर निजतात ही स्थिति देवाच्या गम्यात शापरूप नमेल तर पैशाच्या अुचेर जगणाऱ्या असत्य लोकांना अुपाशी मार्गून वनसग्रह करणाऱ्या, आणि अशा सग्रहद्वारा स्वतःच्या सतर्तास अधिमाधिक प्रजाद्रोही, नास्तिक आणि नामदं वनगिणाऱ्या मध्यम वर्गाचें आणि श्रीमंत वर्गाचें जीवन अवश्यमेव शापरूप असले पाहिजे या शापांतून पुडलीकसारख्या अेग्वारा जीव मुक्त होऊ पहात असेल, तर मित्रमडळींनीं त्याची दया न रातां त्याचें अभिनंदन केलें पाहिजे अनाथ विधवा ज्याप्रमाणें हजारपाचर्शेच्या पुजींर जीव ठेवून असते, त्याप्रमाणें पुडलीकचें न जाणें

आजवर पुडलीक ससारी होते. नातेमाजिकाचा त्यांना पक्षपात होता, कुटुमाचा अभिमान होता, उडिलाजित अेस्टेयीचा मोह होता कजीची लाज

डोक्यावर होती वयावाआड मागीनें या सर्वांतून आज ते मुक्त झाले आहेत हातीं आलेले पैसे कर्जफेडीकडे पावतून ते स्वतः आता निमंळ होणार आहेत, आणि भगवताची गीता जसें सांगेल तसें करणार आहेत ती जेथे नेमील तेथे जाणार आहेत त्यांची काळजी करून आपल्यापैकी कोणीहि त्याचा अपमान करू नये त्याचे नाव त्यांच्या समतीनें किंवा त्यांना न कळत कोणी अरु पै देमील ठेवता कामा नये कप सोसण्यानें त्यांचें शरीर कांहीं सदा विती होणार नाही, आणि सुखात राहण्यानें काहीं ते आठ विती होणार नाहीत जगत आपणच त्याचे मित्र आहोंत, आपल्यालाच त्याची स्मरण आहे, अन्यत्र त्याचे हाल होतील, असा क्षुद्र अहंकार आपल्यात नसावा आणि हालअपेणांनीं पुडलीकसागें वीमल फूल कोपेजून जातील अशी भीति बाळगणें, हेहि त्याच्यावर अन्याय करण्यासारखें आहे पुडलीकसाच्याहून आपण अधिक सुखात रहात आहोंत याचें कोणास तैपम्य प्राप्त असेल तर त्यांनीं स्वतःची चैन तमी करावी, होमील तोपडे पुडलीकजींच्या सदगुणांचें अनुकरण करावें, त्याचे दोष नटोवत, आणि त्यांना चेनीकडे किंवा दुनियादारीकडे खेचू नये

जोपर्यंत पुडलीकानीं काहीं स्थिर काम हातीं घेतलें नाही, तोपर्यंत चंचल वृत्तीन ते अनेक ठिकाणीं फिरतील, अनेक मित्रांच्या घरीं अतिथि होऊन राहतील, प्रवासासाठीं पैसे मागतील, पुस्तकाचा लोभ अजून राहिला असेल तर पुस्तकें मागतील, अडचणींत सांपडलेल्या जेखायाला मदत करण्यासाठीं पैसे मागतील अशा वेळीं आपण आपला मित्रधर्म विसरता कामा नये जो स्वतः वैराग्यपूर्वक अकिंचन झाला आणि जो धर्मानें वागत आहे, त्याचा जगातील सर्व संपत्तीवर हक्क आहे फक्त त्यानें मागतां मात्र कामा नये ' जो मागतो त्याच्या सिंधूचा विंदु होतो ' असें कवि म्हणतात देणापानें कर्तव्य समजून यावें आणि पेणापानें योग्य व आवश्यक असेल तेव्हाच घ्यावें जो स्वतः संपूर्णपणें त्याणीं झाला आहे, त्याला दान करण्याचा धर्म राहत नाही स्वहस्तें दान करण्यासाठीं त्यानें द्रव्याची भिच्छा करू नये त्याचे सर्व आयुष्य आणि पैसे मित्रविण्याची त्याची शक्ति जनतेची चारित्र्यवृद्धि होमील, अशा सार्वजनिक कार्यांतच स्वर्चे झाली पाहिजे

पुढलीकाच्या मित्रमंडळींनी त्यांना आनंदाने आशीर्वाद दिला पाहिजे, आणि त्यांचा आशीर्वाद घेतला पाहिजे सत्य आणि ब्रह्मचर्य हीं दोन व्रते त्यांनी घेतली आहेतच आज ते अमृत्येय आणि अपरिमित हीं व्रते घेत आहेत. याच्या योगाने सत्यपालन त्यांना सोपे जाईल. समाजात अरु मनुष्य बुद्धिपुरु, सर धर्मनिष्ठ झाला तर त्याच्या चारित्र्यामुळे त्याचेही सत्य असलेले सर्वच कमीअधिक पुढे सरकतात याचेंच नाव देवी सपत्नीचा विजय आज आपण नम्रतेने विजयोत्सव करूया अर्थात् शक्य तेवढे देवी सपत्नीकडे अधिक जाणे

मुझेपु किं बहुना !

कारा कालेहर

५२

ॐ

अहमदाबाद

१८-१-१०

प्रिय पुंढलीकजी,

मराठी दुसऱ्या भिषकेंत होतो तेव्हापासून शिवाजीमहाराजांच्या आणि महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या गोणी अरुत होता तेव्हापासून त्या स्वातंत्र्याची वाट पहात हातो, ते स्वातंत्र्य आता जवळ आलेलें दिसून येत आहे. स्वातंत्र्याची पारल स्पष्ट अंक येऊ लागली आहेत आणि प्रकृतीने जर दगा दिला नाही, तर या स्वातंत्र्याच्या पायी हा देह अर्पण होणार स्वातंत्र्य मिळान्यानंतर जे नवविधान करणें लागेल, गण्याची, समाजाची आणि धर्माची नव्याने घडी बसवावी लागणार आहे, त्या कामीं माझा उपयोग थोडाथोडासा नाही, असा आत्मविश्वास आहे पण अस्माभ मिच्छा होच की, स्वातंत्र्य मिळविण्यातच हा देह पडावा मी घडी बसविणारे 'घडी-कुशल' असाय अरुपच होतील, आणि मला देगील मोक्ष नारायण पुनः जन्म घेण्याची सोय नाही, असें कोठें आहे ?

पण मी पाहिल्या तुकडीत जाऊ शकत नाहीं मला नव्या नव्या तुकड्या तयार करून मोहिमेवर पाठवाय़ाच्या आहेत गांधीजींची तुकडी निघाली त्याच्या आदल्या दिवशीं त्रिपाठीठाच्या दोन तुकड्या येथून त्याच रस्त्यानें रवाना केल्या त्यांना आम्ही अरुण तुकड्या म्हणतो त्या पुढें जाऊन सूर्योदयाची तयारी करतात गात्र साफ करणें, अंतरण्याची व्यवस्था करणें, रग्या, पिंजण, तयार ठेवणें, उगैरे असख्य कामें, स्वतः किंवा गात्रवाल्याकडून करावयाचीं असतात. प्रसंगीं आमच्या तुकड्यांना गांधीजींच्या तुकडीहून दुहेरी चाल पडते केव्हा केव्हा मागची व्यवस्था करून पुढच्या व्यवस्थेला धावपट करीत जावें लागतें त्रिपाठीठातून सोळा वर्षांपरील बहुतेक सर्वच त्रिपाठी युद्धात सामील झाले आहेत, व अतृष्ट काम करीत आहेत आमच्या सहा तुकड्या गुजरातमध्ये ठिरठिकाणीं पसरून प्रचाराचें काम करीत आहेत पांगील-कुलकर्ण्यांचे राजीनामे म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याला देहात शिक्षा या राजीनाम्याचें काम देवाील आमचे त्रिपाठी आणि अयापरु करीत आहेत

पररा बापूजींनीं नव्वागाम येथील भाषणात त्रिपाठीठांनं केलेल्या गेड्या-पाड्यातील कामाचा गौरवानें अल्लेख केला गरीबांचे केवारी म्हणून आता आमच्या मंडळींनीं चांगली प्रतिष्ठा मिळविली आहे आनंद येथ बापूजी म्हणाले, “आता मी त्रिपाठीठाला जभमंभारं वाचयास त्याग जाईं या नेट्टीं

बापूजी आज उद्या पकडले न गेले तर जलालपुरला मीठ तयार करताना पकडले जातील त्या सुमाराला गुजरातमध्ये पसरलेल्या आमच्या सर्व तुरुड्या अकामागून अेक आणून लढावयाच्या आहेत त्यासाठीं बहुतकरून लवकरच मी तेथे जाईन तुम्ही नवजीवन वाचत असालच

अत्यंत आनदाची गोष्ट म्हणजे वि श्करनें तोंडाशी आलेल्या परीक्षेला लाथ मारून तो गांधींच्या तुकडीत सामील झाला मला भेटून तो सरळ मातरला गेला बापूजी म्हणाले, “तुला येऊ नये तर कोणास घ्यावें ? ” नडियादला मी बापूजींना भेटावयास गेलों होतों भेटताच आनदानें म्हणाले, “काका, श्करनें लाज राखली ” अन्य स्थळीं म्हणाले, “परिपक्व फळ टाडून श्करसारखीं मुलें आलीं तर स्वराज्य का मिळणार नाहीं ? ” माझ्या आनदाची कल्पना तुम्हांच कराल श्कर, बाळ, दोधेहि बापूजींचे बरोबर अेजाच तुम्हीत आहेत बहुकीची गोष्टी खात्री लागली तरी अेकमेकाच्या शेजारी असतील याहून अधिक तें काय अिच्छावें ? नडियादला दोघाना भेटून आलों

आश्रमात हल्लीं खीराज्य चालू आहे आश्रमांतील बहुतेक सर्व कामें आणि बहुतेक सर्व खाती-व्यवस्था, दिशेन, दपाल, दुस्मान, चर्मालय, दुग्धालय, सगळींच खाती-स्त्रियांच्या मदतीनें चालत आहेत ब्रिषानीं आप-आपल्या पतींना किंवा पुत्रांना लढाअीवर जाण्याची आनदानें परवानगी दिली आणि त्याची कामें स्वतः सभाळलीं, ही काही लहानसहान गोष्ट नाहीं मिरानजी आणि अगड (Reginald Reynolds) दोघाना आश्रमात मफ्त्वाच स्थान आहे अगड विनोदानें म्हणाला, “बापू, you are out to destroy British Rule in India but you are establishing British Rule in the Ashram ! ” अगड महादेव-भाजींना म्हणतो, “Mahadeo, I am prepared to do any work for Young India under you ” अहिंसायुगाचा हा विजय होय !

तुमच्या तिकडील सविस्तर हकीकत मला का कळवीत नाहीं ? तुम्ही स्वतः लिहायचास नको आतां काही तुम्ही लहान नाहीं स्वतंत्र पुढारी आहात अेखाटें अुत्साही तद्दृज्जळ बाळगा व त्याला सांगा कीं, अमुक

अमुक पत्रे लिही या रीतीने तरुणाना श्रुतकृष्ट खुराक मिळतो व ते तयार होतात, व तरुणांच्या सहभासात आपल्यालाहि स्वतःची अनुभूति केल्यापासून गत्यंतर नसतें त्याची विभूतिपूजा वाडित होऊ नये, अत्रव्यासाठी तरी जपाचें लागेलच

आमच्या येथें अत्थान म्हणून एक दैनिक हस्तलिखित निघत असतें त्यात विद्यार्थ्यांस उपयोगी अशा मातम्या असतात तुम्ही देखील सायक्यो-स्पाजीलर पाझ्रणशीं शहर प्रती काढून कर्नाटकातील मुख्य मुख्य केंद्राकडे पाठवाव्यात या कामीं ८-९ मुलें तयार करा अशा हस्तलिखित पत्राचा परिणाम उत्तम होतो खरीबुरी माहिती मिळते आणि सर्व केंद्राचें सगन्न होतें परिचय वाढून माणसें आपलींशीं होतात

असो पत्र फार लागलें आणि पुष्कळ पत्रे तुम्हून राहिलीं आहेत चंद्र-शकर सोनगढहून आज परत यात्रास पाहिजे होते त्याची प्रकृति ठीक नव्हती, म्हणून त्यांना तेथें पाठविलें होतें वाचासाहेबाचें फसें काय चाललें आहे ? दिवाकराशीं तुमचा सन्ध वाढत असेलच कर्नल सदाशिवराव काय करतात ? शकरराव गुळगुडीचा या वेळीं पुष्कळ उपयोग झाला पाहिजे तिमाप्पा नायकाना आता बाहेर काढा त्याचा तापद स्वभाव फार कामाला येईल गमचड वडनी काय म्हणतो ? सिद्धराव कोठें आहेत ? कृष्णा गोसावीचा देखील जख्ख उपयोग रंग सिद्धगोडा सापडल्यास त्यास शोभून काढा आणि त्याला जेलमध्ये पाठवून या सिद्धरावाना त्याचा पत्ता माहीन असेल तुमचे दोस्त गोडसे वापूजीच्या तुकडीत आहेत

कर्नाटकातील श्रियांना जागृत करण्याचें काम कोण करील ? कर्नाटका-तील श्रिया सन्ध हिंमुथानला चक्रित करून सोडतील अितका त्याचा निर्धार आहे त्यांना कोणी तरी जागत केलें पाहिजे सारस्वत श्रियाची देश-भक्ति आता चांगलीच अद्योन्मुख आहे

कावाधा

सप्रेम वंदे मातरम्

५३

ॐ

गुजरात विद्यापीठ

अहमदाबाद

जेष्ठ कृ ११, बुध.

प्रिय पुडलीकजी,

तुमचेकडून बरेच दिसात पत्र नाही, याचें भयकर आश्चर्य वाग्तें अजूनहि खाजगी असेट्मेंटें शेपूट सपलें नाही, असें दिसतें कोन्थ्याधि लोक कौटुंबिक व्ययहार सभाळतात, आणि गणकार्याकडे दुर्लक्ष करतात, आणि त्यामुळें राष्ट्रकार्य बुडतें आपण काहीं जणांनी याचे शुल्लभ केलें पाहिजे. परगुती गोष्टीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष यापायी वागेल तें नुकसान होवो, पण गणांचा व्ययहार अखंड आणि चोख चालवला पाहिजे. दोन्ही बाबतींत दक्षता ठेवू शकणारे सच्यसाची आपण त्यास नाही आहात. दोन्हीकडे पक्षपातरहित दुर्लक्ष करणें आपल्याला सहज साधेल, पण त्यात पुरुषार्थ नाही. महासभेनें अस्पृश्यता-निवारणसमिति डिसेम्बरपर्यंत काम करण्यासाठीं नेमिली आहे आणि तुमच्या कामाला जुलाबी महिना सुरू झाला तरी ठिकाणा नाही ! गगाधररायांच्या माणसाच्या कामाची धडाडी लोकांनीं अशीच अनुभवायी की काय ? स्वतःचे निचार, आकांक्षा आणि जुनी बहादुरी याचा रमथ करित वसल्यानें आत्मरतीचा आनंद मिळेल, पण प्रगृप्ति थारेल. कामें वेळेवर केलीं नाहीत तर पुढें तीं होतहि नाहीत.

हा तुम्हाला उपदेश लिहीत नाही, पण माझा कडू अनुभव कळवीत आहे.

सध्या गगाधररायांच्याकडे कोणीच नाही असें दिसत. कुमगीला आश्रम करणें अष्ट असेल तर ही शेवटची संधी आहे, असें समजा. ओरुडा पेठ गेली म्हणजे अत्साड आणि अनुमूलता ही जमून येत नाहीत. डिसेम्बरपर्यंत जोरानें जमनालालजींचे काम करून जाणेसाठी कुमगीला जाऊन गणें

तुम्हाला शक्य नाही काय? चाचासाहेबांनी आतापासून तयांगी केलेली काय वाआई ?

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

—

—

—

५४

ॐ

गुजरात विद्यापीठ

अहमदाबाद

मार्गशीर्ष व, ९ श. १८८९, विहार

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें पत्र मिळालें. माझेरा ओशी काय रमीं आहेत म्हणून माझ्या मतीनें नवीन ओढून आणतां ? पण तुम्ही घोटाळे उत्पन्न करणेत आणि मी ते न निस्तरावे हें कधीं बनलें आहे ? मग मी काका कसला ?

आना असें करा कीं, हें पत्र पाहतांच येथें निरून या. शिक्षणसत्ताहाचा महोत्सव मला साजरा करावयाचा आहे. काम येथेच वाढलें आहे. तुमचा मी पुष्कळ उपयोग करून घेऊं शकेन. काम संपलें, म्हणजे विदागी म्हणून माझेकडून लेव घेण्याचा पुरुषार्थ करा. माझ्या कामानिमित्त थोडासा प्रवास करायला लागला तर तुमची तयारी आहे असें मी समजतो.

अस्पृश्यता-निवारणाचें काम उत्तम आहेच. पण सर्वोत्तम माणसें उत्तम कामासाठीं देसील राजसेवेत देऊ नयेत. सामान्य कोटीचा कोणी हार्ती आल्यास त्याला ढकलून या.

५५

—

—

—

५५

वर्धा

पू. श्री. गंगाधरराव यांचे सेवेसी,

विज्ञापना विशेष

आपल्याला मधून मधून ताप येतो, हें वाचून चिंता वाटते. आतां आपण चांगली विभ्रंति घेऊन प्रकृति सुधारली पाहिजे.

आठवणी लिहिणें आपल्याला अेर अत्यंत आनंदायक व्यवसाय होतील आणि पुढील पिढीला अेर अत्यंत महत्त्वाचा दस्तऐवज मिळेल. राष्ट्राच्या हितासाठी हें लिहावयाचें आहे, तेव्हां कोणताहि संकोच न वाटणारा जें काहीं लिहावेंसें वाढेल, तें लिहून काढावें. पुढें तें सर्व आपण सावकाशीनें 'ओडिट' करावें, पण प्रथम जसें मनांत येतील तसें लिहून काढावें. ओडिट करतांना माझा उपयोग होतील खरा.

मी जर काहीं महिने आपल्या सहवासांत राहिलां, तर मात्र अनेक गोष्टी लिहिण्याचा आपल्याला पान्हा फुटेल याची मला जाणीव आहे. पण हें घडावें कसें ? आज तरी तें अशक्य आहे.

पुंडलीकला मी वाग्यार पत्रें लिहितोंच. त्याची चिकाटी, त्याची कर्मनिष्ठा, आणि आशावाद हीं असाधारण आहेत. आपण जितकी मंडळी जवळ केलीत, त्यांमध्ये निष्ठेच्या बाबतींत पुंडलीकचा नंबर वगच वर लागेल.

वापूजींचा सत्याग्रह आतां सोड्याहि कळ्यांनीं प्रकाशित होणार आहे. राष्ट्राच्या नशीबांत असेल तेवढें पदरांत पडेल, पण वापूजीं मात्र आदर्श सत्याग्रह आणि त्याचें कार्य कसें होतें, याचा नमुना जगापुढें मांडणार खरे ! कळ्यांचे, हे विज्ञापना

सेवक

दत्तात्रेय

५६

विचारपीठ

अहमदाबाद

३०-६-३१

प्रिय पुंडलीकजी,

प्रथम विचारून घेतों, आपल्या नोटपेपरवर गांधीसेवासंघ वगैरे अभिप्रेरित को? हिंदीत को अमुं नये? घाटल्यास नागरी व अभिप्रेरित दोन्ही लिपी ठेवाच्या आणि टाओप लहान वापरावा.

आश्रमाची कामे घेऊच्या घेई होतात, हें फार उत्तम आहे. आश्रम-जीवन म्हणजे काहीतरी पारमार्थिक (Serious) आणि पवित्र वस्तु आहे, ही गोष्ट नियमितपणानेच उत्तम ठसते. तुम्ही लिहितां, पू. गंगाधरराव बहुतेक प्रार्थनेस हजर असतात. मी श्रीश्वराजवृद्ध प्रार्थना करतो की, त्यांनी नेहमीच नियमित प्रार्थनेस यावे अशी सोय व्हावी.

जेव्ही दृष्टण दृष्टण्याचें काम तुमच्या नशिवां आलें न्हें !

अच्युताची प्रगति वाचून फार आनंद झाला. त्याच्या नैजिगीविषयी तम्ही काही लिहिलें नाहीं.

५७

अहमदाबाद

१८-९-३१

प्रिय पुडलीकजी,

आलेलीं पत्रें सारेस्तर वाचण्याजितकी देखील फुरसत मिळत नाही, अशी माझी दुर्दशा आहे मी फार काम करतो, अशातला भाग नाही पण अजून वसच वसविता येत नाहीं अव्ययस्थेमुळे सेनेच्या ठिकाणीं असेना होते तरी देखील लोक सहन करतात, कौतुक करतात, हा जगाचा भोव्हेपणा आहे, अुदारता आहे तुमच्या कामात व्यवस्थितपणाचा आग्रह आहे, याचा आनंद न हेना वाटतो शेवटच्या आपल्या युद्धानें सायकोस्तातीलचा मनु सुरू झालाआहे नापूजी नयजीनाच्या पूर्तीमध्ये खेडेगावातील शिक्षणाविषयी लेख लिहीत असत त्याचें अेरु लहानसें पुस्तक लोकरच प्रसिद्ध करणार. तुमच्या प्रचारकार्याला उपयोगी पडेल जे खार्जीनें पाचतील आणि जपून ठेवतील अशानाच पात्रिका पाठवाव्यात

पोटासाठीं दळ्यां आणि तुरण्यासाठीं देखील दळ्यां विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम येथून सुचविणें शक्य नाही तरुणांचा उत्साह, त्याचें सामर्थ्य, आणि वातावरण ही पाहून आणि परिस्थित्यनुसार ठरारयाचें असतें पुष्कळदा विषय शिकविण्यापेक्षा विषयाविषयी उत्साह उत्पन्न करून देणेंच महत्त्वाचें असतें हिंदी सर्वांना आलेंच पाहिजे सोपी हिंदी शुद्ध अुच्चारसह तोंडपाठ करून घ्या, म्हणजे अल्पश्रमानें व्याकरणशुद्ध हिंदी येतील 'चीनकी आवाज' पुस्तक कठीण आहे मूळ जिमजीमरोवर वाचल्यास चागलें विद्यार्थ्यांशीं अनिश्रित व मोवम न बोलण्याचा नियम शिक्षणाच्या आणि सत्यपालनाच्या दृष्टीनें सर्वोत्कृष्ट आहे चडशींच पुस्तक मी अवश्य अैरेन येथें आश्रमात कानडी जाणणारे एकदोघे आहेत मला श्रमभक्ति करणेंच शक्य आहे

दक्षिण आफ्रिकेच्या सत्याग्रहाचें पुस्तक सत्याग्रहावर प्रमाणभूत ग्रंथ आहे त्याचा सारांश कानडीत छापलात तर मूळ पुस्तक राहून जातील

माझ्या मते मूळ पुस्तकच सरळ कानडीत करून वाठल्यास दोन भागात छापणें, आणि सगळें पुस्तक बारा आणे किंवा एक रुपयाला विकणें मूळ ग्रंथ सोपा, साधा आणि प्रासादिक आहे आणि निष्कारण पाह्याळ कोठेंच नाहीं माझा अभिप्राय गंगाधररावाना कळवून ते सागतील त्याप्रमाणें करावें

उडगीचें पुस्तक तयार करून त्याचा पुष्कळ प्रचार करा मला वाटतें, आश्रम चालण्याचा आणि त्यामदल लोकांत सहानुभूति उत्पन्न करावयाची तर आश्रमानें थोडें प्रकाशन कार्य केलेंच पाहिजे पैसे मिळण्याच्या दृष्टीनें आणि सेवक मिळण्याच्या दृष्टीनें देखील प्रकाशन आवश्यक आहे दोन अंक हजार रुपये या कामात गुंतवून ठेवले, तर त्यापासून नुकसान न होता लाभच होईल

येथें बर्मिंग फर्मिंगनें आठ डिरस राहून पुष्कळ काम केलें काँग्रेसची प्रतिष्ठा डिरसें डिरस वाढू लागली आहे स्वराज्य आपोआप हातीं येऊ लागलें आहे

चंद्रशेखरचें हस्ताक्षर असल्यानंतर माझी सगळी विसरून राहिली तरी हरकत नाहीं तुमच्यावरचा फॉरिनर्स अॅक्ट तेव्हाच रद्द होईल की, जेव्हा अंग्रज लोक या देशांत फॉरिनर्स आहेत, हें कडूल करण्यास तयार होतील

आश्रमात अह्मीसाहेनासारखा जेव्हाचा मुसलमान असणें जिण आहे ओत्तादा मुसलमान घेणे हा आपला राष्ट्रीय धर्म आहेच आणि ' धर्मा रक्षति रक्षित ' ।

तुमच्या मामाविषयीचें पत्र आजच पोहोचलें त्यांना पोसण्याचा धर्म तुमच्याकडे येत नाहीं पुष्कळ वर्षे सवध तुमच्यानंतर जन्मवदारी म्हण नाहीं तुम्ही स्वतःच हा निश्चय करायचास पाहिजे होता गंगाधररावाना दिलेली सहा बरोबर होती पण तुम्ही त्यांना विचारण्याचीहि आग्रह्यरुता नव्हती असहाय स्थितीतील मनुष्याचा वाली समाज आहे चाऱ्यासाहेबाना दिलेलें वचन पाठलेंच पाहिजे

रागाच्या भारात आणि म्हात्मांमुळे महात्माजींना शिष्याशाप देणाऱ्याच्या मनातून देखील महात्माजीविषयीचा गरा आदर कमी होत नसतो

मामाना नाहीं म्हटलें, यात मनाला स्नायुजोगें काय आहे? तुमच्या-
मध्ये शिपाओपेशा कमी असला आणि सट्ट्यासदीक्षा विसरला असला तर
काहीच अिलाज नाही देशभ्यभाजी मरेच । पुस्तकानिपर्यां अुथां

काकाचा

समेम वदे मातरम्

५८

अहमदाबाद

२-१-२४

प्रिय पुढलीकजी,

मला वाटतें, मी तुम्हाला नुसतेंच ऐक पत्र लिहिलें आहे मानसिक
सकलपानें तर बारबार किती तरी पत्रें तुम्हाला लिहितां, त्यामुळें खरोखर
अमुक पत्र गेलें किंवा नाहीं, लिहिलें किंवा नाहीं, याचा घोगट्टा होतो

मी परवा मुबईस जाऊन आलों वापूजींची प्रकृति उत्तम आहे पूज्य
गगाधरराय खूप अत्साहात होते वाचासोहेब सोमण आहेत तसेच होते
व्हांसिरोयशीं झालेला तारव्यमहार व कार्यकारिणी समितीचा ठराय यात
सर्व काहीं येऊन जातें तेव्हा मी नमीन तें काप लिहिणार ? आता तुमची
तयारी जम्यत असेल

अस्पृश्यता निवारण आणि खादी हीं कामें मुख्य आहेत भ्याड व
अत्याचांगी या दोन वर्गांनीं जमान करू नयेत, आणि वेडेगात्रातून विशेष
प्रचार व्हावा

काकाचा

समेम वदे मातरम्

अहमदाबाद

५/१/३४

प्रिय पुटलीक,

कालपासून सविनय भग सुरू केला मला पकडून रात्री नऊ वाजता सोडून दिले पोलीस खेळ खेळू पाहतात पण यामुळे मला अतुल्य संधी मिळणार आहे आता वातावरण गरम करण्याचे सुरू करणार आता पाहू मला किती संधी देतात ते

तुमची गोष्ट खरी आहे गल्लीतील स्वयस्फूर्तीची कगशी हीच तुमच्या सेवेची अतुल्य निशाणी आहे

अपवास शास्त्र शुद्ध असो वा नसो, त्यातून काही चांगले परिणाम उत्पन्न होणारच त्यापैकीच हा आहे अपवासाची मीमांसा भेटू तेव्हाच करू अपवास बरेच टफे शुद्ध होता, असे म्हणता येतील पण मला पूर्ण खात्री नाही अशुद्ध असल्यास पुढे त्याचे अनिष्ट परिणाम दिसून येतील

हिंदलग्याच्या प्रसादाविषयी अपवास करू शकणार नाही, बगैरे लिहिले तो कौतुकमिश्रित विनोद होता त्यात तुमचेच गीत मुळीच नव्हती.

२०० फूट बाकी राहिलेला रस्ता तुमच्या गैरहजेरीतच झाला पाहिजे तुमच्या परत येण्यावर राहता कामा नये रस्ता दामटत पुढे नेलात यानेदल अभिनंदन

काकाचा

सप्रेम बडे मानारम्

६०

प्रस्तावना- मंगल प्रभातच्या कानडी भाषातरासाठी

जीवन-रसायन

महात्मा गांधींच्या जीवनसिद्धांताचें सर्व रहस्य 'मंगल प्रभात' या छोट्टेखानी पुस्तकात येथून गेलेलें आहे. सर्व धर्मांचें सारहि यात अक्क-
रूपानें दिसून येतें. आचरणात आणावयाचा म्हणून जेवढा धर्म आहे, तो
सर्व आदर्शरूपानें येथें समाविष्ट झाला आहे. व्यक्तिगत, सामाजिक व
राष्ट्रीय सामर्थ्य हें वाढविण्याचा खरा अिलाज गांधीजींनीं येथें दाखविला
आहे. या रीतीनें चालल्यास आपले हातून कोणाचेंहि अक्रव्याण न होता
स्वतःचें व सर्वांचें कोंटकल्याण होणार आहे.

यात दाखविलेला मार्ग आधुनिक निचारप्रवाहाला महत्त्वाचा मानतो,
थोरपणाचा वाटतो, पण तो व्यग्रहार्य आहे, असें पत्नून घेण्याची फार
थोड्याची तयारी असते. हा मार्ग सर्वासिठीं नाही. सर्वांना झेपेल असा
सोपा मार्ग आम्हाला हवा आहे. आंतरिक सुधारणा बहुजनासाठीं अशक्य
आहे. बाह्य फेरफारानींच जगाची परिस्थिति बदलली पाहिजे, असें
म्हणणारे पुष्कळ आहेत.

या दोन मतामध्ये जगदव्यापी गजग्राह सुरू झाला आहे. यापैकी आत्म्या
वर, मनुष्य-हृदयावर, आश्वराच्या मागल्यावर विश्वास ठेवणारा मार्ग समजून
घेण्यासाठीं याहून दुसरा सोपा प्रथ नाही. गरा माग हा जेकच आहे, दुसरा
नाहीं, असल्यास तो याचाच पर्याय असणार, असा येथें विश्वास आहे.

बेळगावच्या हिंडलगा जेलमध्ये असताना श्री पुडलीकर्जींच्या प्रेरणेनें
चि रामचंद्र उडगी यांनीं मंगल प्रभातचें कानडी भाषातर केले. लहानपणीं
कारवार, धारनाड व वेळगाव येथें जी काहीं थोडी कानडी भाषा कानावरून
गेली होती, ती विसरून गेल्यावर बाकी अुरलेल्या सस्काराच्या जोरावर मी
हें भाषातर जेलमध्ये काळजपुर्विक अक्षरशः तपासून गेलों आहे व आता
तें अगदीं बरोबर आहे. कोठेंहि मुळातील भाषाशीं विसगत नाही, अशी

माझी खात्री झाली आहे. या पुस्तकांत दाखविलेल्या मार्गप्रमाणें आपलें जीवन असावें, अशी वडवींची इच्छा आहे. अन्वेषांशानें का होईना तसा त्यांचा प्रयत्नहि आहे व म्हणूनच हें भाषांतर त्यांनीं अितक्या आस्थेनें केलें आहे.

हा ग्रंथ अेका बैठकीत वाचून टाकेण्याचा नाही. अंतर्मुख होऊन शांतपणें याचें मननपूर्वक पारायण झालें पाहिजे व स्वतःच्या आयुष्यांत काय काय फेरफार केला पाहिजे याचें चिंतनहि झालें पाहिजे, तरच हा ग्रंथ चिंतामणी होईल. विचारमय जीवन व उत्साहरूपी आस्तिकता हीच प्रगतीची पूर्वपेठिका आहे.

या लहानशा पुस्तकानें कानडी साहित्य समृद्ध होईल असा विश्वास आहे.

काका कालेलकर

६१

१९६१

२१-२२-६१

प्रिय पुंडलीकजी,

६२

नवजीवन-कार्यालय,

अहमदाबाद

१२-१-२४

प्रिय पुंडलीकजी,

येथील पोलिसांनी थोडासा वावळटपणा केला मी कलेक्टरला पत्र लिहिले होते की ४ तारखेपासून सनिय भग करणार हस्तालिखित पत्रिका काढीन किंवा रास गावापर्यंत कूच करीन त्यांनी आम्हा तिधाना-मी, अबालाल व सुरेंद्र मधुमाला-पकडून मध्यरात्री सोडून दिले त्यांना पात्रले की, "ही व्याव कदाहून रासला जातील खेड्याचे पोलीस त्यांना पकड देत. आपल्या येथे सर्व थड आहे, असे जे आपण म्हणतो, त्याला गालगोद कशाला ?" मी रासला न जाता पत्रिकाची झोड ओढून त्याच्या राशीस लागलो. पहिल्या दिवशी लोफ पत्रिकाना हातकि लावीनात, जणू काय निचूच ! पण पुढे धुड्या पटू लागल्या मी दोन पत्रिकांसहित अेक पत्र पुन्हा कलेक्टरला लिहिले त्यांत म्हटले होते की, मध्यरात्री सोडण्यासारखे चिमटे घेणे सर्व समर्थ सरकारला शोभत नाही Civil Register च्या कृतीला सरकारचा Response हि civil असताना मी त्यांना कळविले की, मला रासला जाण्याची धाजी नाही मी पत्रिका काढणार, भाषणे करणार

अेका पत्रिकेत मी लिहिले, "आम्हाला न पकडून सरकारला झेपावयाचे नाही तेव्हा पोलीस जिरला पडले त्यांनी पकडाययाचे नाही, असे ठरविले मला काय ? आम्ही कार्वन पेपर घेऊन पत्रिका काढण्याची गिरणीच चालविली दरेक पत्रिकेवर माशी सही असे, २ भर रस्त्यावर पत्रिका पाटू लागलो. शेवटी पोलिसांनी नीति बदलली प्रथम अबालालला पकडला नंतर सुरेंद्रला त्याच्यावर सोमवारी खटला होणार आता जेलमध्ये जाण्यास तयार असे स्वयंसेवक नसल्याने व चोरून काम कराययाचे नसल्याने रस्त्यावरच्या पत्रिका बंद केल्या,

व हातोहाती व पोस्टांतून पत्रिका नुसत्या अहमदाबादेत नाही, पण गुजरातभर पाठवू लागलो आहे. पत्रिकांची संख्या कमी झाली आहे, पण जोम कमी झाला नाही. लोक सायकोस्टाअिल वापरण्याचा आग्रह करीत होते. मी नाही म्हटलं. कारण अुघडपणं वापरल्यास लुटून नेतील व गुनपणं वापरल्यास ठिकठिकाणी झडत्या करून नाहक दुबळ्या लोकांना त्रास देतील. मला निर्भयतेचं वातावरण अुत्पन्न करावयाचं आहे. मी आमच्या बंगल्यांत अुघडपणं पत्रिका काढतो. सी. आय्. डी. येअून वधतात; पण कांहीं करीत नाहीत. मलाहि पकडीत नाहीत. आता गांवांत जाअून भाषणं सुरू करणार. प्रथम लोक येणार नाहीत, पुढे येतील. व मला रोज पकडून रोज सोडलं तर ही विस्पष्टीची नवी शिक्षा समजून निदान अेक वर्ष तरी हाच पिच्छा पुरवीन. सध्यां आश्रमाची तुकडी नाशिकहून व सावरमतीहून सुटून येण्याची वाट पहात आहे. २४ तारखेला जमतील. नंतर रासची कूच करण्याचा विचार आहे. तोंवर सध्यां रिकूट भरतीची कल्पना पसरवीत आहे. ऑगस्टमध्ये बापूजी सर्विनय भंग करावयास येतील, त्या वेळी त्यांच्याबरोबर आश्रमवासी नसणार. म्हणून गुजरातने १००-२०० लोक ऑगस्टपर्यंत तयार करावेत, असा प्रचार करीत आहे. जुवेलसें दिसतं.

पहिल्याच दिवशी पकडलो गेलो असतो तर जेलयात्रा अळणी झाली असती. सध्यां काम करीत आहे, यामुळे मौज वाटते. तुम्ही त्या वर्षी धांव-पळ करून जी गंमत केलीत, ती मला परवसल्या मिळत आहे. सोमवारी मी कोर्टांत जाअून वसणार. पत्रिका लिहिणाऱ्या मला न पकडता त्या वांटणाऱ्या अंबालालला व सुरेंद्राला माझ्या डोळ्यांदेखत शिक्षा करतांना पाहून मला गंमत वाटेल; व पकडलं तरी गंमतच आहे. पैसा अुडवून शकून वधतात, त्या वेळी अियजीत म्हण आहे, 'Heads I win, tails you lose' म्हणजे मुखवट्याची वाजू वर आली तर माझी विजय झाला आणि अक्षरांची व सनाची वाजू वर पडली तर तुम्ही हरलांत, अशी माझी मौजेची स्थिति आहे.

मध्यंतरी अेका दाताने तक्रार सुरू केली. तेव्हां त्याला डॉक्टर दाखविला. आता तोंडांत चावायला अेक दांत कमी झाला. पण पोसावयाला देखील अेक दांत कमी झाला. अेवंच हिशेब सारताच ! असो.

आत्मपुराण फार लाबलें तुमचें फरशीचें काम अुत्तम जुळलें, असें दिसतें मला भीति वाटते, तुमचें नांव 'फरशी पुडलीक' पडणार आहे लहानसहान गल्ल्यातून वेडेमाकडे धोंडे वसवल्यानतर जात्याना दाफी घालण्याचीं अवजारे असतात, तशीं पुष्कळ आणतून लोका कडून दगडातील उचवटे तोडवून घ्यावेत, म्हणजे लहान मुलाना पडून कपाळाला खोक पडणार नाही डर सोमनाशीं अेक तास हें काम करील, त्याला मोठें पुण्य मिळेल, असें माझ्या प्रतीनें सांगा 'फरशी पुडलीक' अकलगीला गेले तर बाजीट नाहीं

प्रत्येक रंगाला निराळा व्रश, ही नीति तुमच्या प्रतिभेची चोतक आहे तिचा नेहमीं विजय असो वामनराव देसाजी यांना माना नमस्कार कळवा

माजी प्रकृति कामचलाअू आहे काम कधींच अडू देत नाहीं तुमच्या हाताला पुष्कळ सभाझा, न सरकारला हात दाखवा

गगावररावाच्या प्रकृतीविषयीं तुम्ही काहींच लिहिलें नाहीं, त्यावरून ती अुत्तम आहे, असें मी अनुमान करतां त्यांना माना प्रणाम कळवा वेळ असता तर पुष्कळ लिहिलें असतें

काकाचा
सप्रेम वदे मातङ्गम्

—

—

—

६३

३०

अहमदाबाद

२२-१-२४

प्रिय पुटलीकजी,

तुमचें ता १९ चें पत्र पोहोचलें तुमचा मनीन व्रश न मनीन रंग मजेदार आहेत हुडली सोडताना तुम्ही नदतकतून लोकाना सांगितलें असेल कीं, आतां सव्वादोनशें फूट फरशी जोर पुरी झाली नाही,

तोंवर तुमच्या गांवीं अन्नग्रहण करणार नाहीं. किंबहुना पाभूलहि टाकणार नाहीं !!

परां माझी पत्रिका वांटण्याबद्दल अंबालाल पटेल याला सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. मी फोटांत होतो. पत्रिकेचें नांव काका कालेलकरनी पत्रिका नं. असें असतें. फोटांत ती वाचलेली ऐकून कौतुक वाटतें. काल प्रभाशंकर म्हणून राजफोटच्या अेका गृहस्थाला माझ्याच नव्या पत्रिकेसाठीं पकडलें. आतां त्यालाहि शिक्षा होईल.

तो गेला अितक्यांत आश्रमांतील वायफा मंडळी (बापूजींच्या तुकडीतील १४) आज मुद्दून आली. त्यांपैकीं प्रेमाबेन कंटक मजबरोबर येणार. ऐकून आम्ही पुन्हां तीनचे तीन झालों. अुद्यां, माझे व्याख्यान ' स्वदेशी व आंतरराष्ट्रीयता ' या विषयावर आहे. त्या दिवशीं कांहीं कार्यक्रम ठेवूं. चि. बाळ आज सुटला असेल. अुद्यां सकाळीं मुंबजीहून येथें येईल, असें वाटतें.

माझी प्रकृति उत्तम आहे. पण अेक अुपाधि अजून सुटली नाही. अकलदाढ अुपटून घेतल्याचें मागील पत्रांत मी लिहिलें किंवा नाही, तें स्मरत नाही. त्या वेळचें ब्लॉक अिन्नेक्शन अितकें खोल गेलें कीं, आतां तोंड अुचडणें कठीण झालें आहे. कृत्रिम दांत काढणें, घालणें कठीण. तोंड धुताना, जीभ घासणें दुरापास्त झालें आहे. आठ दहा दिवस झाले. अजून पांचसात दिवस ही पीडा राहणार, असें दिसतें. तुका म्हणे ' उगी रहावे, जें जें होईल तें तें पहावें. ' शरीर जर असें रोज खोड्या करील तर त्याला संभाळून ठेवण्यांत लार्म कोणता ? ऋष विसर्जन करून टाकावा, यांतच शोभा आहे.

काकाचा

समेम वंदे मातरम्

आत्मपुराण फार लाबलें तुमचें फरशीचें काम अुत्तम जुळलें, असें दिसतें मला भीति वागते, तुमचें नांव 'फरशी पुडलीक' पडणार आहे लहानसहान गल्यातून वेडेवाकडे धोंडे वसवल्यानतर जात्याना दाकी घालण्याची अवजारे असतात, तशीं पुष्कळ आणतून लोका कडून दगडातील उचवणे तोडतून घ्यावेत, म्हणजे लहान मुलाना पडून कपाळाला खोक पडणार नाही दर सोमवारीं ऐक तास हें काम करील, त्याला मोठें पुण्य मिळेल, असें माझ्या वतीनें सांगा 'फरशा पुडलीक' अकलगीला गेले तर वाओन नाही

प्रत्येक रंगाला निराळा ब्रह्म, ही नीति तुमच्या प्रातिभेची घेतक आहे तिचा नेहमीं विजय असो यामनराज देसाजी यांना माझा नमस्कार कळना

माझी प्रकृति कामचलाशू आहे मज कधींच अडू देत नाहीं तुमच्या हाताला पुष्कळ सभाळा, व सरकारला हात दाखना

गगाधररावाच्या प्रकृतीविषयीं तुम्ही काहीच लिहिलें नाहीं, त्याचून ता अुत्तम आहे, असें मी अनुमान करतो त्यांना माझा प्रणाम कळना वेळ असता तर पुष्कळ लिहिलें असत

काकाचा
समय वदे मातम्

३०

अहमदाबाद

२२-१-२४

५ नवीन रंग

तोवर तुमच्या गांवीं अन्नग्रहण करणार नाही. किंबहुना पाअूलहि दारुणार नाही !!

परचां माझी पत्रिका वांदण्याबद्दल अंबालाल पटेल याला सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. मी कोर्टांत होतो. पत्रिकेचें नांव काका कालेलकरनी पत्रिका नं. असें असतें. कोर्टांत ती वाचलेली ऐकून कौतुक वाटतें. काल प्रभाशंकर म्हणून राजकोटच्या एका गृहस्थाला माझ्याच नव्या पत्रिकेसाठीं पकडलें. आतां त्यालाहि शिक्षा होईल.

तो गेला अितक्यांत आश्रमांतील बायका मंडळी (बापूजींच्या तुकडी-तील १४) आज सुटून आली. त्यांपैकी प्रेमाचेन कंटक मजबरोवर येणार. ऐकून आम्ही पुन्हां तीनचे तीन झालो. अद्यां, माझे व्याख्यान ' स्वदेशी च आंतरराष्ट्रीयता ' या विषयावर आहे. त्या दिवशीं कांहीं कार्यक्रम ठरूं. चि. बाळ आज सुटला असेल. अद्यां सकाळीं मुंबजीहून येथें येईल, असें वाटतें. स नाही आहोत.

माझी प्रकृति अुत्तम आहे. पण एक अुपाधि साधेल; पण त्यांत अकलदाढ अुपटून घेतल्याचें मागील पत्रांत मी तें स्मरत नाही. त्या वेळचें ब्लॉक अिंजेक्शन डिसेम्बरपर्यंत काम करण्या-तोंड अुघडणें कठिण झालें आहे. कृत्रिम १ जुलाभी महिना सुरू झाला तोंड धुताना, जीभ घासणें दुरापास्त झालें. णसांची कामाची धडाडी अशीच अजून पांचसात दिवस ही पीडा राहणार, आकांक्षा, आणि जुनी बहादुरी रहावें, जें जें होईल तें तें पहावें 'नात्मस्ती' च्या आनंद मिटेल पण प्रगति त्याला संभाटून ठेवण्यांत लाईल नाहींत तर पुढें तीं होत नाहींत. यांतच शोभा आहे. लिहीत नाही; पण माझा फडू अनुभव

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

६६

ॐ

अहमदाबाद

५-४-३४

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें काड पाहोंचलें वाऱासाहेब सोमण यानीं पाठविलेला कार्यक्रमहि पोहोंचला आभारी आहें मी बाहेर आहें, तोंवर माझेकडून निश्चातन्या कोणत्याहि लिखाणाची प्रस्तावना घ्या. पुढें अिलाज नाहीं माझीच अुत्तरे छापण्यात औचित्यभग होणार नाहीना ? व तुमची अुत्सुकता 'तुमच्या' सस्येवर लादण्याचा गुन्हा होत नाहीना ?

चि बाळ राजेंद्रबाळूकडे गेला आहे.

तुम्हाला अेक आनदाची बातमी देणेची आहे चि शरर व बाळ याची माझ्या योजनेस समाति मिळाली. वेळगुदीचीं दोन शेते, बगीचा व विकलेलें घर परत विकत घेण्याअितके पैसे, सर्व अेस्टेट हरिजनार्थ आश्रम काढण्यासाठीं देण्याचें ठरलें व त्याप्रमाणें चि शररच्या हातून पू बापूजींना पत्रहि गेलें आमच्या मत्तेपैकीं माझा व बाळ्याचा भाग आम्ही अशा रीतीनें काढून गमला शररचा भाग तो स्वतःच्या ब्रियाम्यासाठीं ठेवणार आहे आश्रम व ब्रियापीठ दोन्ही सस्येचा आज होम झाल्यावेटीं चि बाळानें सर्व परिग्रह सोडून देण्याची हिंमत केली, हें मला विशेष आनडलें The less I have, the more I am आता तुम्ही आम्हाला हिणारायला नको ! माझी पुस्तकें सर्व दिलीं गेलीं बडिलाजित अेवज आता जात आहे (मी तर पूर्वीच सोडून दिली होती) आता माझे म्हणावयास फक्त स्वकटार्जित पापपुण्य व फुकटचें मिळालेलें मित्रमडळ अेवढेंच आहे पापपुण्य देय नाहीं व मित्रमडळ सर्वांना मोडलें आहे. वेळगुदीचें घर गावात मध्यभागीं आहे, तेथें हरिजन राहू लागणें अत्यंत अिष्ट आहे घर फिरलें त्याचे सगळे पैसे अजून आले, नाहीत व ज्यानें घेतलें तो दोनशें रुपये उमी करून परत यावयास तयार आहे, असें समजतें.

बाळाचे पैसे या कामी वापरून घर परत घेतलें पाहिजे आपली गरज त्याला कळली तर अधिक मागावयाचा तुम्ही अेक ट्रस्टी आहात म्हणून हें सर्व विस्तारानें लिहीत आहे अम्ता अेक अुत्तम आश्रम चालविण्याची जबाबदारी तुम्हा मंडळींची आहे रामकृष्ण भूषू, श्रीरंग कामत, तुम्ही, सतू, जें रुसाल तें खरें आमच्या वागेंत प्राचीन काळीं एक सती, सती गेली होती म्हणून मी त्या स्थानाला पूर्वी 'सती लॉज' म्हणत असें आतां गुरू जें नांव देतील तें खरें

फाकाचा

समेम वदे मातरम्

६७

ॐ

लाहोर,

११-४-१४

पूज्य श्री भगाधरराव याचे सेवेसी

विज्ञापना विशेष

आपलें ता ८-७-१४ चें पत्र मला काल रात्री येथें मिळालें फार आनंद झाला जेलमध्ये आहारातून पुरतें पोषण न मिळाल्यामुळे वजन १५ रत्तल कमी झालें होतें त्यापैकीं तनि रत्तल आजवर परत मिळविलें

हरिजनाचें कार्य पतकरून सोडले तर, त्या अनायाचा आपलेउरील विश्वास झुडून जावयाचा यासाठीं पूर्ण विचार करून मगच भूषूनें हें कार्य हातीं घ्यायें मला प्रायश्चित्त घेण्याची पाळी आणू नये दृढ सकल्पानें हें कार्य घेतील उ आश्रमात पावित्र्य सभाळील तर सर्वप्रकारें भाग्योदय होतील

अण्णूला हरिजन काम कितयत आयडतें ? मी सिंधमधून पू बापूजी-बरोबर येथें आली आहे कदाचित् वर्ध्यापर्यंत बरोबर राहीन नकी नाही.

बापूजी तेथें ७ दिवसाचा उपवास करणार आहेत, हें आपण वर्तमान-पत्रात वाचलें असेलच सध्या फाग्व थकले आहेत. त्यात उपवास कसा झेपेल याची काळजी वाटते.

असहकार व सविनय कायदेभंग पेटत नसल्यानेही कौन्सिलात काम करणें अपरिहार्य होतें. कारण सर्वच रचनात्मक काम करूं शकत नाहींत. कौन्सिलें स्वराज्यप्राप्तीच्या दृष्टीनें पॉंचट, कुचकामाचीं असलीं तरी बारीक-सारीक कामें त्याच्यामार्फत करून घेणें शक्य आहे

आम्ही अहमदाबाद सोडून वियापीठाला खेडेगावातून पसरविणार आहोंत कुमरी आश्रमाच्या बाबतीत सर्व प्रकारें शक्य तीं सद्दा देण्यास मी तयार आहे. आता माझी तीच खरी उपयोगिता झुली आहे.

Socialist पक्ष आता अगदीं अैनरगात येणार. पण अनुभव घेऊन बापूजींच्या मार्गारुडेच परत फिरल्यावाचून गत्यतर नाही

दिवाकर आता पुढें काय करणार आहेत? ऑर्डिनन्सेस आहेत तोंवर वर्तमानपत्र चालविण्यांत अर्थ नाही.

पुडलीमजींचा प्रवास सपला असेल, व ते आपल्या प्रिय कामाला—कुमरी आश्रमाच्या पुन.स्थापनेला लागले असतील खरोखर जर सगळें राष्ट्र रचनात्मक कार्य जोरानें करू लागेल तर सार्वत्रिक भंग व जेल-भक्ती यांची जरूरच झरणार नाही.

येथें बापूजींना पाहाण्याला अतिशय गर्दी होते की, लोकाना वेड लागलें आहे असेंच वाढायला लागलें व्यग्रता ठेवणें दुरापास्त होतें व लोकाना काहींच वाढत नाही

चि मोहनला सप्रेम शुभाशीर्वाद आपल्या प्रभुतीला जपारें हे विज्ञापना

बालर
दत्तात्रेय

६८

आश्रम, वर्धा

१८/३४

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमचें ता. ४-८ चें पत्र पोहोचलें. पूण गंगाधररावांचें ६।८ चें पत्रहि आजच मिळालें. रामकृष्ण प्रभूनीं आशेची निराशा केली तरी देखील निर्णयात्मक उत्तर दिलें, याचें समाधान वाडलें. तुम्ही सर्व मंडळी मिळून ऐतादा लायक मनुष्य सहज मिळवूं शकाल.

पुस्तकावरील अभिप्राय मला वाचावयास मिळाले नाहीत. मला त्याची पर्वा नाही. भापेसंबंधी टीका अवश्य हेणार; आणि विचार्या गुजरातीवर त्याचें खापर फुटणार! ह्यापुढे भाषा सुधारण्याचा प्रयत्न करीन. पण जित्याची शैली ही खोडीप्रमाणेच मेल्याशिवाय जात नाही, आणि शैलीचे दोष दाखण्यासाठीं म्हणून लवकर मरण्याची इच्छा नाही. अन्य रीतीने मृत्यूचा अुमेदवार झालों आहे, ही गोष्ट निराळी.

‘मंगल प्रभात’ कानडी छापून तयार झालें होतें. त्याची अेक प्रत मी पाहिली आहे, असें स्मरतें. पण बंगळूरकडील मंडळींना त्याची माहितीहि नाही. असें कां व्हावें? बंगळूरच्या रामचंद्रन्ना कांहीं प्रती पाठवून घाव्या. त्यांचा पत्ता ‘हरिजन’ सेवासंघ असा असावा.

रामचंद्र वडवी कोणत्याहि कारणानें का होअीना, कांहीं दिवस कुमरीस अेरुटा येअून राहिला तर तें अिष्टच आहे.

मनुष्यानें तीर्थयात्रेस जावें. पण तीर्थवासी होअून राहूं नये असें म्हणतात. आश्रमवासाची तीच गोष्ट आहे. तेव्हां जुन्या मंडळींस निरनिराळ्या खेड्यांमध्ये पेरण्याचा तुमचा विचार अुत्तम आहे. मी यथाकालीं तेथें येअोनच. कदाचित् निपाणीला ह्या खेपेला थोडा अधिक वेळ द्यावा लागेल.

सुट्टाळला जो औषधोपचार चालू आहे तो हिवतापाची सांध बंद झाल्यानंतराहि अल्प प्रमाणानें चालू ठेवाल, तर चांगलें होअील. अंग्रजी

आणि देशी वैद्यकाचे लोकसुलभ ग्रंथ गोळा करून त्यातील उपयोगी माहिती निवडून काढून, वाचून, कामचलाऊ वैद्य प्रत्येकानें बनलें पाहिजे मात्र त्या कामातच रगून जाऊन अितर गोष्टी विसरून जाण्याची भीति असते, हें लक्षात ठेवावें

पूज्य बापूजींच्या उपवासाचा आज दुसरा दिवस आहे. डॉक्टरनें काळीज कमजोर असल्याचें सांगितलें आहे. पूर्वी कधीहि असें नव्हतें. पण चांगला आराम मिळून प्रकृतीला फायदाच होऊील, अशी आशा आहे. पुष्कळ दिवसांनीं त्यांना आता खरा आराम मिळू लागला आहे

मला वाटतें, ह्यापुढें रचनात्मक कायपद्धतीमध्यें जो फेरफार करायचा, तो दृढपणें पण सर्वांना क्षेपेल अशा प्रकारचाच करायचा सत पुरुष म्हणतात, त्याग करायचा तो 'शीतळ' असावा

पूज्य श्री गंगाधरराव ह्या बयात अगदीं नव्या अनुत्साहानें नवा कार्यक्रम अमलात आणण्यास तयार झाले आहेत, हीच अेक असाम्भारण गोष्ट आहे. श्री. दिनाकर ह्यांच्याशीं तुम्हा मंडळींचा बरोबर वादला पाहिजे त्यांना यत्किंचितहि परकेपणा वाढू नये काँग्रेसच्या सावळ्या गोंधळाला बापूजी अगदीं कटाळले आहेत पण काँग्रेस बापूजींना 'वाना कबल' न्यायानें चिकटली आहे.

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

—

—

—

६९

श्री

वधा

१२-१४

प्रिय पुंडलीकजी,

पाटुरंग देशपांडेकडे पुस्तकाच्या प्रती तयार पडून राहिल्या आहेत, त्या अगोदर स्वपात्रास पाहिजे होत्या, असें मला वाटतें पण तो प्रश्न भेदू तेव्हा

पुन चर्चूं मीं बियापीठाचा भार होक्याउलून अुतरून अेखाद्या खेडेगांवात राहाण्याचे ठरविलें आहे त्याप्रमाणें बियापीठ मडळाकडे राजीनामाहि पाठवून दिला आहे पू श्री बापूजींच्या समतीनें हें सर्व केलें आहे आता माझे निवृत्तीचे दिवस सुरू होतात निवृत्तीची प्रगति कदाचित् अल्पजीवी होअील मित्रा मोठी व्यापक होअील, अीश्वर जाणे ! मला मात्र आता मोकळें वाटू लागलें आहे

बाकाचा

सभेम वदे मातरम्

७०

आश्रम, वर्धा,

१९-८-३४

प्रिय पुडलीकजी,

मला अहमदाबादेस जाणें फार आनंदयक आहे. बियापीठामधील आणि गुजरातमधील सर्व संस्थांच्या द्रष्टी मडळ्यांतील माझ्या जागेचा मी राजीनामा देणार आहे व ह्यागुठें कोठेंहि अधिकाराबद्द न रहाता होअील ती सेवा करणार आहे कोठें तरी शहराजमळील खेडेगांवांत केंद्र करून राहार्न म्हणतो जर पैशाची सवड झाली तर मनजवळ राहू निच्छिण्याया तरुणाना थोडे दिवस जवळ घेऊन ठवून कामास लावून घार्न, अशी कल्पना आहे. लेखन, गचन व ग्रामसेवा हींच मुख्य कामे असतील

श्री रामकृष्ण प्रभूंचें पत्र आलें आहे तें ह्यासोवन पहावयास पाठवितों. चि सतू जर स्वतःच्या खर्चानें साबरमतीस गेला, तर तेथील आश्रमात ठेवण्याची व्यवस्था करीन निपाणीस त्याला देवण्याचो भांड आना गालणार नाहीं सतूला ही शेवटची सधी देत आहे

रात्रीं २॥ वाजता चि० वाट्याकडून तुलसीरामायण अँकलें व लगेच झोंप लागली त्यांना शक्ति येण्यास अजून अेक महिना लागेल. त्यांनीं पुढील कार्यक्रम अजून नकीं केला नाहीं

पू गगाधररावाच्या प्रवृत्तीसवधीं काळजी वाटते तुम्ही रोजच्या रोज पत्र लिहून समाचार कळविलात, हें चागलें केलें त्याच्या प्रकृतीला विशेष जपा त्याच्या प्रोत्साहनाची आणि आशीर्वादाची मोठी मिमंत आहे

पुण्याला आमची कल्पना स्पष्ट माडण्याचा माक्षेकडून प्रयत्न करीनच महाराष्ट्राची अशी प्रत्यक्ष सेवा बुद्धीनें, शरीरश्रमानें किंवा पैशानें मीं काहींच केली नाहीं त्यामुळें कोरडा उपदेश करण्यास फार सकोच वाटतो पण सर्व देशामध्यें जी नीति आरम्भक आहे, ती स्पष्टपणें माडलीच पाहिजे व त्याप्रमाणें माडीनहि.

कँग्रेसमधील बुजबुजाट म्हणजे पुष्कळ दिरस तुमलेला कचरा आहे तो जावयाला पुष्कळ नेळ लागेल आज कँग्रेसवाहेर राहून कँग्रेसला टेंका देणें आणि रचनात्मक कार्यक्रमात सर्व शक्ति खर्च करणें, हाच कँग्रेसला वाचनिण्याचा अेरुमान अुपाय आहे

गीताधर्मावर जें काहीं लिहिलें आहे, तें भाजी डांगे याचे हातून लिहिलें आहे तें सुधारल्यानंतर तुमच्याकडे पाठवीन किंवा पुण्याला अथवा बेळगावला तुमच्या हातीं सोंपवून देवीन तें पुस्तकहि पूर्ण झालें, असें म्हणता येत नाहीं त्याचें प्रकाशन कुलकर्णी याचेकडून किंवा आंधच्या सातवट्टेन्नाकडून करवावें, ह्याविषयी मनाचा निश्चय केला नाहीं. 'प्रसादा' चें कानडी भाषातर् धाजीवाजीनें कसें वसें होता कामा नये, हें पहालच

अेकदां अहमदाबादला जावून सर्व गोणीं व्यग्रस्थित रीतीनें नरहरभाजींच्या ताच्यांत सोंपवून सर्वांची सोय लागली म्हणजे मी मुक्त झालों पुढील कार्याच्या वास्ततींत मी काहींच धाजी कण्णार नाहीं आजपर्यंत मित्रालेन्या अनुभवांचा रयथ करून मगच पुढील काम हातीं घेवीन.

फारजा

सप्रेम वदे मातरम्

७१

मद्रास, हिंदीप्रचारक-सभा
Triplicane, Madras

१२-१२-२४

प्रिय पुंडलीकजी,

तुम्ही सनातन हिंदी प्रचारक आहांत, तेव्हां मला येथे प्रचारासाठी आलेला पाहून तुम्हाला आनंदच होईल. या बाजूला महिना दीड महिना फिरण्याच्या संकल्पाने आलों आहे. सर्वथ दक्षिण पालथी घालणार आहे.

तुम्ही आतां काँग्रेसचे सभासद करण्याच्या कामाला कमर कसून लागला असाल. त्यांतच अेक लहानसें हिंदी-काम तुम्हांवर सोंपवीत आहे. बनारसला 'पंडित' म्हणून अेक मासिक नियत असतें. त्यांना प्रजकडून धर्मा-विपर्यां अेक लेख हवा आहे. त्यांचा धर्माक मागशीपें पौर्णिमेला बाहेर पडणार आहे, असें ते लिहितात. अर्थात् माझा लेख अुशीरानें जाणार पण त्याची हरकत नाहीं. आतां स्वतः लेख लिहिण्यास मला वेळ नाहीं; तेव्हां 'धर्मसंस्करण' या प्रकरणापैकीं तुम्हांला बादतील तितक्या कंडिका (paragraphs) सरळ हिंदीत अनुवाद करून पाठवून द्या. अनुवादकाचें नांव देखील आलेच पाहिजे. अशा रीतीनें हिंदी क्षेत्रांत तुमचा आतां प्रवेश व्हावा, अशी अिच्छा आहे. हें काम ताबडतोब कराल तरच होण्याजोग आहे.

वेळगुंदीच्या कार्याचे दूरुसी तुम्ही आहांत. तुम्ही श्रीरंग कामतशीं मसलत करून अेखादी सूचना गंगाधराबांच्यापुढें ठेवलीत तर ती लवकर अंमलांत येईल. मुरलीधर घाटेसाठीं पत्र पासोवत आहे तें त्यांना द्याल.

दूरुचे कागद लवकर रजिस्टर झाले पाहिजेत, याचीहि निकड तुम्हीच लावली पाहिजे.

कुमरी आश्रमापैकीं बरीचशी मंडळीं निरानिराळ्या खेडेगांवीं जाअून राहणार होती, त्यांचें काय झालें? अेव्हांना दोनतीन मंडळी तरी जाअून

राहिली पाहिजेत. रामचंद्र बहवीची प्रकृति हा तुमच्या आमच्या चित्तेचा सनातन विषय आहे. त्याचेविषयी मला लिहालच. दिवाकरानीं प्रस्तावना लिहून दिली का?

मंगल प्रभातची नवीन आनृति उत्तम तहेने निघाली पाहिजे. तिचेसाठीं ओके विस्तृत प्रस्तावना देखील लिहिण्याची आवश्यकता मला भासत आहे.

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

७२

हिंदी-प्रचारक-सभा,

Triplicane, Madras

१४-१२-२४

प्रिय पुंडलीकजी,

ता ११ चें आणि १२ चें अशीं तुमचीं दोन फाई पोचलीं ५६ पुस्तकें तुमचेकडे आलीं हीच गनीमत. अत्रही पुस्तकें म्हणजे तुमच्या अत्साहाला 'शाकाय वा स्यात् लवणाय वा स्यात्' !

मी अुयां येथून निघून १० दिवसासाठीं आध प्रांतांत दौरा करणार आहे. पुढें २५ ते ३१ महसमध्ये राहून तामीळनाडकडे आणि केरळकडे फिरणार आहे. पुढील तारखा ठरताच कळवितां. बळ्ळ्यागेचे सुब्रह्मण्यम् बघ्याला भेटले होते, त्यांनीं आमंत्रण दिलें आहे. माझी अिच्छा कर्नाटमध्ये हिंदी प्रचारासाठीं फिरावें अशी आहे. तुम्ही काँग्रेसचे मॅम्बर्स करावयास हिंडणार असाल, त्याच दिवसात गगाधरावहि दौरा काढतील तर चांगलें होतील. कोठें कोठें दिवाकरानीं देखील सामील व्हावें.

आता युद्ध तहकूब राहून रचनात्मक कार्यक्रमाचें युग सुरू झालें आहे. अशा वेळीं थोडे दौरे काढून लोकाना निरनिराळ्या कामाला लावलें पाहिजे.

पू. श्री. गंगाधरराव मुंबजीहून आतां परत आले असले पाहिजेत. त्यांना विचारून काहीतरी ठरवावे.

कालच्या हिंदूमध्ये खानसाहेबांचें निवेदन वाचलें. सरकारला आतां पेंच पडणार खरा. सत्यपालच्या निवेदनांत देखील तशीच बाजू आहे. संपूर्ण सत्य आणि हृदयाचा मोकळेपणा ही असली म्हणजे विरुद्ध पक्षाला सरळ होण्याचाचून गत्यंतरच रहात नाही.

मला वाटतें, कर्नाटकमध्ये हिंदी प्रचाराचें काम विशेष चांगल्या पायावर झालें पाहिजे. हल्लीं मंगळूरचें केंद्र सर्वांत उत्तम चाललें आहे. बंगलोर, अंमोला, मैसूर, वगैरे ठिकाणांहि चांगली आहेत. बडोद्रीच्या, हुबळीच्या बाजूला पुढकळ काम करण्यासारखें आहे. थोड्याशा प्रयत्नानें हा सर्व विभाग मजबूत करता येईल. गंगाधररावांची सहा येथून मला कळवावे.

मुगलीपर घाटेविषयी, बेळगुंदीविषयी काय ठरलें तें कळवावे. मला वाटतें, मेलेल्या गुरांची चामडी काढून तीं कमावण्याचें काम अशाचा हरिजन विद्यार्थ्यालाच शिकविलें पाहिजे. स्थानिक पद्धतीमध्ये बाकवगार झालेल्या विद्यार्थ्यालाच अन्यत्र शिकविण्यासाठी पाठविणें योग्य होईल.

तुनं अहमदाबाद किंवा नवसारी येथील हरिजन आश्रमांतून कमावलेलीं मृत्तिचर्म मागवून चप्पल, पाकिटें, वगैरे पदार्थ तयार करण्याचा कारवाना शहापूर-बेळगांवकडेच काढवा. मुंबजीला Bombay Humanitarian League ऑफ बझारमध्ये चामड्याचा माल विकते. रूपनारायणासिंग म्हणून अंक सज्जन गृहस्थ हें काम चालवीत असतात. त्यांच्याशीं पत्रव्यवहार करून कमावलेलीं मृत्तिचर्म स्वस्त भावानें मिळालीं तर मागवावीत, आणि पदार्थ तयार करून विकावेत. गिन्हाअिके खात्रीने मिळतील. चि. संतूला सावर-मतीला ठेवला आहे. तो तेथें शिकून तयार झाला म्हणजे त्यालाहि बेळगांवास आणतां येईल. पुढें हा सर्व कारवाना बेळगुंदीस नेतां येईल.

बेळगुंदीचे द्रष्ट डोडची नोंदणी लवकर करून घेतलेली बरी. नोंदणी होतोच मला कळवावे.

तुमचेकडे अंग्रजी हरिजन येत असेलच.

शहापूरचे रेगे बंधू काहीं उपयोगी पडतात का ?

त्यांना कशात तरी गुतविले पाहिजे शहापूरच्या लोकारडूनच वर्गणी गोळा करून अेखाया चागल्या कामाला सुट्वात केली पाहिजे. लोकना पैसे देण्याची संवय लाविली पाहिजे नाहीतर लोक गजून जातात

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

७३

मगनवाढी वधी,

१५-१-१५

प्रिय पुंडलीकजी,

बा रे बा ! म्हणे अकोल्याला जाऊन हिंदीची मौखिक परीक्षा घ्याययाला स्वयभू हिंदी प्रचारक पुंडलीकजींना मे महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात दोन दिवस मिळत नाहीत ! हे काही चालावयाचे नाही आयतें मोठारभाडें मिळतें, परीक्षक म्हणून मिळता येतें, काकांना आणि आण्णांना अेकाच वेळीं खूप करता येत आणि कर्नाटकातील म्होरक्याला अकोल्याशीं सबंध बाधविता येतो शर्माजी ऊर्फ आण्णा मद्रासहून येथें आले आहेत त्यानीं तुमचें पत्र मला दाखविलें मी त्यांना गुजराती म्हण सांगितली. “अुदापर खोगीर चढविताना त्यानें कुरकुर केली नाही, असें कधींच झालें नाही ” खोगीर माझ्या हाती या म्हणजे मी चढवून देतो

आता हें कार्ड पहाताच इटूरला २० अप्रिलच्या आसपास मला मिळेल, असें स्वीकृतिपत्र पाठवून या C/o “महात्मा गांधी” हा सुरक्षित पत्ता माझ्या नावानेंच लिफाफा लिहा

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

७४

मगनवाडी, वर्धा

रामनवमी

१२-४-३५

प्रिय पुडलीकजी,

तुम्ही जर असे पुन. पुन. आजारी पडू लागला, तर तुमच्याशीं गडी फू करानी लागेल ! माझ्या हकाप्रमाणें मी हल्लीं आजारी पडत नाहीं, याचा तुम्ही असा फायदा घेणें तुम्हाला शोभत नाहीं आजारी पडणें हा काहीं तुमचा स्वधर्म नव्हे ' परधर्मो भयान्ह ' "

गोन्यातील (सावडें ?) श्री करगुप्पीकर यांनीं दोन हरिजन विद्यार्थीं माझ्याकडे सोंपविले दुसरी कांहीं सोय नसल्यामुळे मी त्यांना निपाणीला ठेवलों पण शक्य झाल्यास त्यांना मुगलीधर घाटेकडे ठेवायें अशी माझी भिच्छा आहे पण तसें केल्यानें मुगलीधरला गळ्यात लोढणें पडल्यासारखें वाटेल, तर माझी भिच्छा मला दावली पाहिजे जर मुगलीधरची पायपीट कमी झाली असली, तर या दोघांनीं त्याच्यापुढे राह्यानें दे चागलें सध्या मी निपाणीच्या बोर्डिंगला दरमहा १० रु भरित आहे तेव्हा तुम्हाला जसें योग्य वाटेल तशी सहा मला या मुगलीधरचा विचार अर्थात् घ्यालच आणि वाटल्यास नरहरी जोशीकडून माजिती मिळवालच

१४-४-३५

तुम्ही इंदूरला न आला तरी हिंदी-प्रचाराचें काम तुम्हाला करावें लागणारच आहे कानडी भाषेतील उत्तम पुस्तकें नागरी लिपीत छापण्याचें काम कानडी लोकाकडून करून घ्यावयाचें आहे हें काम कदाचित् तुम्हाला क्षेपावयाचें नाहीं कारण तुम्ही अजून १०० टक्के आणि शकातीत वचनद्विग झाला नाहीं आहात जेव्हादा मुसलमान आर्यसमाजी झाला आणि म्हणू लागला कीं, मी मूळचा आर्य होतो, अकदोन पिढ्या बादून मुसलमान

झालों, तर त्याला आर्यसमाजात घेतात खरें, पण त्याला कोणी चर्दशिः आपली मुलगी देत नाहीं मुलीला घेऊन पुन. मुसलमान झाला, तर त्याचें काय घ्या ? अेक मुलगी मात्र हातची जाण्याची ! अशा जावयाचा विश्वास न केलेला बरा तुम्ही नागरी प्रचार करू लागला म्हणजे कानडीनाल्याना अरोंच वाटावयाचें ! त्यापेक्षां दिवाकराच्या मार्फतच हें काम केलेलें बरें दिवाकर, हुकेरीकर, भारद्वाज, कौजलगी, बडगी, वगैरे अभिमानी मंडळींच्या समजूतदारपणानेंच नागरी प्रचार व्हावयाचा आहे

रादभाषा हिंदीसाठीं नागरी-अुर्दूचा झगडा किंवा 'समट' चालू राहू या, त्याला अिलाज नाही कदाचित् "तुला ना मला, घाल कुन्याला," या न्यायानें रोमन लिपीहि स्वीकारोत बाकीच्या प्रातीय भाषा "काश्मिरी, पहाडी, नेपाळी, असमिया, निहारी, मैथिली, बंगाली, ओरिया, आंध्र (तेलगु), तमिळ, मल्याळी, तुळु, कुर्गी, कानडी, कोंकणी, मराठी, गुजराती, कच्छी, सिंधी, मारवाडी, पंजानी," या सर्व भाषा मूळच्या स्वतंत्र असोत, नसोत, आज सस्कृताच्या मुली म्हणून नाटत आहेत त्याच्या शब्दभांडारात निम्या-हून अधिक शब्द सस्कृतपासून घेतलेले तत्सम, तद्गन आहेत नवीन शब्द तयार करताना सस्कृताचा आश्रय घेतला जातो या सर्वांची लिपिमाला भिन्न असली तरी वर्णमाला जगृळजगृळ अेकच आहे आणि विशेष हा की, ही भाषा बोलणारे सर्वच सस्कृतप्राकृतमधील धर्मपुस्तकांना आपली आदरणीय पैतृक संपत्ति असें मानतात या सर्व भाषा हिंदु सस्कृतीच्या आहेत तेव्हा निदान या सर्वांचा कौटुंबिक पोपाख नागरी लिपीचाच असावा या सर्वांचें नागरी-सगठन होणें स्वाभाविक आहे, आवश्यक आहे आणि शक्तिकर आहे जर रोमन लिपीच्या हल्ल्यापुढें टिकण्याचें असेल तर या सर्व प्रातीय भाषांनीं जवळ जवळ आलें पाहिजे नागरी पोपाख चढविल्यावाचून आपण किती समान आहोंत, हें कोणाच्याच लक्षात येणार नाही प्रातीय सस्कृति आम्ही मारू अिच्छित नाही पण त्याची आत्मघाती रूपमडूकता दूर करू अिच्छितों या सर्वांना प्रातीयतेपुढें सस्कृत-सस्कृतीचा आदरहि सोडून यावासा वाढतो, हें सफट दाव्यावयाचें आहे आज लोक मानोत किंवा न मानोत, ही आवश्यक नीति त्यांच्यापुढें माडलीच पाहिजे

साधल्यास हा प्रश्न इकुरला खूप जोगनें माडाऱ्याचा आहे.

गांधी-वाङ्मय छापनिष्ठाच्या बाबतीत तुम्हाला योग्य वाढेल तें करालच. पारवाड शिक्षण-प्रसारक-मंडळाचा अदेश, त्याची आजपरची कामगिरी आणि परंपरा कशी आहे, हें मला माहीत नाही. हुबळीचे सिद्धारूढ स्वामी काहीं राजकीय प्राणी नव्हते पण त्यांनीं आपली अनुनिपटारील कानडी टीका नागरी लिपीमध्ये छापून घेतली होती, हें तुम्हाला ठाऊक नसेल. 'वेळगान समाचार' प्रेसमधील किता तरी पुस्तकें पूर्वीं कानडी भाषा आणि नागरी अक्षरें अशीं छापलीं जात त्या काळीं ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद नव्हता, आणि कानडी-मराठी वादहि नव्हता त्या वेळीं संस्कृतचा, संस्कृतीचा, द्वैत-अद्वैताचा आणि हिंदुधर्माचा अभिमान होता आज आपल्या देशात विभक्त आणि सज्जित होण्याचीं जीं जीं तऱ्हे सापडतील तीं तीं काहीं लोकांमधून अगदीं भुकाळलेल्याप्रमाणें पकडलीं जातात, पुरस्कारलीं जातात

गांधी-वाङ्मय छापनिष्ठाच्या बाबतीत काहीं गोष्टी नफी असाव्यात कागद स्वदेशी आणि चांगला असावा टाजिप अति चारीक किंवा मोठा नसावा नवा नसला तरी स्वच्छ आणि ताजा असावा शिजून गेलेला नसावा बायडिंग मजबूत असावें, पण बायडिंगच्या पार्थी हवातसा खर्च करू नये फापडी बायडिंग नसावें किंमतीचें धोरण अभयपर्क्षी मिळून ठरवार् लेखकाच्या सस्थेला शहर प्रती भेज म्हणून वाच्यात भाषातरासाठीं काहींही वेतन मागू नये भाषातरात शाब्दिक सुधारणा करण्याची मोकळीक प्रसारमंडळाला असावी पण संक्षेप किंवा विस्तार करण्याच्या बाबतीत भाषातरकाराची सहा ध्यात्री तीव्र मतभेद अत्युच्च होतील तेथें प्रथमपासून मुकर केलेल्या कोणा तिहाजिताकडे प्रकरण सोंपविलें जावें आणि त्याचा निर्णय शेवटचा समजला जावा महात्मा गांधीच्या लिखाणात आपडनिपड करू नये म्हणजे राजकीय वाङ्मय छापू, धार्मिक छापू, पण अस्पृश्यता निवारण किंवा खादी किंवा आहार शाखांमधील लेखाना तितकेंच महत्त्व देणार नाही, असें म्हणता कामा नये

गांधी-वाङ्मयात महादेवभाजी, किशोरलालभाजी, मी, बालजीभाजी, प्यारेलाल, चंद्रशंकर, जुगतरामभाजी, बगैरेंचें लिखाण देखील घेता येतील.

थोडक्यांत सांगाण्याचें म्हणजे 'नवजीवन' प्रकाशन मंदिर जें छापत आहे किंवा छापील तें सामान्यपणें गांधी-वाङ्मय म्हणता येतील

पण अशा प्रकारची व्याख्या किंवा समजूत पुष्कळांना पणार नाही तेव्हा अभयताना मान्य अशा कोणी तीन प्रतिष्ठित लोकांचें एक निर्णायक मंडळ मुक्त केलेलें वरें

सत्य, अहिंसा, अस्पृश्यतानिवारण, जातीमधील आणि धर्मांमधील सलोखा आणि हिंदी, तसेंच खादी, या बाबतींत ज्याचे विचार गांधींशीं चांगले जुळत नसतील त्यांना या निर्णय-मंडळांत घेऊ नये

आधुनिक पाश्चात्य वाङ्मय कुमरींत येणार आहे किंवा नाही, हा प्रश्न नाही. स्वदेशातील आणि विशेषतः गांधींच्या वाङ्मयाला आपण आग्रय का देत नसतो, हा प्रश्न होता

जर वरें होण्याची तुम्हाला घाजी नसेल तर अचळपधळ पत्रें लिहिण्याची ही संधी आहे, ती सोडू नका दिवाकर इंदूरला येणार आहेत का ?

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

ता क - वगळूचें हिंदी-प्रेमी तरुण वकील निदूर श्रीनिवासराव यांनीं एक 'सत्यशोधन-साहित्य मंदिर' काढलें आहे त्यातहि आत्मकथे-सारखें गांधी-वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे तुम्ही त्याच्याशीं वागल्यास पत्र-व्यवहार करा

समजा, गांधींनीं राष्ट्रापुढे विनती केली कीं, माझे सर्व साहित्य प्रांतीय भाषेत छापणा-यांना नागरीतच छपावें, तर तुम्ही मंडळी त्यांच्या वचनाला मान घाल का ?

धृतराष्ट्राला मात्र डोळे मिटल्यासारखे होणार आणि तेहि अनायासे !

७७

मगनवाडी, वधा

१७-५ ३५

प्रिय पुंडलीकजी,

हिंदी साहित्य-संमेलन ही कांहीं नवी संस्था नाही की ती ध्येयवादाने चालेल. कित्येक लोकांची तीमध्यें मिगस जमलेली आहे. आणि नवीन लोक तीमध्यें स्वतःचें घोडें दामडूं पहात आहेत. तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें नवें मासिक माझे नाही. श्री कन्हैयालाल मुनशी कांहीं हिंदी-लेखकांच्या मदतीने काडूं पहात आहेत. हजार वर्गणीदार मिळविले तर पू. बापूजी चालवू देतील. यांत बापूजी प्रमुख आहेत, म्हणून मला यांत रस आहे, अंत्रेढेच. दिवाकर संपादक-मंडळांत राहून पुष्कळ काम करूं शकतील.

मीं दिवाकरांना कर्नाटकांतील हिंदी-प्रचारकार्यात पुढाकार घेण्याचें सुचविलें. पण त्यांचे पत्रावरून दिसतें की, त्यांना वाढतें मीच (काका) कर्नाटकांत हिंदी-प्रचाराचें काम करूं अिच्छित्त आहे आणि त्यांची मदत मागत आहे. अजून तरी मनानें देवाला मीं कर्नाटक माझे कार्यक्षेत्र मानलें नाही. दक्षिणेकडील चारही प्रांतांत, सोळा वर्षे झालीं, हिंदी-प्रचार होऊन राहिला आहे. आतां हे चारही प्रांत प्रान्तीय स्वायत्तता मागूं पहात आहेत. कर्नाटक-मध्ये ही हुटहुटी आहे. पण कोठेच अक्य दिसत नाही. अत्साही लोकांत ध्येय आणि पौंच नाही, जबाबदारी नाही आणि जबाबदार लोकांत अत्साह नाही. स्वतःच्या डोक्यादेखत प्रांताचे तुकडे झालेले पहात आहेत ! निदान निष्ठामान् लोकांचा संघ मजबूत करून विशिष्ट विभाग तरी ताच्यांत ठेवले पाहिजेत. हातीं असलेला पैसा सद्व्यवस्थानें खर्चला पाहिजे. पैसा संपल्यावर पुढें काय होतील अशी नास्तिकता मनांत बाळगावयास नको. काटकसरीनें पैसा पेरला तर लोकांमध्ये सार्वजनिक कामाची गोडी उत्पन्न होते. गांधीजींचें फकीरी राजकारण कर्नाटकांत रुजलें पाहिजे. तुम्ही काँग्रेसचें काम—सभासद नोंदण्याचें काम—केलेंत तें उत्तम झालें. आतां विशिष्ट मताच्या तुम्ही

लोकानी परस्पर सहकारान कायसचें तत्र स्वतःच्या ताच्यात ठेवल पाहिजे. बल्लभभाजी पहा, कसे बोरसदकडे जीव तोडून लोकसेवा करीत आहेत ! प्रति-पक्षाला मात करण्याचा अकमात्र अपाय हा आहे की, स्वकीयाना आणि अनुयायाना अचलून धरलें पाहिजे त्यांना विश्वास बघिल अशी मदत केली पाहिजे मुजर्तीचा पैसा मागून आणून कारवार जिल्ह्यात ओतल्यानें भागणार नाही, हें अग्नाना समजलें पाहिजे त्यांनीं सर्वत्र हिंडून ब्राह्मणेतर, लिंगायत, बगरे सर्गींची सेवा केली पाहिजे हिंदीचें काम लहानसहान नाही पण त्यात आत्मविश्वासानें पडलें पाहिजे महात्मा गांधी देतील तेवढे पैसे आजच्या लोकात वाटून टाकू, अशा वृत्तीनें काम व्हावयाचीं नाहीत, स्वतः राबलें पाहिजे, स्वतः पैसे गोळा केले पाहिजेत, फकीरीनें राहिलें पाहिजे आणि पोटातील आत्म-अविश्वास खरोखर काढून टाकला पाहिजे.

मगळूरच्या परिपदेपासून सर्वानींच बोध घेतला पाहिजे आणि खरोखरच जेवढा भाग आपल्या ताऱ्यात अुरला असेल तेवढा मजबूत केला पाहिजे

तुम्ही स्वतः हिंदी-प्रचाराच्या कामात पडणार आहात किंवा नाही ? पडणार असाल, तर कर्नाटकाच्या स्वायत्त प्रांतिक संघटनेत तुम्ही असलें पाहिजे बगळूरच्या सभेत ठिवाकर आले नाहीत, पण त्यांनी आशीर्वाद मात्र पाठविला आता तुम्हाला बगळूरच्या मंडळाच्या हाताखाली राहून काम केलें पाहिजे निराळी मदत मागाल तर आम्ही (मद्रासनें) कशी यावी ? संयुक्त कर्नाटक आम्ही तोडू पाहतों, असा याचा अर्थ होऊन तुमची भाडणें आमच्या हातीं भाडून का तुम्हाला अग्न्यानें राहता येत नाही, वेगळें फुटण्याची हिंमत नाही, यामुळे बयस्थाचे मात्र चागलेच हाल होतात व सरतेशेवटीं वाटते की, जे कोणी पुढें पुढें करून अितराना बुली करतात, त्याच्याच हातात प्रात खरोखर आहे तेव्हा त्यांनाच प्रतिष्ठा दिल्यानें त्याच्यामध्ये बरें वाजीट पुढारीपण येतील

आता तुमच्या पुस्तकाविषयी त्याचें पुनर्मुद्रण व्हायें, कानडीमध्ये भाषांतर व्हावें, असें मलाच वाटते पण पुनर्मुद्रणासाठी मदत करावयाची ती महाराष्ट्र-हिंदी-प्रचार-सघानें करावयाची असा सर आहे काय ? पुणें, सोलापूर,

मुवशी, वगेरेठिकाणी थोडेंस काम होत पुण्याला तुमचे सावरकरी वैशपायन हिंदी-प्रचार करतात महाराष्ट्र-संघाने झाले तर त्यात तुम्ही असाल का ?
 गांधींना अरु लक्ष अजून मिळाले नाहीत आणि मिळतील तेव्हा ते दक्षिण-
 भारत-हिंदी-प्रचार-सभेला मिळतील त्यांतून महाराष्ट्राने आशा करू नये
 महाराष्ट्राने स्वतः हिंदी-प्रचार-संघटने केले आणि काहीं पैसे जमविले तर
 मग बाहेर जाऊन मागणे सोपेच महाराष्ट्रात गांधींच्या रचनात्मक कार्य-
 क्रमाला वाढून घेतलेली धडाडीची मंडळी कोण आहेत ? पू गंगाधरराव जर
 शंकरराव देवाच्यापुढे हिंदीविषयी उत्साह उत्पन्न करतील, तर तुम्हाला
 अितराच्या मागे लागवें लागणार नाही वैशपायनाची सार्वजनिक कामा-
 विषयीची निष्ठा व त्याची चिकाटी ही मला फार आवडतात ते गांधींमताचे
 विरुद्ध आहेत म्हणून त्याचा आस्थेपाशीक हिंदी-प्रचार मी विसरणार नाही.
 पण तुमचे त्याचे जुळेले का ? माझे जडू शकते

रचनात्मक कार्यक्रम हाच काय तो स्वराज्याला पोचविणारा खरा रस्ता
 आहे, असा ज्याचा विश्वास आहे, ते लोक अशा सोपा का काढतात ?
 याचेंच मला नाहीत वाटते.

अजून देवाील मला वाटते की, दिवाकराना उत्साहित करून त्याचिबरोबर
 तुम्ही कर्नाटकात सर्वत्र हिंदी आणि पक्षपात-रहित सर्वांशीं दोस्ती करानी
 दिवाकरासंबंधाने सर्वांना आदर आहे ते कदाचित् हिंदीच्या बाबतीत
 प्राताला अेक करू शकतील तुमची ऐकण्याची कोठेंच डाळ शिजणार
 नाही तुम्ही पुष्कळशी सेवा कराल, तेव्हाच कर्नाटकी लोक तुम्हाला
 आपला म्हणतील केशवराव गोखल्याच्या पद्धतीने काम कराल, तर लगेच
 पुढे सरकाल पण ती पद्धत तुमच्या हातात नाही

मी कळकळीने लिहितो ते कडकपणाचे किंवा दोषपूर्णचे आहे, असे
 माणूस नका

वेळगुदीच्या कामाला अेक प्रकारे सुरुवात झाली, याचा आनंद पाहून
 कबुलायती घेतल्या हें चांगले केले पणून करण्याचे काम मुन्शी गंगाधर
 सौम्य, सात्विक मनुष्याच्या हातून होतील किंवा काय, याचा विचार
 करालच वणून मुरलीधरच्या हाती यावा हें योग्य आहे, पण प्रगल्भ करण्यात

तुम्हा कोणाची मदत असावी, हें बरें. वेळगुंदीमध्ये केवळ हरिजनांनाच मदत करावयाची आहे असें नाही. हरिजन-सेवा प्रधान गणून सर्वच गरीब-मुरिबांची सेवा झाली पाहिजे.

वेळगुंदीतील आमचें घर चि. शंकरनं सट्टुप्पाला विकलें; पण त्याचे सर्व पैसे बसूल झाले नाहीत. पैशासाठीं तगादा लावला पाहिजे. मीं असें ऐकलें आहे कीं, सट्टुप्पा थोडीशी वूड सोखून देखील तें घर परत थावयास तयार आहे. तसें झालें तर हरिजन आश्रमाला गांवाच्या अगदीं मध्यावर उत्तम वस्तींत चांगलें घर मिळेल. मुरलीधर आणि त्याचे विद्यार्थी यांची राहण्याची चांगली सोय होईल. गांवांतील ब्राह्मणेतर मुलांना हरिजनांजवळ बसवून फुकट शिकवितां येतील. ब्राह्मण मुलें आलीं तर अवश्य घ्यावीत; पण त्यांचेकडून अगदीं थोडी का होईना पण फीही घेतली पाहिजे. घराच्या व्यवहाराच्या बाबतींत चि. शंकरला पत्र लिहून सगळी माहिती मिळवा. शंकर आणि बाळ हे सध्यां ऐकत्र राहतात. त्यांचा पत्ता —हंसराज प्रेमजी ब्लॉक्स, मुंबई, असा आहे. जमीन आणि कार्यकर्ता —मुरलीधर यांना आम्हीं दिलें आहे. यासाठीं आमच्या अभिप्रायाला अधिक मान तुम्ही देतां कामा नये, तसें केल्यास आमच्यावरचें ओझे वाढेल. माझी सूचना ऐताया तदस्थ हितैषींची सूचना म्हणूनच ऐकावी.

हुदलीमध्ये हरिजन वस्तीमध्ये विहीर बांधवणार, हें फारच उत्तम आहे. पण ती कोठें बांधणार ? जर त्या खळग्यांत बांधणार असाल तर पाण्याच्या लोंढ्यानें पडून जाण्याची भीति आहे. हरिजनांना जवळ पडेल, पाणी खोल असणार नाही, पावसाळ्यांत विहिरीजवळ जाणें हरिजनांना कठिण वाटणार नाही, अतक्या गोष्टी तुम्ही पाहिल्या असतीलच. हरिजन वस्ती वाढल्यास आणि ती वाढलीच पाहिजे, तिला वाढण्यास अवकाश मिळेल अतकी जमीन-हि हरिजनांसाठीं राखून ठेवली पाहिजे. हरिजन-विहिरीच्या आसपास पाणी-सांड होणार नाही, असा अंजवडा ठेवावच. 'हिंडलग्याच्या प्रसादा' नें विहीर पास केली पाहिजे.

काराचा

सप्रेम वंदे मातरम्

७६

मगनवाडी, ४धां

२३-५-१५

पिय पुंडलीकजी,

तुमचें ता. २० चें पत्र पोहोचलें. अशीं भरभर पत्रें लिहूं लागलों तर पोस्टाची चैन आहे.

तुम्ही इंदूरला आलां नाहीत ही पहिली चूक. आतां हिंदीसाठीं तुमच्या जिल्ह्यांत देखील किरावयास नाहीं म्हणतां, ही दुसरी चूक. तुम्ही किंवा दिवाकर यांनीं प्रत्यक्ष नागरीप्रचार करावा, असें मी म्हणत नाहीं. हलाहल विप व्यावयास नालकंठच हवे असतात. पण तुम्ही हिंदी-प्रचारासाठीं दिवाकरांना आग्रहानें बोलावून निदान वेळगांव जिल्ह्यांत हिंद्या. कानडी-साठीं नागरीप्रचाराचा बहि काढूं नका. कानडीच यथेच्छ भर या. दिवाकरांना अत्साह असो वा नसो, तुमच्या जिल्ह्यांत त्यांना खेंवून आणा.

• महाराष्ट्रांत जर कांहीं निमित्तानें जाणें झालेंच, तर हिंदीप्रचार केल्या-चांवून राहूं नका. काँग्रेस-कामासाठीं हिंडणार आहांच. हिंदीप्रचार हें काँग्रेसचें काम आहे. 'कानडी हिंदी शिक्षका'विषयीं मीं आणणांना लिहिलें आहेच. कानडी अनुवाद कोण करणार ? कोणीहि करो; पण 'विश्व-कर्नाटक' च्या संपादकासारख्या राष्ट्रीय मताच्या साहित्यसेवकाची प्रस्तावना घ्या. सिद्धनाथपंत म्हणून अक तरतरीत कानडी हिंदी-प्रचारक बंगलोरमध्ये काम करतो. महत्त्वाकांक्षा वृत्त न झाल्यानें थोडासा असंतुष्ट आहे. त्याला जर आपलासा कराल, तर त्याच्या हातून पुष्कळसें कार्य होईल. तुम्हीं वगवण हिंडावें, असें माझे म्हणणें नाही. पण दर वर्षीं निदान अकदां सर्व कर्नाटकांत मुळाव्यानें हिंडून यावें. सर्व कार्यकर्त्यांशीं गोडपणानें संबंध वाळ्यावेत, आणि खालीं मान घालून आपलें काम करीत राहावें. अशा प्रवासा-साठीं गंगाधररावांनीं तुम्हाला मदत केलीच पाहिजे. याळगीकडून देखील

तुम्हाला पैसे घेतां आले पाहिजेत. सर्व रचनात्मक कार्यक्रमांत तुमची मंडळी नसली तर कसे चालावे ? तुम्ही तुमची व्यक्तिगत भांडणे भांडूं पाहातां, असें मीं म्हटलें नव्हतें. पण कर्नाटकांत आज जीं भांडणें आहेत, त्यांचा स्पर्श तुमच्यामुळें, तुमच्या कार्यामुळें आम्हां त्रयस्थांना होऊं नये, अेवढेंच माझे म्हणणें होतें. दिवाकर हिंदीप्रचाराला अनुकूल आहेतच. ते कानडी लिपी सोडावयास तयार होणार नाहीत; पण नागरी लिपीमध्ये मधून मधून कानडी लेख आले, तर त्यांना तें आवडेलच. या दृष्टीनेच त्यांच्या वृत्तीकडे पहा, म्हणजे त्यांची अधिकाधिक सेवा आपल्याला लाभेल.

...ची पद्धत अनुकरणासाठीं मीं तुम्हाला सुचविली नव्हती. तुमचें धोरण मला पसंत आहे. शेवटीं तेंच सफळ होणार.

तुम्ही आजवर सेवक म्हणून राहिलां आहांत, आतां जरा शिष्ट बना. अहंमन्य बनण्याची जरूर नाही, व तुम्ही कधीं बनणार नाहीं, हें मला ठाऊक आहे. पण अितक्या वर्षांच्या सेवेनंतर अधिकार-युक्त वाणीनें बोलत चला.

हुदलीचें काम हाच तुमचा कित्ता आहे. तो अधिकाधिक बळकट करून सर्व कर्नाटकांत काय चाललें आहे, अिकडे लक्ष दिलेंच पाहिजे.

पू. गंगाधररावांची सहानुभूति अच्युतराव पटवर्धनांच्या बाजूला आहे, तरी बर्किंग कमिटींत असल्यानें त्यांनाच त्या पक्षाला विरोध करावा लागत आहे.

यापुढें लांब लांब पत्रें लिहूं शकणार नाहीं.

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

७७

ॐ

वर्धा

२४-१२-३५

प्रिय पुंडलीकजी,

मी आज अिंदूरला जात आहे. मराठी साहित्य-संमेलनांत हिंदीचा प्रतिनिधि म्हणून जात आहे ! ता. २८ ला परत येईन. २८ ते ३१ येथें

अमणार. पुढें भुसावळ, जळगांव, मुंबजी (पाली) व अहमदाबाद, असा अेक महिना जातील.

वेळगुंदीचा रिपोर्ट परत पाठवीत आहें. वेळगुंदीचें अुत्पन्न कां घटलें, समजत नाही. पूर्वी रोख २०० रुपये होत असत, शेतसारा देऊन असो. मुगलीधरला आतां तावडतोव अेक झोपडी किंवा घर बांधून दिलें पाहिजे. जर त्यांनीं वेळगुंदीलाच केंद्र काढण्याचें ठराविलें तर त्यांना गहाण्यासाठीं व वर्ग चालविण्यासाठीं अेक प्रशस्त जागा बांधून द्यावी. मजकडून दोनशें रुपये या कामीं तावडतोव मिळतील. बाकीचे तेथून गोठ्या करावे. पू. गंगाधराबांचा व शिरगांवकरांचा अभिप्राय विचारावा. मुरलीधरला कांहीं पुस्तकेंहि पाठवीन.

तुम्ही दक्षिणामूर्ति विद्यार्थी-भवन, भावनगर, काडियावाड, या पत्त्यावर पत्र लिहून त्यांचें 'वार्तानुं शाम्भू' मागवून द्या. त्यांत तुम्हाला बरीच माहिती मिळेल. त्यांची वसंतमालाहि चांगली आहे. मजकडून असलेली पुस्तकें मी पाठवीन.

जर तुम्ही साक्षरता-प्रकाशन कार्य सुरू केलें तर-प्रेसशीं संबंध, अुत्तम व्यवस्थापक, थोडें भांडवल व अेक किरता तुमचेसारखा अेजंट, अेवढें प्रथम जुळवून आणा. प्रकाशकामध्यें अभिलेखि अुत्तम हवी व कमी खर्चांत काम

असणार पुढ मुसावळ, जळगाव, मुबळी (पाली) व अहमदाबाद, असा अेक माहिना जाशील

वेळगुढीचा रिपोर् परत पाठवीत आहें वेळगुढीचें अुत्पन्न कां बदलें, समजत नाहीं पूर्वीं रोग्य २०० रुपये होत असत, शेतसारा देअून असो मुरलीधरला आता तावडतोच अेक क्षोंपडी किंवा घर बाधून दिलें पाहिजे. जर त्यानीं वेळगुढीलाच केंद्र काढण्याचें ठरविलें तर त्याना गहाण्यासाठीं व वर्ग चालविण्यासाठीं अेक प्रशस्त जागा बाधून द्यावी मजकूद दोनशें रुपये या कामीं तावडतोच मिळतील बाकीचे तेथून गोळा कराने पू गगाधरराणाचा व शिरगावकराचा अभिषाप निचारावा मुग्लीधरला काहीं पुस्तकेंहि पाठवीन

तुम्ही दक्षिणामूर्ति विद्यार्थी-भजन, भावनगर, वाठियावाड, या पत्त्यावर पत्र लिहून त्याचें 'वार्तानु शाख' मागून घ्या त्यात तुम्हाला बरीच माहिती मिळेल त्याची वसतमालाहि चांगली आहे मजकूर असेलेलीं पुस्तकें मी पाठवीन

जर तुम्ही साक्षरता-प्रकाशन कार्य सुरू केलें तर-प्रेसशीं संध, अुत्तम व्यवस्थापरू, थोडें भाडवळ व अेर फिरता तुमचेसारखा अेजद, अेवढें प्रथम जुळवून आणा प्रकाशकामर्थ्ये अभिरुचि अुत्तम हवी व कमी खर्चात काम करता आलें पाहिजे गगाधरराणांनीं आजवर स्वतःचा प्रेस केला नाहीं, हें आश्चर्य खरें ! पण अुशीर झाला, असें केव्हाच नसतें कोणाला तरी अुभे करा तरुण भारत तुमच्या उपयोगी पडेलच पण प्रकाशनासाठीं भाडवळ तयार करा व वाणिजाची हिशोबी श्ठी शिरा

कुमार दिनानाथ केकरेचें माझ्या पत्रांतें अभिनंदन करा त्याची माहिती हिंदी कॉलममर्थ्ये का दिली नाहीं ?

—चा get up चांगला नाहीं, हें तुम्हाला पटतें काय ? रूपाकृति (get up) सुवारल्यानें पत्राची प्रथम प्रतिष्ठा वाढते व मग प्राप्तीहि वाढते

गाधी-सिद्धांत-स्वाध्याय आणि प्रवर्तन मंडळ (study circle) तयार आलें तर र्नाटकात किती केंद्रे स्थापता येतील ? हुदली, होसरिति, निपाणी मगदूर, कारवार, अुडपी, वळ्ळारी, वगदूर, गडग, वेळगाव विजापूर, अित्यादि

तुम्हाला पैसे घेता आले पाहिजेत सर्व रचनात्मक कार्यक्रमात तुमची मदती नसली तर कसे चालावे ? तुम्ही तुमची व्यक्तिगत भांडणे भांडू पाहाता, असे मी म्हटले नव्हते पण कर्नाटकात आज जी भांडणे आहेत, त्याचा स्पर्श तुमच्यामुळे, तुमच्या कार्यामुळे आम्हा त्रयम्यांना होऊ नये, असेच माझे म्हणणे होते. दिनाकर हिंदीप्रचाराला अनुकूल आहेतच ते कानडी लिपी सोडायला तयार होणार नाहीत, पण नागरी लिपीमध्ये मधून मधून कानडी लेख आले, तर त्यांना ते आवडेलच या दृष्टीनेच त्याच्या वृत्तीकडे पहा, म्हणजे त्यांची अधिकाधिक सेवा आपल्याला लाभेल.

...ची पद्धत अनुकरणासाठी मी तुम्हाला सुचविली नव्हती तुमचे धोरण मला पसंत आहे शेवटी तेच सफल होणार.

तुम्ही आजवर सेरम म्हणून राहिला आहात, आता जरा शिष्ट बना. अहमन्य बनण्याची जरूर नाही, व तुम्ही कधी बनणार नाही, हे मला ठाऊक आहे पण अितक्या रपांच्या सेवेनंतर अधिकार-युक्त वाणीने बोलत चला.

हुदलीचे काम हाच तुमचा क्लिडा आहे तो अधिकाधिक बळकट करून सर्व कर्नाटकात काय चालले आहे, अिकडे लक्ष दिलेच पाहिजे.

पू गंगाधररामाची सहानुभूति अच्युतराम पन्थनाच्या बाजूला आहे, तरी वर्किंग कमिटीत असल्याने त्यांनाच त्या पक्षाला विरोध करावा लागत आहे.

यापुढे लाव लाव पत्रे लिहू शकणार नाहीं

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

७७

ॐ

वधा

.

२४ १२ ३५

प्रिय पुढारीकजी,

मी आज अिदूरला जात आहे मराठी साहित्य-समेलनात हिंदीचा प्रतिनिधि म्हणून जात आहे ! ता २८ ला परत येईन २८ ते ३१ येथे

असणार पुढें भुसावळ, जळगाव, मुनशी (पाली) व अहमदाबाद, असा अेक महिना जाशील

बेळगुडीचा रिपोर्ट परत पाठवीत आहें बेळगुडीचें अुत्पन्न कां घटलें, समजत नाहीं पूर्वीं रोख २०० रुपये होत असत, हेतसारा देअून असो मुरलीधरला आता तावडतोव अेक झोंपडी किंवा घर बाधून दिलें पाहिजे. जर त्यानीं बेळगुडीलाच केंद्र काढण्याचें ठरविलें तर त्यांना गजण्यासाठी व वर्ग चालविण्यासाठी अेक प्रशस्त जागा बांधून यावी मजकडून दोनशें रुपये या कार्मीं तावडतोव मिळतील बाकीचे तेथून गोड्या ररावे पू गगाधररागाचा व शिरगागरांचा अभिप्राय विचागता मुरलीधरला काहीं पुस्तकेंहि पाठवीन

तुम्ही दक्षिणापूर्ति विद्यार्थी-भवन, भावनगर, काठियावाड, या पत्त्यावर पत्र लिहून त्याचें 'वार्तानु शास्त्र' मागवून घ्या त्यात तुम्हाला बरीच माहिती मिळेल त्याची वसतमालाहि चागली आहे मजकजळ असलेलीं पुस्तकें मी पाठवीन

जर तुम्ही साक्षरता-प्रकाशन कार्य सुरू केलें तर-प्रेसशीं सजध, अुत्तम व्यवस्थापक, थोडें भाडवळ व अेक किरता तुमचेसारखा अेजद, अेवढें प्रथम जुळवून आणा प्रकाशकामर्थ्ये अभिरुचि अुत्तम हवी व कमी खर्चांत काम करता आलें पाहिजे गगाधररावांनीं आजवर स्वतःचा प्रेस केला नाही, हें आश्चर्य खरें ! पण अुशीर झाला, असें केव्हाच नसतें कोणाला तरी अुभे करा तरुण भारत तुमच्या उपयोगी पडेलच पण प्रकाशनासाठीं भाडवळ तयार करा व गाणियाची दिशोबी दृष्टी शिका

कुमार दिनानाथ केकरेचें माझ्या वतीनें अभिनंदन करा त्याची माहिती हिंदी कॉलममर्थ्ये का दिली नाही ?

—चा get up चांगला नाही, हें तुम्हाला पटतें काय ? रूपाकृति (get up) सुधारल्यानें पत्राची प्रथम प्रतिष्ठा वाढते व मग प्रामाणि वाढते

गाधी-सिद्धांत-स्वाध्याय आणि प्रयत्न मंडळ (study circle) तयार आलें तर कर्नाटकात किती केंद्रें स्थापता येतील ? हुडली, होसरिति, निपाणी मगदूर, कारवार, अुडपी, बळटारी, वगदूर, गडग, बेळगाव. विजापूर, अित्यादि

ठिकाणी study circles उत्पन्न झाली पाहिजेत यापिपयी पुढें पत्र लिहीन

काफाचा

सप्रेम वदे मातरम्

७८

ॐ

मगनवाढी वधां

६-१-३५

मिय पुंडलीकजी,

पुष्कळ पुष्कळ दिवसांनी तुमचें अक्षर पहावयास मिळालें तुम्ही आता सेवक नसून कार्यकर्ते झाला आहात तेव्हा तुमचीं पत्रें लवकर मिळणार नाहींत, हें मला समजतें पण येतात तेव्हा पूर्वप्रमाणें सविस्तर येतात, ही आनंदाची गोष्ट आहे

अुदाहरण फारच दु खट आहे बापूजींच्या कानावर गेल्यास त्यांना कर्नाटकसंस्थानें फारच वाजीट वागेल असाच प्रचार जर आपल्या मातात वाढला, तर मला वाटतें, त्याला अुपाय म्हणून अेक सार्वजनिक अुपवासाचा दिवस मुकर करारा लागेल बापूजींची तपस्या अितर कोणाहि व्यक्तीमध्ये नाहीं पण सर्व जणतेनें मिळून काहींतरी अिलाज शोधून काढलाच पाहिजे मला जो सुचला तो कळविला आहे तुमच्या दमर्सी सभाळून ठेवा

ब्राह्मणेतर पक्षाला वळतून घेणें तुम्हा-आम्हाला कठीण असलें, तरी अशक्य होता कामा नये चर्चेचा मार्ग सोडून देऊन सेवेचा, त्यागाचा आणि आत्मविलोपनाचा मार्ग अमलात आणला पाहिजे

क्रुष्क वाद, अुराक्रुष्क-प्रक्रुष्क, कानडी-मराठी वाद, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, तेढ हे सर्व प्रकार, समाज जागा झाल्याचें पण क्षीणरीत्य आणि चारित्र्यहीन

असल्याचें चिन्ह आहे या सर्जाला अुपाय अेरुच आहे न तो तुम्हाला समजलेला आहे

वेळगुडीसवधानें जें ठरेल तें मला मळ्यालच

गाधी-वाङ्मय प्रसिद्ध करण्यासाठीं प्रत्यक्ष लेखनकार्य करणाऱ्या मंडळींचें अेक बोर्ड कर्णें योग्य आहे पण केवळ समति देणाऱ्या दोड्याचार्याचें सपादक-मंडळ करून कितपत फायदा आहे, याविषयीं मला शका आहे प्रत्यक्ष सेवा करून प्रतिष्ठा मिळवारी व मगच गोभा म्हणून लब्धप्रतिष्ठित लोकांचा सहकार मागारा पेट्टेनेज म्हणून नावाचा सहकार मिळू जाता तो फार महाग पडतो तुम्ही दिवाकरानां स्पष्ट लिहा कीं, अेकडे दिवाकर आमच्या बरोबर असले म्हणजे आम्हाला सतोष आहे चित्रविचित्र विचारानें भारलेल्या मंडळींचें सयदन साधणार नाहीं आणि वज्रजपुगी माजेल तुम्ही आणि वडवी याची कानडी भाषा कशी असल्यास गाधीविचार समजणाऱ्या कोणा भाषा-भिज्ञाची मदत घ्या, पण वाऱ्याची मोट वाधू नका

तुम्हाला कानडी लिपीचा नाशू नाशू नये तुम्ही धूनराय नाहीं आहा. अुगीन्या अुगीच गाधारी का होता? बारी प्रथम पुष्कळ अेरुनें मग नाचण्यास सुरुवात करानी, ही पद्धतिच चांगली

गाधी-वाङ्मयाचीं पुस्तकें आता मजकडे पूर्वीसारखी येत नाहींत न मीं देखील 'स मृण्मये गीतहिरण्मयत्वात्' यासारख्या झाला असल्यामुळें कुनेरा-वर मोहीम घेऊन जाऊन तुम्हाला पुस्तकें पाठविण्याचा प्रयत्न करिन. गाधी-वाङ्मयातील पुस्तकाची यादी लवकरच तयार करणयास जेठालालना लिहीत आहें तुम्हीहि त्यांना लिहा त्याचा पत्ता —

१९३२, माडवीनी पोळ, अम्मशावाड, असा आहे

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

७९

वधां

९-३०

प्रिय पुढलीकजी,

परस्पर - श्रम - सहाय्यक - सधाची कल्पना उत्तम आहे मीं धोलपड - बोर्डीला असताना तेथील चारली लोकांमध्ये अशा तहेचा रिवाज पाहिला होता गरीब बिचाऱ्याजवळ ना धन ना धान्य, ना मोठी शेते ना पुष्कळ गुरे, आणि पाऊस झोडपू लागला म्हणजे ऐकव्याच्याने झोपडीचे काम कसे होणार ? तेव्हा शेजाऱ्यांना मदतीला बोलावण्याचे कसली तरी भाकर किंवा पेज घ्याय्याची आणि परस्परांचे काम कराय्याचे सर्व भांडवल जातील पण शरीरश्रमाचे भांडवल-मुडडे आणि पादपेशे यांना बगळता-सर्वाजवळ असते

आजची परिस्थिति पाहतां माझा दृढ अभिप्राय आहे कीं, कायकर्त्यांनी स्वतःच्या पोटासाठीं शेती करीत राहू नये पण शेतकऱ्याच्यामध्ये मिसळून, त्यांचेसारखे राहून, त्यांचा आहार खाऊन, मधून मधून त्यांच्या कामाला हातभार लावता पण शेतीचा योजना आणि शेती जातीने करून चरितार्थ चालविण्याचा आदर्श वाळू नये अर्थोपार्जन करणारे शेतकरी, कागगीर, मजूर, पाथरवर, धनगर, चाभार, जित्यादि सर्वांच्या कामास हातभार लावून त्यांचेकडून भिक्षा म्हणून जी काहीं आजीविका मिळेल, ती घेऊन अनासक्तपणे अनिकेत आणि लहानशा क्षेत्रांत मधून मधून परिवाजरू होऊन रहावे पतंग नसले तर झाडाला फुलें फळें येत नाहीत सर्वांना l'ettilise करण्याचे, फळवण्याचे काम पतंग करतात आजच्या स्वगर्भ-सेवकांनी असे पतंग बनून जनतेची सर्व शक्ति जागृत केली पाहिजे वणवण हिंदूहि नये आणि झाडासारखे एक ठिकाणीं स्थावर राहून पादपति होऊ नये पण वेळीसांमध्ये केव्हाच्या आसपास पसगत असावे

सप्रेममध्ये हिंदीवचागसाठीं मीं म्हणूंकडे जाण्याचा सभब आहे

सर्वांचे वर्गांची नातिमत्ता सुधारली पाहिजे, मध्यम वर्गांची आर्थिक स्थिति सुधारली पाहिजे आणि अगदी खालील गरीब, खेडबळ, मागासलेल्या, दग्धाश लोकांमध्ये धर्मविषयक कल्पना सुधारल्या पाहिजेत, हा माझा सिद्धांत तुम्हाला ठाभूक आहेच. या रीतीने खेडेगांवांतील लोकांमध्ये भ्रमशाला पाहिजे. कुमरीमध्ये चाललेल्या स्वच्छतेच्या कामांत लोकांची विष्ठा अचलून दूर टाकण्याचें काम येतें किंवा नाहीं ? तें आलें पाहिजे.

शंकरराव भागवतांची माझ्यावर फारच चांगली छाप पडली आहे. त्यांची कार्यपद्धति पुष्कळ सुधारण्याजोगी आहे. पण त्यांची अत्कट कळकळ, निष्ठा आणि त्याग हीं आजच्या महाराष्ट्रांत शोभत नाहींत असें वाटतें. अथवा तेच अद्यांचा महाराष्ट्र आज तयार करित आहेत, असें म्हणणें रास्त होईल.

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

८०

१५

१९-१०-१५.

प्रिय पुंडलीकजी,

तुम्हाला जी प्रस्तावना देणार होतों, ती मी रद्द केली. ज्या विषयांची चर्चा प्रश्नोत्तरांत होऊन गेली आहे, त्यांचीच पुनः विस्तृत चर्चा करण्यांत प्रश्नोत्तरांला तरी फिकी पाडणें, किंवा प्रस्तावनेला फिकी पाडणें अपरिहार्य झालें असतें. तेव्हां तो सर्व घाट बदलून अगदी नवी अॅक्सेलशिऑन प्रस्तावना लिहून पाठवीत आहे. थोडासा अनुकूल भयत्न केलात तर तुम्हाला ही फारच आवडेल. तुमच्या 'तालीम-संस्थेला' प्रथम जरा ठेंबाळल्यासारखें वाटेल व मग वाटेल की, काकांनीं आपला फारच गौरव केला. माझ्या मते यांत केलेल्या सूचना महाराष्ट्रामध्ये रुजल्याच पाहिजेत. अेवढीच प्रस्तावना

निराळी लिहून काढून जर 'लोफ्फर्कीत' पाठवून घाल, तर तुमच्या प्रश्नोत्तरीचा खप कमी न होता वाढेल हें तुम्हाला पटतें का ? पूर्वी कल्पना केल्याप्रमाणें प्रस्तावना दिली असती, तर मात्र निराळी प्रस्तावना वाचल्यानंतर लोकांना वाटलें असतें की आता प्रश्नोत्तरांत काहीं अगलें नसावें

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

८१

वर्धा

८१०३२

सप्रेम नमस्कार वि वि

'महाराष्ट्र बुद्धिमान आहे काय ?' या प्रश्नावर आपण माझे विचार मागितले आहेत या विषयावर लिहिण्याची माझी मुर्तीच तयारी नाही पण घुताला आव्हान केलें असता जुमेबाज व्याप्रमाणें आमच्याचा अज्हेर उरित नाही, त्याचप्रमाणें केव्हां केव्हा लिहाण्याची सत्रय असलेला मनुष्य कोणी प्रश्न केला असता सत्रयीमुळें उत्तर देण्याला प्रवृत्त होतो या भागवडीत पड नको, असें मन आतून सागत असलें तरी प्रश्नाची उत्तरे देण्याची सत्रय असलेला अध्यापक व्यसनाला बऱ्या पडतोच

माझे उत्तर खालील प्रमाणें आहे —

हिंदुस्थानातील सर्वच प्रांत आपापल्या परिस्थितीप्रमाणें कमीअधिक बुद्धिमान आहेत इतर प्रांतापेक्षा महाराष्ट्रीय अधिक बुद्धिमान असण्याचे सांगण नाही, आणि ते तसे आहेत, असें मला वास्तवी नाही

अंग्रजी गव्य सुरू झाले, तेव्हा शिक्षण-वाल्यात महाराष्ट्रीय लोक अधिक शिरले असतील, त्यामुळें गुजरात, बनारस, सिंध, इत्यादि प्रांतात त्याच्या नेमणुका झाल्या त्या प्रांतातील लोकांना सध्यागत शिक्षणाची आणि पुस्तकी विद्वत्तेची फारशी महति त्या वेळीं वाटली नसेल त्या राज्यां रंद्दी महा-

राष्ट्रीयानीं तेथील लोकाना हिणविण्याचा प्रयत्न केला, हे मला ठाऊक आहे. लारुडाचा दलपा बोलता करणाऱ्या मिशनयात्रेमागे आपण रेड मिंडियन लोकामध्ये आलो आहोत, असे त्यांना वाटले असेल पण ती स्थिति चिरकाल कशी टिकारी ? आघळ्या अभिमानाने शेजाऱ्यापाजाऱ्यांसमधाने अनुदार अभिप्राय मनांत वाळवणे, हा असंस्कारी मनुष्याचा स्वभावच आहे. प्राचीन काळापासून सर्वच देशांमध्ये ही वृत्ति दिसून येते महाभारतांत देखील प्रातायाताच्या अनाचारासमधाने अुखाळ्यापाखाळ्या काढलेल्या आपणास वाचारायास मिळतात भातीय युद्धानंतर यादवानी डारु पिअून जी चर्चा केली आणि यादवी माजविली ती देखील अशाच वृत्तीने

प्रथम प्रथम अंग्रजी प्रियेत बंगाली लोकांच पुढे सरसावले त्याची बरोबरी करता येईना म्हणून आपण त्यांना 'बोलवेवडे' या विशेषणाचा अहेर करून स्वतःचा आत्मविश्वास सभाळला गुजराती लोक 'शामळ', कानडी लोक वेगळ, सिंधी सुतऱ्यासांगवे, मारवाडी चवडीचुवर, पंजाबी मढ डोक्याचे, बौद्धे अभिप्राय आपण सामाजिक सत्य म्हणून अगदी मोठेपणाने वापरू लागलो आता ही सर्व विशेषणे त्या त्या लोकांना लागू पडतात, असे म्हणण्याचे धारिष्ट आपल्याला होत नाहीं आणि हे दोष आपल्यात नाहीत, असेही आता आपल्याच्याने म्हणत नाही या दहा वर्षांत आपण राष्ट्रसंघटनेचे कार्य किती केल आणि बोलवेवडेपणा किती केला, अथवा शरु भटजीचे तर्कवितर्क किती काढले, याचा विचार केला तर मनाला स्वस्थता वाटणार नाही दुसऱ्याच्या कार्यक्रमातील दोष शोधून काढणे, यास काही मोठी इशारी लागत नाही महाराष्ट्रातल्या सर्वच पक्षातील लोकानी आपल्या मनाशीं पहारे कीं, स्वतः पसत केलेला कार्यक्रम आणि स्वतःला मान्य असलेले राष्ट्र-मंघटन आपल्या हातून कितपत पार पडले आहे

महाराष्ट्र बुद्धिमान नाही, असेही मला म्हणावयाचे नाही शिवाजीने राज्य मिळविले, राजारामाने मोठ्या शक्तीने ते राखले, पेशवांमध्ये त्याचा मोठा विस्तार झाला पण त्या काळात बुद्धिमत्तेची चमक दिसून येतील अशी प्रथमपत्ति किती झाली, असा प्रश्न आपलेपुढे येणारच. पेशवाईत विद्वानांना दक्षिणा कमी मिळत नसे

आणि महाराष्ट्र बुद्धिमान् आहे का, हा प्रश्न विचारताना आपण कोणत्या महाराष्ट्राचा विचार करतो ? पाध्ये आणि गिकेकर यांनी लिहिलेला 'आज-कालचा महाराष्ट्र' माझ्या हातात आहे त्याच्या शेअरी जी अनेक नांवे दिलेली आहेत, त्यापैकी बहुतेक ब्राह्मण मंडळींचीच आहेत महाराष्ट्रातील बऱ्याचशा नावाजलेल्या चळवळी ब्राह्मणांच्याच हाती आहेत, अशी परिस्थिती का असावी ? तेव्हा प्रिन्सिपाल गोळ्यांनी केलेल्या व्याख्येप्रमाणे जे ब्राह्मण गणले जातात त्याच्या बुद्धिमत्तेचा येथे विचार करायचा का महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या धर्मात पडलेल्या हुन्नरी आणि कारागीर लोकांचा विचार करावयाचा ? कोणीहि पुढे जाऊ लागला तर त्याची कदर करून त्याला मदत करण्याच्या अंमली त्याची छिद्रे शोधून त्याचे पाय ओढण्यात पगर्जात अशा लोकांच्या बुद्धीचा विचार करायचा, की 'अध्यात्मिक' लोभाने नामर्द बनलेल्या आणि साधु-भोंदूच्या मार्गे लागलेल्या भाविक लोकांच्या बुद्धिमत्तेचा विचार करायचा ? महाराष्ट्रातील 'ध' चा 'मा' करणाऱ्या आनंदीबाजीचा विचार करायचा ? का शिक्षण दिले असता 'ध' चा 'मा' करतील, या भयाने शिक्षणाला विरोध करणाऱ्याचा विचार करायचा ?

माझा अभिप्राय आहे की, महाराष्ट्रातील हरिजन बुद्धिमान् आहेत, महाराष्ट्रातील स्त्रिया बुद्धिमान् आहेत, कोंकणातून देशावर येणारे 'माले' बुद्धिमान् आहेत बुद्धिमान् नाही कोण ? खरा प्रश्न हा आहे की, महाराष्ट्रातील बुद्धिजीवी आणि शिक्षणसंपन्न अशा लोकामध्ये ज्ञाननिष्ठा आहे की नाही बस, रॉय किंवा रामन् होण्यासाठी कदाचित् पैशाची जरूर असेल, पण उत्तम गणितज्ञ, उत्तम साहित्यिक, तत्त्वज्ञ अथवा राष्ट्रपूरीण होण्यास खर्चाट लॅबोरेटरीची (प्रयोगशाळेची) जरूरी नसते अितर प्रातात कदाचित् पैसा अधिक असेल, पण अितर प्रांतातून पुढे आलेले लोक स्वतः धनवान् होते की काय, किंवा घनाच्या जोरावरच ते पुढे आले की काय, हाहि प्रश्न विचारात घेण्यासारखा आहे

आपल्या समाजाचे साधर्म्य आणि सधर्म्य वास्तविण्यासाठी पुढारलेल्या लोकांनी मागासलेल्या लोकांना हातभार लावला पाहिजे, ग्वास प्रयत्न केले

प्राहिजेत आणि ते ओकाया सकुचित जातीपुरते नमून यच्चयावत् महा-
राष्ट्रीयसन्धाने झाले पाहिजेत हे ज्याला पटलें नसेल, त्याला मी बुद्धि-
मान म्हणणार नाही कार्यानुरूपेक्षा वायानुरूपेच्याला अधिक प्रिय असेल,
त्यालाहि मी बुद्धिमान म्हणणार नाही स्वतःला यश का आलें नाहीं, याची
सांगोपांग मीमांसा करून स्वस्थ बसणाऱ्याला बुद्धिमान कसे म्हणायें? जगात
केवळ मीमांसा नको असते, पण जिलाज ह्या असतो, दोष दूर करण्याची
निष्ठा हवी असते

‘आपापसात फूट पडली असता शत्रूस फावें’ हा अत्यंत मोलाचा
सिद्धांत लिहिण्याजितका राबोबादादा भोरी दुशार होता पण त्याला
आपण आज बुद्धिमान म्हणू का ?

अेक महाराष्ट्रीय गृहस्थ फाळेवाडमर्घ्ये जाझून म्हणाले होते म्हणे, वीं,
आमचेकडे बुद्धि आहे पण पैसा नाहीं तुमचेकडे पैसा आहे पण विद्वत्ता
नाहीं तेव्हा तुम्ही आम्हाला पैसानें मदत करा, आम्ही आमच्या विद्वत्तेनें
मदत करू. तेथील लोकाना हें कृतपत रुचलें असेल कोण जाणे ! गुजराती-
मर्घ्ये म्हण आहे ‘भण्या पण गण्या नही’ - शिकले, पण शहाणपण आलें
नाहीं गुजरातीमर्घ्ये पदत मूर्खाना ‘वेदिया’ म्हणतात

(अपूर्ण)

८२

वधां

११-१२-१५

प्रिय पुंडलीकजी,

तुमच्या मडळीपैकीं तुम्ही, वडजी आणि श्रीरंग या तिघांचा मला कमी-
अधिक परिचय आहे चाकी .. ... ही माझ्या वाटचाला
नायेच आहेत. ते आदर्श मूर्खसेवक असतील किंवा तुमच्या गेल्यातील बाहुली
असतील ते निष्ठावान आहेत वा सागकामे आहेत, अनासक्त निष्काम कर्मयोगी

आहेत का निधेवेसारखे आश्रित आहेत, याची मला मुळीच कल्पना नाही. ते काढकसरी आहेत, का खर्च करण्यात पडावीत असूनहि द्रव्याभावामुळेच मितव्ययी झाले आहेत, याचीहि मला कल्पना नाही. सस्था काढणारे सर्वच लोक नेहमी आज्ञाधारक पण निर्जीव अशा डोपटाचा भार सहन करतात. चटपटे लोक याहून धूर्त ! निचऱ्याचे निहाड पाठीवर या न्यायाने ऐकण्याचा विचार करतात.

श्रीगंग कामत बैलगायलला हिंदीचेंहि काम सुरू करणार का ?

तुम्ही काय आणि उडरी काय आणि कदाचित् मी काय, अक्षरांचे अपासक सगळे शेजरी अक्षरांतच जाऊन पडावयाचे आपण आतां अक्षरे सोडून दिली पाहिजेत, अक्षरोपासकाना या जगात न ठेवता अक्षरधामाला पाठाविषयाची व्यवस्था केली पाहिजे.

आज साभारतेचा प्रचार करणें म्हणजे विजयी होअर, सँकी, विलिंग्डन, ब्रॅनोर्न यांच्या सुधारणा गवविषयाची, अर्थात् त्या सुधारणा यशस्वी करण्यासाठीच रावण्याची तयारी करणें आहे. मित्रजीत 'to catch a tartan' असा जो वाक्यप्रयोग आहे, त्याच्याच तोडीचा रावविणें हा प्रयोग आहे. मग म्हणवयाचें, लभ्याश नाही नाही आणि मग म्हणवयाचें सुधारणा आम्ही राववितां.

कोणतीहि योजना 'पण पैसा नाही' या यडशरावर येऊन आडवळली म्हणजे समजावें कीं मुळात काहीतरी चुकल आहे, अर्थार्थ आहे खरी गोष्ट अशी आहे कीं जानमेहनतीनें वाढवलेलें काम, स्वतःला लागणारा पैसा स्वतः पय करून आणतें कामाच्या मोगगीला स्टार्ड मेहनतीचा पाहिजे, पेशाच्या निजेचा नको.

ऐखाडें भूत जाणें करावयाचें आणि मग त्याला thus far and no further म्हणवयाचें, हें आजवर कुणाला साधलें आहे काय ? स्त्रीशिक्षणाच्या वावतीत समाज असेंच म्हणाला जें काम सुरू केलें आहे, त्याची पूर्ण वाढ होणारच मग त्यातून त्याच्याजिजाज किंवा त्याचा अतार आतूनच तयार होऊनिल तेव्हा खरा आपण निराळ्याच संस्कृतीचे प्रतिनिधी आहोंत. पण तिची निष्ठा, सुचणूक आणि हिंमत ही आपल्यात नाहीत, ऐयेंदेच.

याच अकात माझा लेख 'कॉन्सेप्चें समाजकारण' हा आहे. हा लेख चागल्यापैकी आहे पण संपादकांनी तो अगदी शेवटी टाकून त्यावर अन्याय केला आहे मी या मंडळीशी सहकार करीत आहे, पण त्यांना मला दूर ठेवावेसे वाटत असले पाहिजे तुम्ही मंडळी खाजगी भाषणात व जाहीर सभेत मला म्हणत होता की, याला महाराष्ट्रात यावयास नको आतां आलों आहे आता पाहू माझा काय उपयोग करून घेता तें पण हें विषयांतर झालें.

या लेखाचें कातडी करून सयुक्त कर्नाटकामध्ये देण्याची व्यवस्था कराल का ? त्यात अेक चूफ आहे व्हिकिंगचें हिकिंग झालें आहे Viking हे जिंप्रजीचे पूर्वज होत

घाटेच्या कामाची काळजी वाटते याळगीकडून सध्या मदतीची अपेक्षा करू नये आपणाला सर्व ब्राह्मणेतर लोकांकडून मदत मिळविता आलीच पाहिजे बेळगावच्या पारसी व ख्रिस्ती लोकांकडूनहि मदत मिळविली पाहिजे. मी जेव्हा बेळगावला येथीन तेव्हा स्थानिक पुढाऱ्यांना बरोबर घेऊन असा प्रयत्न करून पारीन तुम्ही मंडळींनी बेळगावच्या जनतेला माझी ओळख करून दिली तर त्यांचेकडून मदत मिळविणें शक्य होतील अर्थात् हे पैसे तुमचेकडेच राहतील

जळगाव

१-१-१६

मी नुकताच चित्रशेळेच्या 'धुवा' साठी एक लेख लिहिला आहे, तो पहाल त्याचेंच जुने टांचण या सोबत पाठवीत आहे तुमचेजवळ ठेवून या. हें रद्द केलेलें टांचण आहे, म्हणून तें कोणासहि वाचावयास देऊ नवा. मला आता प्रत्यक्ष सेवा करण्याचा प्रसंग आला आहे, तेव्हा बोलण्या-लिहिण्यात सयम वाळगला पाहिजे तुमचें 'हिंदीशिक्षक' जर बेळगेर छापवयास न गेलें तर तें रद्द करावें लागेल कारण पुस्तकावाचून बरेंच अडतें

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

८४

महाराष्ट्र बुद्धिमान् आहे काय ?

लेखक:- आचार्य काका कालेलकर

महाराष्ट्र बुद्धिमान् आहे काय, हा प्रश्न कितीहि निव्हाळ्याचा असला, तरी ज्याला समाजांत वावरून प्रत्यक्ष समाजसेवेचें काम करावयाचें आहे, त्यानें याचें उत्तर न दिलेलेंच बरें. अस्तिपक्षी, नास्तिपक्षी आणि तदस्य-पक्षी, कोणतेंहि उत्तर सोपींस्कर नाहींच.

हा प्रश्न जितका अडचणीचा आहे, तितकाच तो आकर्षकहि आहे. महाराष्ट्राच्या आग्नेयासंबंधानें किंवा शरीरसंपत्तीसंबंधानें किंवा भौतिक संबंधानें जर प्रश्न विचारला असता, तर केवळ तज्ज्ञांनींच त्याचें उत्तर देण्याचें धाडस केलें असतें; पण अभिर, धर्म, कला, नीतिमत्ता, यासारख्या गहन विषयांवर मनुष्यानें ज्याप्रमाणें आपला अभिप्राय व्यक्त करावा, त्याप्रमाणें अशा प्रश्नाचें देव्हील उत्तर देण्याची मनुष्याला बुद्धि होते.

आजचा महाराष्ट्र अितर प्रांतांच्या मानानें कितपत बुद्धिमान् आहे, असा या प्रश्नाचा अर्थ होअूं शकेल किंवा जीवनसाफल्याच्या दृष्टीनें महाराष्ट्राची बुद्धिमत्ता पर्याप्त आहे किंवा नाही, असाहि याचा अर्थ होअूं शकेल. पुष्कळ लोकांना पहिलाच अर्थ अभिप्रेत आहे हें मला ठाअूक आहे. पण खरोखर प्रांताच्या हिताच्या दृष्टीनें विचार करता बुसऱ्या अर्थानेंच या प्रश्नाची छाननी झाली पाहिजे.

बुद्धिमत्ता कोणत्या प्रकारची समजावयाची ? भिन्नजी राज्य झालें आणि शाळाखातें स्थापन झालें, तेव्हां सिंध, गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक या चागहि प्रांतांमध्ये नोकरीचें सूत्र अेक असल्यानें महाराष्ट्रीयांना या चारहि प्रांतांत हिंडतां आलें. पुस्तकी अथवा “शालीन” शिक्षण त्या वेळीं महाराष्ट्रांत खात्रीनें होतें. त्यामुळे महाराष्ट्राला कांहींसा पुढाकार मिळाला. जर महाराष्ट्रीयांना त्या त्या प्रांतांतील समाजांत समरस होतां आलें असतें आणि लोकहिताची दृष्टि त्यांनीं संभाळली असती तर हा पुढाकार शोभला असता आणि कदाचित् टिकलाहि असता.

महाराष्ट्रात विद्याव्यासंग आहे यात शंका नाही विद्याप्रतिभा अितर प्राता पेक्षा अधिक आहे किंवा नाही हे सांगणे कठीण आहे पुष्कळशी पुस्तके वाचणे, त्याचा साराश काढता येणे, परीक्षामुन पास होणे, वर्तमानपत्रातून चर्चेला खड पडू न देणे, तर्कप्रतिकीचे फवारे खुडवत ठेवणे, याला कोणी बुद्धिमत्ता म्हणत नाहीत आणि म्हटलें तरी तेवढ्याने सतोष मानता येत नाही

प्राचीन आर्यांनी अेक प्रभारचें जीवनशास्त्र आणि जीवनकला याचा विकास करून दाखविला आज युरोपातील राष्ट्रे आपापल्यापरी निराळीच जीवनशास्त्र आणि जीवनकला विस्तारून दाखवित आहेत याचाच आपण संस्कृति म्हणतो जगाम'ये संस्कृतीचे अनेक नमुने नाढत आहेत हे नमुने आपापल्यापरी वाढतात, अेरुमेकाकडून पोषण घेतात, त्याचा स्वप होतो, त्यातून जीवनकलह उत्पन्न होतो जीवनकलहामध्ये कसोटी दोन प्रकारची असत (१) कुस्ती जिंकून जगणे आणि (२) जीवनाची श्रेष्ठता मिळवून तिचा विकास करणे पहिल्यापेक्षा दुसरी कसोटी अधिक महत्त्वाची आहे या दृष्टीने आपला प्रात बुद्धिमान आहे किंवा नाही, याचा विचार झाला पाहिजे.

आपला प्रात जर बुद्धिमान असला तर व्यापारात, अुयोगदुनरात, शिक्षणाला नवी दिशा लावण्यात, राजकारणाला तेज पाडण्यात, सर्व समाजाला संघटित करण्यात, नीतीम'ये अुत्तरोत्तर पुढे जाण्यात, ती बुद्धिमत्ता दिसून आली पाहिजे

जेव्हा अेखाया प्रातात प्रातीय संघटन दिलें असतें व लोकाना द्विसें-दिवस लहान लहान गट पाडून तेवढ्यापुरताच विचार करण्याची बुद्धि होते तेव्हा त्या प्राताची किंवा समाजाची बुद्धिमत्ता चाढीला लागली नाही असे म्हणार्े लागतें राष्ट्राचा विचार न करता जेव्हा केवळ प्राताचाच विचार होतो आणि त्यालाच प्राधान्य दिलें जातें, तेव्हा बुद्धिमत्ता क्षीण होत चालली आहे असे म्हणता येतील राष्ट्राचा विचार करणें कर्तव्य असल्या वेळीं हिंदू, मुसलमान, पारशी, शीख, अशा संकुचित ध्येयाचाच विचार करणें अगत्याचें पाऊ लागलें म्हणजे बुद्धिमत्ता क्षीण होअू लागली आहे,

असे म्हणता येतील ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर असा भेद जर लोकांमध्ये राहून राहून लागला आणि अशा वेळी तो दूर करण्याचा प्रयत्न करण्याचें सोडून 'दोष आमचेकडे नाही, तुमचेकडेच आहे' असा वादवाद सुरू झाला म्हणजे बुद्धिमत्ता हासाला लागली आहे असें समजावें ब्राह्मणात जर पोटभेद आपापलें निराळे सधटन करू लागले तर खोशीनें समजावें कीं, बुद्धि चराबयाला गेली आहे भविष्यकाळचें हित जर समजत नसलें आणि जुन्या काळाचा अभिमानच बघावलेला असला, तरी देवाील बुद्धिमत्ता कमी आहे असें समजावयास हरकत नाही

समाजातील हरिजनासारख्या अस्वाभाविकाने आजवर अन्याय झाला असला तर तो दूर करण्यासाठीं नुरुसानांची भरपायी वेळेवर आणि दुप्पट तिप्पट करून देण्याची आवश्यकता मनाला जर न पडली, तरी देवाील समजावें कीं समाजात चातुर्य असेल पण शहाणपण नाही

केवळ सार्वजनिक चळवळीचाच विचार केला तर काँग्रेसमध्ये, कौन्सिल-मध्ये, जगाच्या साहित्यामध्ये, जगाचे सांस्कृतिक प्रश्न सोडविण्याच्या चारतीत आपल्या मोठाकडे पुढारीपण बाजूला राहो, सह्यागार म्हणून तरी आदराचें स्थान आहे काय, याचा विचार झाला पाहिजे

महाराष्ट्रामध्ये अजून मोठा भ्रम पसरलेला आहे, आपल्याला गुलगुलीत जिघ्रजी लिहिता येत नाहीं यामुळे आपण मागे पडलों आहोंत रवीद्रनाथ ठाकूर, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सरोजिनी नायडू, सर राधाकृष्णन् किंवा बाबू भगवानदास ही मंडळी उत्तम जिघ्रजी लिहितात पण त्याचें प्रभुत्व आपण मुळें नसून जागतिक प्रश्नाचें त्याचें आकलन व भारतीय आत्मा ओळखण्याची त्यांची शक्ति, यात आहे बुद्धि जर तरळ असेल पण हृदय विशाल नसेल, हिंमतीचा अभाव असेल तर त्या बुद्धीचें तेज पडत नाही

मला वाटते, महाराष्ट्रानें गेल्या ५०-७५ वर्षांत परिश्रम पुष्कळ केले, पण सामाजिक सधटन अत्यंत दुर्बल असल्यामुळे आणि पेशवाजीच्या काळातील रागद्वेष अजून सुटले नसल्यामुळे आपले परिश्रम जोगदार झाले नाहीत बुद्धिमत्ता कशाला म्हणावयाचें हें ठरविणें कळावित् सोपें असेल, पण महाराष्ट्र ही एक सुसंघटित व्यक्ति आहे काय, या प्रश्नाचें उत्तर अस्तिपक्षी

देणें कठीण आहे हिंदुस्थानात परिस्थिति सर्वत्र अकरसारखीच आहे आपापसा-
तील भाडणें आणि सजुचित स्वार्थ हों सर्वत्र ठिकाणी आहेत, पण या
वस्तु महाराष्ट्राला सर्वात अधिक नडल्या आहेत मागासलेल्या लोकामध्ये
जागृति येतांच पुष्कळ दिवसाची भूक शमविण्यासाठी त्यांना स्वार्थ सुचणें
स्वाभाविक होतें पुढारलेल्या जातीजवळ त्यांना आपलेसे करून घ्याय्यास
पुरेसा वेळ होता पण या ५० वर्षांतील पुढार्यानीं त्या कामाकडे अतिशय
दुर्लक्ष्य केलें, हें बुद्धिमत्तेचें लक्षण खार्चिनें नव्हे आज मागासलेल्या लोकांचा
अुदय होत आहे त्याच्यामधील स्वार्थ हळु हळु, अगदीं हळु हळु
का होईना, कमी होत आहे पुढारलेल्या लोकांमधील काहीं अपवाद
सोडून दिले तर बहुतेक व्यापक, विशाल दृष्टि वहींशी कमी झालेली-
च दिसते

ही स्थिति अशीच राहणार नाही अशी आशा आहे. महाराष्ट्रांत
नव्वचर्यांचे दिवस मार्गे टाकले असून आता महाराष्ट्राचा अुदय होण्याची वेळ
आली आहे असें मानू या. घसरडीला देखील काहींतरी अत असणारच

जेक काळ असा होता की, जेव्हां महाराष्ट्राला गरीबीचें वैषम्य वाग्त
नसे, गरीबी असूनहि ते स्वित्ता टिकविण्यात मोठेपणा वाढत असे, पुढें कामें
करता करता पैशाचें महत्त्व अधिकाधिक पडू लागलें, महाराष्ट्रातील
श्रमितांनीं सडळ हातानें सार्वजनिक कार्याला मदत न केल्यामुळें लोक-
सेवकाना पैशाचें महत्त्व अधिकाधिक पडू लागलें आणि मग 'धनान्यज-
यधर्म' ही स्मृति चालू झाली स्वार्थत्यागाच्या गोष्टी पर्वीं अितक्या आवडत
नाहींशा झाल्या, स्वार्था वाटेनाशा झाल्या महाराष्ट्रात त्यागाची परंपरा
अजून चालू आहे पण तिचा समाजधुरीणाना फायदा करून घेता येई-
नासा झाला. कोणी त्याग करू लागला तर आम्ही त्याचें कोतुक करू,
शिष्टाचाराला स्मरून त्याला नमस्कारहि करू, तो जर आपल्या वाटेस गेला
नाहीं तर त्याला थोर पुरुष आहे असेंहि म्हणू, पण जर तो आपल्या धर्माची
दीक्षा देऊ लागला तर मात्र त्याला असें वातावरण अुत्पन्न होणें स्वाभाविक
होतें महाराष्ट्र ज्या काळीं राजकारणात पुढारलेला होता, तेव्हा गुजरातचे
लोक निमृदणें पैसे मिळविण्याचा धदा अगदीं अेकाग्र मनानें करीत होतेच
कीं नाहीं ?

महाराष्ट्र बुद्धिमान् आहे का, याचा जेक अर्थ असा होतो की, महाराष्ट्रातले पुढारलेले लोक पुरेसे बुद्धिमान् आहेत की नाहीत ? मागासलेल्या जातीचे पुढारी स्वतःच्या जातीपुरता विचार करतात पुढारलेले लोक जाणून असतात की, सर्गांची काळजी वाहण्यात स्वतःच्या हिताची वाच नकळत येऊनच जाते पुढारलेले म्हणून वेणारे लोक जर समाजातील यच्चयावत् सर्व वर्गांची आपुलकीने काळजी वाहात असले, सर्वांचा विश्वास ते संपादन करीत असले, त्यांच्या कार्याचा सर्वांकडून यथाप्रमाण स्वीकार आणि पुरस्कार होत असला, तर त्यांना कोणीहि बुद्धिमान् म्हणेलच महाराष्ट्र पहिल्या धडाडीसरसा राजकारणात पुढें गेला, जहाल मते महाराष्ट्रात स्वाभाविक झाली, पण पुढें दिसून आले की, जसजसे पुढें जावे तसतसे या महाप्रस्थानात अधिकारिक ओकाफी जावे लागते आणि सरतेशेजटी स्वर्गप्रवेशाच्या वेळी केवळ धर्मराजच आपल्या निष्ठावान कुत्र्याला बरोबर घेऊन आत गिरानयाचा. तेव्हा हा मार्ग बरा नव्हे न म्हणून खगाहि नव्हे जरा मावार घ्या, थोडे खाली उतरा, म्हणजे आपल्याला चारी बाजूनी आश्रय मिळेल, पुष्कळसे लोक बरोबर असतील अशी बुद्धि वाहू लागली या बुद्धीला चांगली म्हणानी की नाही म्हणानी ?

“आम्ही पुढें जाण्याचें नाकारलें त्यामुळे-जिंदा त्याचप्रमाणें - अितराना देखील पुढें ठेवलेलें पाऊल मार्ग घ्यायेंच लागलें आम्ही वेळीच शहाणपणा दाखविला यात दोष कोणता ? रामचंद्र, हरिश्चंद्र, राणा प्रताप, झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, शिबि गंगा, मोजेस्, रॉबर्ट ब्रुस, वगैरे मंडळी साधूच्या कोटीतील, त्याचें स्मरण करायें, कीर्तनें करायीं, अनुकरण कधीहि करू नये, असें जर ठरविलें तर त्यात बुद्धिमत्ता आहे की नाही ? आत्यंतिक त्याग न करता वेतावेतानें वागून जें काहीं पदरात पडण्याजोगें असेल तेथें पाहून घेऊन समाधान मानून घ्यायें आणि कबूल करायें की आम्ही अलौलिक वीर नाही आहोंत, आम्हाला याहून अधिक करत नाही आणि तुम्ही सांगतां तें व्यर्थ आहे हें स्पष्ट दिसतें. तेव्हा आमचें चाललें आहे तें नाही काय ?” अशा तऱ्हेचा बुद्धिनाश बुद्धिमत्तेचें लक्षण नव्हे असें कोण म्हणेल ?

खरोखर वस्तुस्थिति अशी आहे कीं केवळ बुद्धिमत्ता ही असली काय, नसली काय, सारखाच. जर बुद्धीच्या मुट्याशी ध्येयपरायणता, पराक्रम, वीर्य, तेजस्विता आणि व्यापक हृदय हीं असली, तरच बुद्धीचा योग्य रीतीनें उपयोग होणार. या गोष्टी महाराष्ट्रांत आहेत किंवा नाहीत, हें तपासलें पाहिजे. महाराष्ट्राच्या जुन्या इतिहासांत या गोष्टी आज मुबलक सांपडतात, अेवढें ज्ञान पुरेसें नाही. या गोष्टी आज पटतात कीं नाही? हा प्रश्न आहे.

गीतेमध्ये ज्ञानाची व्याख्या देतांना भगवंतानां केवळ नैतिक सद्गुणांचीच अेक माळ लावून दिली आहे. बुद्धिमत्तेला देखील बरील गोष्टी आवश्यक आहेत. या असल्या म्हणजे ध्येय समजण्याची दिव्य दृष्टि येते. ध्येयापर्यंत पोहोचण्याचा हिऱ्या होतो, त्याचें साधन सांपडतें आणि समाजांत तितका जोमहि येतो. महाराष्ट्रांत ध्येयपरायणता आली, व्यापकता आली, अुदारता मुरली म्हणजे महाराष्ट्रांतला दीर्घयोग, महाराष्ट्राचा त्याग, या सर्वांचा उपयोग होअील. ध्येयासाठीं जिवापाड मेहनत करणाऱ्या लोकांची कदर न करणारी आजची बेपर्वाी गेली म्हणजे महाराष्ट्र बुद्धिमान् आहे असें ठरेल. इतर प्रांतांच्या मानानें आपल्यामध्ये काय आहे, काय नाही, हें पहात बसलों, तर अितर प्रांतांविषयीं तुच्छबुद्धि किंवा मत्सर वाढण्याचा संभव असतो. जिवनसाफल्याच्या दृष्टीनें आपली तयारी पूर्ण आहे किंवा नाही या दृष्टीनेंच पाहिलेलें बरें.

८५

मगनवाडो

६-७-३६

प्रिय पुंडलीकजी,

परवां येथें आमच्या मोठ्या हिन्दी-प्रचार-समितीची बैठक झाली. तीमध्ये महाराष्ट्र, मुंबाी, गुजरात, सिंध, आसाम, बंगाल, अुत्कल, या प्रांतांतल

हिंदीप्रचार सचिदित कराय्याचें ठरलें आता १५ जुलैपासून १ ऑगस्टपर्यंत महाराष्ट्रात हिंडणार. शंकरराव देव न्यायच ठिकाणीं बरोबर असतील सांगलीचे गगूगाना फानेदकर दक्षिण महाराष्ट्रात मळत करतील तुमच्या पुस्तकांनं फार वाद पहाय्यास लावली आहे याचें सर्गिकेड तुम्हाला यावयाचें का रक सज्जसज्जणाच्या 'तर्ण भारताला' यावयाचें? अन्वहाना पुस्तक निरून त्याचे पैसे पू बापूजींना परत घाय्यास हने होते परवा रात्री पू बापूजी म्हणाले, की 'ते पैसे मला परत मिळाले पाहिजेत' माझ्या या दौऱ्यात लोकाना काय सांगू? येणार, येणार, लौकरच येणार, पुढलीं कर्जीचें पुस्तक लौकरच येणार! असेंच सांगाय्याचें राहिलें ना? थोडीं जरी पुस्तकें १५ जुलैपर्यंत तयार होतील तर चागलें पण घाडी करण्यात चुकाचा सुकाळ होईल ही भीति आहे प्रकाशनें वेळेवर प्रगट न झालीं तर

‘काल पिबति तदस्म’

मिरजेला गेल्याबरोबर तुमच्या 'तालीम सस्थे'ला निरोप पाठविला त्या दिवशीं कोणी भेटले नाहींत रात्री तुमच्या तात्याबुवाचें दर्शन झालें पण त्यानीं बोलण्याला मला मुळींच अत्तेजन दिलें नाहीं अितके लाजाळु कसे? त्यांना अनुनय ह्या होता का? दुसरे दिवशीं तालीम सस्था पहाय्यास नेलें पण तेथें राष्ट्रीय सेवादल किंवा अशाच कोठल्याशा सस्थेच्यानींनें झिलच मला दाखलें अभिप्रायेंत हुकूम का, म्हणून विचारता 'आपल्या भाषेंत जैम नाहीं' अशा अर्थाचा बचाव मजपुढें माडण्यात आला तुमची सस्था, मग न रागवायें तर काय करायें? अतिशय विव्ध होऊन चार्कीची तालीम पाहिली मल्ल्याव, रोमन रिंज, बैंगरे गोष्टी फारच चागल्या होत्या मला अत्कृष्ट समाधान झालें सकाळीं उठून मराठी भाषेच्या आणि हिंदी भाषेच्या अपमानाचा अपशक्कून केला नसता तर बरें झालें असतें निर्माल्य मनोवृत्ति आणि तेज पुज शरीरें हें मिश्रण मुळींच शोभत नाहीं यापेक्षा तेजस्वी मन आणि सुदाम्याचे हातपाय मला अधिक सहन होतील

मुरलीधरच्या उडिलांना अुम्या अुम्या भेटून आलों

बन्सानित्रीच्या पूजेचीं का पुस्तकें होअीनात, स्वामात्रिक फानडी भाषा असली तर मला बस आहे तत्त्वोयोतक बैंगरे पुस्तकें महाग तर आम्हेतच

आणि संस्कृत टीकाकारांच्या शैलीची कानडी त्यांत असणार तेव्हा ती पुस्तकें न घेतलेलींच बरीं बऱ्यांपैकीं जेरे बरींच स्मृतींत मिळतील असें वाटतें खऱ्या किंमतीच्या चौपट किंमती पुस्तकांवर छापल्या असतात रुपया, दोन रुपयांचीं पुस्तकें घेऊन पाठवा व्यासधर्म अजून आला नाही तुमचे हिंदी बर्ग बढ पडता कामा नयेत शिक्षिणां कोणी नसला तरी कोणी हुशार निवार्यानें वाचनार्ग व अध्ययनार्ग चालू ठेवले पाहिजेत मॅग्जिलनचें पुस्तक यथारुचीं पाठवीनच सोमतीचीं पत्रें ज्याचीं त्यांना वावीत

मिशोरलालभाजी म्हणत होते कीं, मुरलीधर वाट्याचा अर्ज येणार अशी बातमी दोघारूढून आली आहे, पण अर्ज मात्र अजून येत नाही तेव्हा तो लवकर पाठवून यावा

वाकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

८६

वधा

-७-७-३६

प्रिय पुंडलीकजी,

आज सकाळीं पू श्री गंगाधरराय येथें आले त्यांना जाऊन भेटलों बोलताना गंगाधरराय आणि मी दोघेच होतो तुमची पुष्कळ निंदा करून घेतली मित्रांची तुमची 'मडळी' आणि प्रेस या दोहोंपिपयीची तुमची वफादारी अस्थानी आहे या लोकांसमधानें तुम्ही आपली आपुलकी वायाच खर्चीत आहात असें माझे मत आहे गंगाधररायाचें देखील आहे ही परिग्रह-कलुगता ओळखल्यानचून तुमच्या वाऱ्याला थोरपण मसं यावें, वेगरे वेगरे आम्ही बोललों

पदार्थनाचा फारशी-मराठी कोश महाराष्ट्राला इतिहास-संशोधनाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा आहे तुम्ही बगळूरच्या प्रो जम्बुनादनचा आणि मुंबयीच्या

हिंदी ग्रंथ-रत्नाकरवाल्या नथुराम प्रेमींचा हे दोन कोश वापरावयास पाहिजे होते. अजून वापरा असे लिहिणार होतो पण नुकतीच मराठीत 'हिन्दी शिक्षक' म्हणून दोन-तीन पुस्तके तयार झाली आहेत. कोल्हापूरचे तुम्ही पाहिलेच. त्यानंतर आणखी अरु तयार झाले आहे. तुमचे पुस्तक बराती-मागून घेईल तर पू. बापूजींनी अुसने दिलेले पैसे आपण परत कसे फेडणार ?

चिकोडी तालुक्यांत १००० ची संस्था गांठलीत, तुम्हांला अभिनंदन !

तुमचे ता. १६ चे पत्र ज्ञानांच्या जांघाने लिहिलेले आजच पोहोचले. त्याला तिकीट नसल्यामुळे दोन आणे भरावे लागले. दोन आण्यांचा दंड शेवटी बापूजींना यावा लागला. त्याचे दुःख तर खरेच, पण १६ ता. चे पत्र आज मिळते याचे दुःख मात्र तुम्ही, ज्ञानांनी व मी मिळून केले पाहिजे. त्यांत तुम्ही राहून जाऊ नये म्हणून ही हकीकत सविस्तर कळविली आहे. तेव्हा पत्राप्रमाणे अशिरा का होईना तुमच्या बांध्याचे दुःख कराच.

मुरलीधरचा अर्ज पाठविण्याचे तुम्ही आजवर मला कळविले नाही, यामुळे जो तुमचेवर रागावतो, तो राग पुष्टन काढावयाला तुमचे हे पत्र स्वरासारखे उपयोगी पडले.

चि. मोहनविषयी तुम्ही मला कुमरतिहि 'भलामण' केली होती. आणि मी तुम्हांला सांगितले होते की ते जनावर आमच्या रानांतले नव्हे. मोहन दिलदार दिसतो. त्याच्यांत मोकळेपणा आहेच. नाजूकपणा नाही. कणखर होऊ शकेल. माझ्या सहवासांत त्याच्या बुद्धीचा विकास होईल, हे सर्व खरे; तरी पण त्याचा वालीपणा मी पत्करावा या श्री. जमनालालजींच्या सूचनेला मात्र मी विचारांती नकार दिला. माझ्या शेजारी तो राहो, वाढेल तेवढा माझा सहवास मिळवो, त्यांत मी मनचोर होणार नाही. पण जबाबदारी मला घेता यावयाची नाही. मी जबाबदारी घेण्याचा भिन्नकार केला, याचे एक कारण तुमच्या राजगी पत्रांत आपोआप व्यक्त होते. ज्याला हातगुण नाही अशा पैयाने धंदा चालवू नये. पैयकीवर व्याख्याने यावीत किंवा पुस्तके लिहावीत. कारण ते काम अर्ध दग्धांचे असते. 'निम तवीव खतरे जान'.

आतां तुमच्या खाजगी पत्राविषयी—

तपशीलाचें अन्तर असें कीं नरहरीला शंकरराव देवांच्या मागणीवरून मी त्याचिकडे लावून दिला. महापण्टांतील सर्वच पुढ्यांच्याच्या दिमतीस त्याला दिला. त्याला कॉलेजची वाट बोरगांवच्या खोलींतून सांपडली नाही. पण पुण्याच्या वातावरण-शास्त्राच्या मुख्य कार्यालयाच्या अवघटपासच तो रस्ता त्याला सांपडला.

तुमचें खाजगी पत्र आलें त्यानंतर अेक तासांत कान्ति मजकडून आशी-वांदें मिळवून गेला. त्याच्या काकाच्या आर्थिक मदतीनें तो आतां मॅट्रिक होअून विलायतेला जाअून मोठा सर्जन होणार आहे. पू. बापूजीकडून त्याला मजकवळ घेतला होता. त्याचा नवा रंग दिसतांच त्याला बापूजीच्याकडे परत पाठविला. तेव्हां जरी कराराथाला चिकटून दोषमुक्त होअूं शकतो तरी तुमची टीका मी पूर्णपणें स्वीकारतो. तुमची टीका माझ्या अंतर्मुख वृत्तीस तर नवीन नाहीच; पण माझ्या मित्रमंडळींत देखील ती शिष्टी आहे. तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें बर्तुळ पुरें करावयाचें म्हणजे (बर्तुळ पुरें करणें असली गौरवाची भाषा कां वापरतां ! बाटेलें करणें असें म्हणाना !!) स्वामी, जुगत-राम, चंद्रशंकर, ठाकुरभाभी, वगैरे किती तरी लोकांनीं तुमच्या बरोबर कॉलेजमध्ये नांवें घातलीं पाहिजेत.

शास्त्र म्हणतें, चार चौवांना बरोबर घेअून चालूं लागलांत तर सर्वांच्या चालीनें चाला. कांहीं थोडे लोक जर घाभी करून पुढें जातील तर अितर थोडे लोक (किंवा पुष्कळ लोक) तितक्याच घाभीनें अेक दोन पडाव मागोंहे जातील.

माझ्या संबंधानें माझे निरनिराळे मित्र काय म्हणतात तें थोडेंबहुत तुम्हांला ठाअूक आहे. मला अधिक ठाअूक आहे (आणि त्या सर्वांपेक्षां मी फारच पुढें जातो.) मला ठाअूक असलेलें सर्व तुम्हांला लिहिल्यास तुम्ही चिडून माझ्या मित्रांशीं भांडावयास निघाल.

आतां तुमच्या निदानाविषयी-ज्यांना अुच्च साहित्यिक शिक्षण किंवा वातावरण हवें आहे पण मिळालें नाही, त्यांना कमी खर्चानेंच माझ्या पद्धतीनें

तें मुबलक घावें असा माझा प्रयत्न असतो; पण मी स्वतः वाङ्मयाचा अपासक नाही. संस्कृतीचा, विचाराच्या प्रसादाचा आणि सार्वभौम कल्पनांचा मी अपासक आहे. पुरेशी तपश्चर्या केली असती तर या गोष्टींचा कपि झालों असतो.

मला वाटत नाही की, मी कोण्या पदवीधराची तरफदारी करतो. विद्यार्थ्यांनी केवळ साहित्य वाचावें अथवा केवळ कामें करीत राहावें, हे दोन्ही 'अंत' मला मान्य नाहीत. मला दोहोंचा समन्वय अष्ट आहे. योगवासिष्ठांत म्हटल्याप्रमाणें ज्ञान आणि कर्म या दोन्ही पंखानांचि साधक पक्षी अड्ड शकतो. कदाचित् किशोरलालभाभी म्हणतात तें खरें असेल की 'तुमचेकडून घेण्याजोगें पुष्कळ असेल पण त्यातून जें घेणें सोपें आहे, तेंच लोक अगोदर घेणार.' चि....विषयीचें माझे पृथःकरण मला कधीच बदलावें लागलें नाही, पण तें तुम्हांला लिहिणें योग्य होणार नाही.

भावाचें किंवा सहाय्यायाचें लग्न होतांच ज्याचें ब्रह्मचर्य गडबडतें आणि मनांत आणि जनांत 'कधी करिती लग्न माझे तुज ठावें अश्वरा' म्हणून जो गुणगुणू लागतो, त्यानें मिशा पांढऱ्या झाल्या तरी खुशाल मॅट्रिकला चसावें. 'पूर्वाभ्यासेन तेनैव' पुढल्या जन्मीं तरी कॉलेजांत प्रवेश चांगला मिळेल. विद्या ही अनेक-जन्म-संसिद्ध असते, असें तुम्ही किती तरी लोकांना सांगितलें असेल. अगदीं गंगानाथ वियालयांत देखील मला विद्यार्थी मिळाले आहेत की, ज्यांचा प्रथमपासूनचा विचारच राष्ट्रीय शाळेंत फुकट शिकून सर्व विषय उत्तम करून मग हळूच मॅट्रिकमध्ये सरकावें असा होता. हे सर्व शक्य होते, असें मी कबूल करतो. तुम्ही आणि कदकोळ त्या शाळेंत शिकलां नाही, त्याला काय करावें? दुर्दैव तुमचें!

फादर ओल्डिननें लिहिलें आहे की "खेडवळ विद्यार्थी मजरुडे येवोत, हायस्कूलपर्यंत गेलेले देखील येवोत, पण जे कॉलेजांत गेले ते माझ्या कामाचे राहिले नाहीत." त्यांनीं अनुभवानें लिहिलें आहे. आतां मी लिहिणार आहे की ज्यांनीं कॉलेज संपविलें नाही ते मजरुडे न येवोत. आपल्याला आपले 'वृद्धा नारी पतिव्रता' होऊन येणारेच हवे आहेत. दोघांचा अनुभव अनेक केला म्हणजे मग 'अर्च्यायै दिशे ब्रह्मणे नमः'

सुदैवानें टपालाची वेळ झाली म्हणून येथेंच बंद करतो नाहींतर माझे
आत्मपरीक्षणच लिहून पाठविलें असतें

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

८७

वधा

२५-१-३७

प्रिय पुटलीकजी,

तुमचा-आमचा सवयच असा आहे की तुम्ही नि.सकोच माझेकडून
वाढेल तें काम घ्यायें आणि मी माझ्या शक्तीप्रमाणें आणि अयकाशाप्रमाणें
करावें मधून मधून चिडण्याचा हक्क मला माझ्या वयाप्रमाणें तुम्ही दिला
पाहिजे माझी समजूत आहे की गंगाधरराव हल्लीं तुमच्यापर चिडत नाहींत
तेव्हा तो हक्क मजकडे पाठवून घ्याल तर तुम्हाला ओकें ओकें वाटणार नाहीं.

तुम्ही हिंदी-प्रचारासमितीनें मन्ड्रोत्साह होणें म्हणजे माझीं पखें कापून
टाकण्यासारखें आहे तसें होताच कामा नये वेळगाय जिल्ह्यासाठीं असा
समितीची घटना लौकरच सुचवून पाठवीन सत्यनारायणांना तयार करावया-
ला सांगितली आहे

तपास करता समजतें की, त्यानीं टडनजींना पत्र लिहिलें नव्हतें त्याचा
अंदाज आहे की त्यानीं रायप्रदासना पत्र लिहिलें होतें तें वाचाजीनीं
टडनजींना पाठविलें असेल तेथून टडनजींना काहीं लिहू नये, प्रत्यक्ष भेगीत
मी त्यांना योग्य तें फट्यायें, असें आपचें ठरलें होतें मलाहि आश्चर्यच
वाटलें होतें की, सत्यनारायणजींनीं टडनजींना कसें लिहिलें ?

मी १ मार्चला कलकत्त्याला जाणार रामकृष्ण शान्तिभूतसमितीतर्फे
सर्वधर्म-पण्डित आहे, तिचेसाठीं जाणार. १५ मार्चच्यापुढें मी मद्रासकडे

असणार. हिंदी साहित्यसंमेलनाच्या अधिवेशनाला तुम्ही आलेच पाहिजे. पू. गंगाधररावांना माझ्या वर्तुषां सांगा की, मद्रासला तुमचें येणें अपरिहार्य आहे. संमेलनानंतर आणि गांधीसेवा-संघाच्या कुमरी संमेलनापूर्वी दक्षिणेकडेच कोठेंतरी फिरावें असें वाटतें. कदाचित् कर्नाटकांत फिरलों तर कारवारची बाजूहि घेईन.

माझा सहवास तुम्हांला कधीच वाधूं नये हें कसें शक्य आहे ? तेव्हा हिंदीच्या वापरींत तुम्हीं निरुत्साही होऊन चालावयाचें नाहीं, हें किरून सांगतों.

आपल्या तिकडे रेडे-अनसाच्या देण्या मंगळसूत्रासाठीं मिळतात. त्या सहज मिळतील तर पाकिटांतून Sample Post नें पाठवून या. रेडियाच्या बाकेला त्याचे चमरसे बनविणार. त्यांना तेल पाजवून त्यांचेवर चात चालती करावयाची आहे.

सौरिपाचा महाकवि खलील जिबान अरबी भाषेंत कविता करून प्रख्यातीला आला होताच. त्यानें अंग्रजींतहि गोड गोड पुस्तकें लिहिलीं आहेत. याच्या Madman चें भाषांतर तुम्ही 'निहंगमा'त पाहिलें असेल. याचीं ऐकदोन वाक्यें खालीं देत आहे. तुम्हांला तीं आवडतील.

Pity the nation that is full of beliefs and empty of religion.

Pity the nation that wears a cloth it does not weave and eats a bread it does not harvest.

Pity the nation that acclaims the bully as hero.

Pity the nation that boasts not except among its ruins and will rebel not, save when its neck is laid between the sword and the block.

Pity the nation whose statesman is a fox, whose philosopher is a juggler and whose art is the art of hatching and mimicking.

आणि शेवटीं,

Pity the nation divided into fragments, each fragment deeming itself a nation

तुमच्या बुक पोस्टात खाजगी पत्राहि असल्याने त्याचे पैसे मला येथे भरणे लागले ।।

जवाहरलालजींच्या आत्मकथेमध्ये भाषा व लिपीसंबंधाने अेक प्रकरण आहे, त्यातील आश्चर्यक भाग तुमच्या प्रस्तारनेत घाल तर चागलें

काकाचा

सप्रेम वदे मातरम्

८८

गांधीजयंति, १९३७

प्रिय पुडलीक,

तुमचा प्रश्न फारच ठिकट आहे तरीहि विशिष्ट ध्येय डोक्यापुढे ठेवून ज्याने आपुण्याचो निदान पचवीस वर्षे मादली त्याला अशा प्रश्नाचे उत्तर देता आलेच पाहिजे असा माझा अभिप्राय असल्यामुळे थोडासा प्रयत्न करतो

शरीराशी आपला जन्मापासून मरणापर्यंतचा अगवड सतथ असूनहि आपले शरीर कसे चालते, शरीरात बरे वा मीट काय आहे व शरीर कोठर आले आहे, याची पूर्ण दाट आपल्याला नसतेच स्थूल शरीराची जर ही स्थिति, तर स्वतःचे मन, त्या मनात दडून रहाणाऱ्या वासना व आकाशा या सर्वांची चित्तव्रतमी आपल्याला कोडून असणार? बाह्य जगाचा जसा आपल्याला ठाव लागत नाही, तसाच आपल्या मनाचाहि ठाव लागणें दुरावास्त असतें आणि आपले अरेक मन म्हणजे बाह्य जगाभेदनेच मोठें व त्याहून गूढ असें जग असतें

आपण जगाला फसविण्याचा प्रयत्न करतो, त्याहून स्वतःला फसविण्याचा प्रयत्न अधिक करितो. जगाला आपल्याविषयी आस्था वेताचीच असते. त्यामुळे फसणें, न फसणें याची किंमत जगाला फारशी नसावयाची. आपण स्वतःचे फार लाडके असतो. त्यामुळे स्वतःला फसविण्याचा आणि स्वतःचा अभिप्राय स्वतःविषयी फारच अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न अव्याहत चालू असतो. अशा स्थितीत, जसें दुसऱ्याविषयी बोलण्यांत ऐकप्रकारचा अन्याय होण्याचा संभव असतो, तसेंच स्वतःविषयी बोलण्यांतहि दुसऱ्या प्रकारचा अन्याय होण्याचा संभव परिपूर्ण आहे.

आपलें आचरण आपें असो वा अनायें असो, जागरूकपणें स्वतःवर चौकी पहारा ठेवावा व निदान स्वतःला ओळखून असावें, असा माझा प्रथम निश्चय झाला व त्यामुळे जी वृत्ति जबरदस्तपणें बाहेरमुख होती ती अंतर्मुख केली. जे विचार परस्मैपदी होते त्यांना आत्मनेपदी केले. हा प्रयत्न आज-तागायत चालूच आहे. मूळ स्वभाव परस्मैपदी व सर्व साधनां आत्मनेपदी, अशी स्थिति असल्याने दोन्ही बाजूंचा फायदा मिळू लागला आणि त्यामुळे वृत्ति गूढहि बनली आणि व्यापकहि बनली.

माझ्या विचारसरणीतहि परस्मैपदी व आत्मनेपदी असा भेद आहे. मी स्वतःसाठीं जेव्हां विचार करतो आणि निर्णय ठरवितो, तेव्हां त्याची पद्धति अगदीं निराद्वी असते. ती तशीच लोकांपुढें मांडली तर बरेच लोक मला बेझ्यांत काढतील. पण माझे निर्णय अगदीं शुद्ध आहेत, असा आत्मविश्वास मला माझ्या पद्धतीनेच मिळतो. पण तीच गोष्ट लोकांपुढें मांडून त्यांना पटवून घ्यावयाची असते, तेव्हां विचाराची व अनुमान-शृंखलेची मांडणी परस्मैपदी असते. येथे दुसऱ्याची मनोरचना घ्यानांत घ्यावी लागते, दुसऱ्यांना बौद्धिक व हार्दिक समाधान किंवा वृत्ति कशी प्राप्त होतील याचा विचार करावा लागतो. पुष्कट वेळीं माझ्यामध्यें ही परस्मैपदी तर्पणशक्ति चांगल्या प्रमाणांत दिभून येते; मात्र माझ्या आत्मनेपदी जगाचा रहिवासी मी ऐकदाच असल्याने जागृतीचे सर्व तास अव्याहत भित्रांच्या सदवासांत अधूनहि मी ऐकाकीच आहे व म्हणूनच मानसिक शांति टिकविणें बरेचसे सोपें जातें. मी

आणि शेवटीं,

Pity the nation divided into fragments, each fragment deeming itself a nation.

तुमच्या बुक पोस्टांत खाजगी पत्राहि असल्याने त्याचे पैसे मला येथे भरावे लागले !!

जवाहरलालजींच्या आत्मरुथेमध्ये भाषा व लिपीसंबंधाने ऐक प्रकरण आहे, त्यातील आवश्यक भाग तुमच्या प्रस्तावनेत घाल तर चांगले.

काकाचा

सप्रेम वंदे मातरम्

८८

गांधीजयंति, १९३७

प्रिय पुंडलीक,

तुमचा प्रश्न फारच विकट आहे. तरीहि विशिष्ट ध्येय डोक्यापुढे ठेवून ज्याने आपुण्याचो निदान पंचवीस वर्षे काढला त्याला अशा प्रश्नाचे उत्तर देतां आलेच पाहिजे असा माझा अभिप्राय असल्यामुळे थोडासा प्रयत्न करतो.

शरीराशी आपला जन्मापासून मरणापर्यंतचा असंख्य संबंध असूनहि आपले शरीर कसे चालते, शरीरांत बरे वाजीट काय आहे व शरीर कोठवर आले आहे, याची पूर्ण दाद आपल्याला नसतेच. स्थूल शरीराची जर ही स्थिति, तर स्वतःचे मन, त्या मनांत दडून रहाणाऱ्या वासना व आकांक्षा या सर्वांची वित्तंवातमी आपल्याला कोठून असणार ? बाह्य जगाचा जसा आपल्याला ठाव लागत नाही, तसाच आपल्या मनाचाहि ठाव लागणे दुरापास्त असते आणि आपण जे जे सृष्टीचे तत्त्व जगाभेदनेचे सेजे व व्यावृत्त गूढ असे जग असते.

आपण जगाला फसविण्याचा प्रयत्न करतो, त्याहून स्वतःला फसविण्याचा प्रयत्न अधिक करितो. जगाला आपल्याविषयी आस्था वेताचीच असते. त्यामुळे फसणें, न फसणें याची किंमत जगाला फारशी नसावयाची. आपण स्वतःचे फार लाडके असतो. त्यामुळे स्वतःला फसविण्याचा आणि स्वतःचा अभिप्राय स्वतःविषयी फारच अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न अव्याहत चालू असतो. अशा स्थितीत, जसे दुसऱ्याविषयी बोलण्यांत ऐकप्रकारचा अन्याय होण्याचा संभव असतो, तसेच स्वतःविषयी बोलण्यांतहि दुसऱ्या प्रकारचा अन्याय होण्याचा संभव परिपूर्ण आहे.

आपलें आचरण आपें असो वा अनार्य असो, जागरूकपणें स्वतःवर चौकी पहारा ठेवावा व निदान स्वतःला ओळखून असावें, असा माना प्रथम निश्चय झाला व त्यामुळे जी वृत्ति जबरदस्तपणें बहिर्मुख होती ती अंतर्मुख केली. जे विचार परस्मैपदी होते त्यांना आत्मनेपदी केले. हा प्रयत्न आज-तागायत चालूच आहे. मूळ स्वभाव परस्मैपदी व सर्व साधना आत्मनेपदी, अशी स्थिति असल्याने दोन्ही बाजूंचा फायदा मिळूं लागला आणि त्यामुळे वृत्ति गूढहि बनली आणि व्यापकहि बनली.

माझ्या विचारसरणींतहि परस्मैपदी व आत्मनेपदी असा भेद आहे. मी स्वतःसाठीं जेव्हां विचार करतो आणि निर्णय ठरवितो, तेव्हां त्याची पद्धति अगदी निराळी असते. ती तशीच लोकांपुढे मांडली तर बरेच लोक मला वेड्यांत काढतील. पण माझे निर्णय अगदी शुद्ध आहेत, असा आत्मविश्वास मला माझ्या पद्धतीनेच मिळतो. पण तीच गोष्ट लोकांपुढे मांडून त्यांना पटवून यावयाची असते, तेव्हां विचाराची व अनुमान-शृंखलेची मांडणी परस्मैपदी असते. येथे दुसऱ्याची मनोरचना घ्यानांत घ्यावी लागते, दुसऱ्यांना बौद्धिक व हार्दिक समाधान किंवा वृत्ति कशी प्राप्त होईल याचा विचार करावा लागतो. पुष्कट वेळीं माझ्यामध्ये ही परस्मैपदी तर्पणशक्ति चांगल्या प्रमाणांत दिभून येते; मात्र माझ्या आत्मनेपदी जगाचा रहिवासी मी ऐकटाच असल्याने जागृतीचे सर्व तास अव्याहत भिवांच्या सहवासांत अमूनहि मी ऐकाकीच आहे व म्हणूनच मानीसक शांति टिकविणें बरेचसे सोपें जातें. मी

तारुण्याच्या अगदीं सुरवार्तीत असतांनाच अेक महान् संकल्प केला. त्या वेळचे शब्द अिघ्रजी होते ते तसेच येथे देतो.

I have a life to waste on experiments.

I shall see to it that

I don't build a career.

But if a career builds of itself and comes
in the way of my experiments,

I shall see to it that it is shattered.

My gains shall all be subjective.

अशा रीतीने स्वतःपुरता मी प्रयोगवीर झालों. माझ्या हातून सेवा घडो वा न घडो; पण माझ्या दोषामुळे जगाची असेवा न होवो अेवढी चिंता मात्र सतत असते. यामुळे स्वतःच्या लाभहानीच्या बाबतीत अगदीं बेफिकीर व अितरांच्या लाभहानीच्या बाबतीत यावत्शक्य सावधान, अशी माझी स्थिति आहे.

मजविषयी नेहमींच गैरसमज होत असतात. पुष्कळ वर्षे यामुळे मी आतून दुःखी असें. पुढें पाहिलें कीं, प्रत्येकाची दुनिया निराळीच असते. तेव्हां गैरसमज असणें हें मुद्दीच आश्चर्यकारक नसून, सार्वत्रिक गैरसमज नाही, हेंच अेक मोठें आश्चर्य वाटूं लागलें. खरोखर चंद्राची पाठ जशी आपल्याला दिसत नाही. त्याचप्रमाणें आपल्या वृत्तीच्या बाहेर जें कांहीं म्हणून बाह्यजगत् आहे तें आपल्याला दिसतां, कळतां आणि आकळतां येअूं नये. पण तसें नाही असें पाहून मी सिद्धांत बांधला कीं, ज्याप्रमाणें जगांत अेकच आत्मा आहे पण हें आत्मैक्य सहजासहजी अनुभवास येत नाही, त्याचप्रमाणें जगांत मनहि सर्वत्र अेकच आहे, बुद्धि अेकच आहे, आणि हृदयहि अेकच आहे, सर्व अंतर्बाह्य विश्व अेरुत्पच आहे. या सिद्धान्तानें मला नेहमींच मोठी शांति मिळाली आहे. या सिद्धांतामुळे माझा राग तर बहुतेक नाहीसा झाला.

क्लॅन्टेनमध्ये सत्रा साहिण्याची सोडी व सपित चांगलें असल्यामुळे तोच विषय घेअून पुष्कळ मार्क मिळवून परिक्षेत वर येण्याचा मोह कमी नव्हता.

असें अमूनहि पूर्ण विचारांतीं मी तर्क आणि तत्त्वज्ञान हाच विषय घेतला. त्या वेळीं हा विषय पसंत करण्याचें कारण अध्यापक ओकनीं विचारलें असतां मी जें उत्तर दिलें, तेंहि माझी जीवनादिशा सुचविणारेंच होतें. मी म्हणालों :

“I think a lot, and in innumerable directions; but it leads to no-where. There is no definiteness. I am anxious, therefore, to know the various types of thinking. I want to be familiar with all the avenues of thought.” ही त्या वेळची भाषा आहे. आज कदाचित् यादून जास्ती चांगल्या भाषेत हें मांडतां येतील. पण भाषेतच स्वामाधिक खोंच आहे.

वृत्ति अंतर्मुख होण्याचें दुसरें अंक कारण लहानपणींच उत्पन्न झालें होतें. घरीं सहा भावांत मी सर्वांत धाकटा. मातोश्रीनीं माझ्यापुढें लक्ष्मणाचा आदर्श ठेवला होता. अर्थात् मजदून मोठ्या पाच रामचंद्रांची सेवा करणें व त्यांच्याशीं निष्ठा सांभाळणें माझे कर्तव्य होतें. वयाच्या मानानें हा प्रयत्न मी नामाणिरूपणें केला; पण दुर्दैव माझे कीं सर्व बडील बंधूनीं माझ्या अभ्यासाला थोडी फार मदत केली असली तरी, विनासाला कोणीच मदत केली नाही. त्यांना विनासाची फारशी कल्पनाच नसावी. बडील भावाचा हक्क म्हणून दादागिरी चालविण्याची हौस मात्र प्रत्येकाला. त्यापुढें ज्या मानानें त्यांची नालायकी आणि अपेक्षा, तितकेंच स्वातंत्र्य मला लाभलें होतें.

अर्थात् लहानपणीं जेव्हां प्रेम, प्रसन्नता व मोकळेपणा, हीं अधिमाधिका हवीं असतात, त्या वेळींच माझेवर अंक दडपण पाडलें गेलें. बाह्य विकास बराचसा खुरदला आणि वृत्ति आतल्या आंत अवकाश शोधूं लागल्या परिणाम असा झाला कीं, स्वभावांत नरुद्धत कृत्रिमता येऊं लागली. आत्म विश्वासाचें मानेरें झालें; स्वाभिमान बोंबट झाला; पण त्याबरोबरच शांतपणें निरीक्षण करण्याची व तटस्थपणें निर्णय बांधण्याची संवय लागली. पुष्कळसे प्रयोग प्रत्यक्ष करता न आले, तरीहि ते मनानें करून पहाण्याचे; मूर्तिपूजा न करतां आली तरी जशी मानसपूजा करतां येते त्याप्रमाणें मानस-विषयसेवन, मानस-प्रारंभ, मानस-प्रयोग, मानस-योजना, वगैरे गोष्टी चाडल्या. जीवनाचा,

मोठा भाग मानसिक क्षेत्रांतच विकास पावू लागला. यामुळे कल्पनाशक्तीचा असाधारण परिपाक झाला. पण हरजेक गोष्ट अनुभवाच्या कसोटीला कसून पाहाण्याचें मात्र राहून गेलें व त्यामुळे स्वभावांत किंवा बुद्धींत विलक्षण तरतरी व हास्यास्पद वावळटपणा यांचें मिश्रण दिसूं लागलें. लोकांच्या या दोहोंपैकीं कोठली तरी अेक बाजू विशेष लक्षांत येऊन त्यांचें वर्तन परस्पर-विरोधी होअूं लागलें. यामुळेहि समाजांत वागण्याच्या वावळतींत आत्मविश्वास बराच कमी झाला. हा वावळटपणा काढून टाकण्यासाठीं मी आटोकाट प्रयत्न चालविले. कोगत्याहि प्रश्नाचा विचार करण्यापूर्वी किती वाजूनीं विचार करणें शक्य आहे, हें मी प्रथम पाहूं लागलों. यामुळे अेरुच प्रश्न अनेक रीतीनें तपासण्याची संवय लागली.

स्वतः बरेंच सहन केलें असल्यानें माझ्यामध्ये सहानुभूतीची मात्रा वाढली. अशाहरणार्थ स्त्रियांचें जीवन परस्वाधीन; आजीवाप, भाऊ, सासुसासरा, नवरा, दीर-मणेंदा, सर्वांचीच कुर्बोडी त्यांना सहन करावी लागते, यामुळे त्यांची स्थिति कशी होत असेल याची बरोबर कल्पना येऊन त्यांच्या-विषयींची सहानुभूति वाढली. घरांत मी सर्वांत लहान असल्यानें माझ्यासमेर सर्वच मंडळी मोकळेपणानें बोलत. 'हा लहान, याला काय कळतें,' हीच सर्वांची भावना. आणि बारीक सारीक कट जे सर्वत्र चालू असतात त्या सगळ्याच कटांत माझा उपयोग सर्वत्र करून घेतला जात असल्यानें सर्व वाजूंशीं सहानुभूति मी वाढवूं शकलों; पण त्याबरोबर लोक कसे अेकांगी असतात, कसे आंधळे असतात, आवेशांत येऊन कसे फसतात, हें सहज लक्षांत आलें व त्यामुळे लहानपणींच आंधळ्या अुत्साहाची भूमिका सुटून अेकप्रकारचा पोकपणा आंगी आला. पोरकटपणा असा मला फारसा शिवलाच नाहीं व म्हातारपणीं भ्रमनिवृत्ति झाल्यानें जो विषाद येतो तो विषादाहि मला कधीं बाधला नाहीं.

मी प्रथम वाढविले ते कौटुंबिक सद्गुण. आज्ञाधार कव्हाबें, सेवापरायण असावें, स्वतांच्या स्वार्थाचा विचार काढून टाकावा, हे तीन गुण लहानपणीं अुत्कटतेनें वाढले. यानंतर सुट्टिनिरिक्षणाची गोडी थोडीशी अुशीरानें आली व ती अझून वाढत्या प्रमाणावरच आहे. कारवारला हिंदुस्कूलमध्ये शिकत असतांना

नैतिक जीवनाची महत्ता प्रथम नजरेस आली. धर्मनिष्ठा व धार्मिकता ही मातापित्यापासून मुबलक प्रमाणांत मिळाली. स्वभावांत प्रयोगवीरता असल्याने धार्मिक श्रद्धा वेळोवेळीं परजली गेली. प्रथम वाटे, अद्वितीय भक्त व्हावे; पुन्हां वाटे, योगी होऊन अनेक सिद्धि मिळवाव्यात व जगाचें दुःख दूर करावे. कॉलेजमध्ये गेल्यानंतर स्वातंत्र्यनिष्ठा वाढली व क्रांतिकारी विचार दृढ झाले. पण त्याबरोबरच बुद्धीची अुपासना वाढल्यामुळे नास्तिकता व संशयवाद यांनी घेरले.

पूर्वपंडिका चांगली असल्यामुळे नास्तिकता व संशयवाद यांचा मला पुष्कळच फायदा झाला. त्या कालाविषयी मला आजही पश्चात्ताप नाही, त्या स्थितीची लाज वाटण्याचेंहि कारण घडलें नाहीं. यथाकाळीं पुनः धार्मिक भूमिकेवर आलों. लहानपणची धर्मनिष्ठा कर्मकांडी आणि भाविक होती. नैतिक जीवनाची महत्ता त्या वेळीं साक्षात् झाली नव्हती. आतां नैतिक व आध्यात्मिक जीवन हेंच जीवनसर्वस्व आहे, असें कळून आलें. लहानपणीं सृष्टिनिरीक्षण व नवेनवे अनुभव यांच्या आवडीने प्रवासाची गोडी होती; मोठेपणीं त्या वृत्तीत समाजनिरीक्षण, तीर्थयात्रा, स्थापत्याच्या निरीक्षणाची गोडी, वगैरे गोष्टींची भर पडली.

याच काळीं संस्कृति म्हणजेच जीवनाचा परिपाक या वाङ्मूढे मन घटलें व जीवन सर्व वाङ्मूनीं समृद्ध झालें पाहिजे, असें वाटू लागलें. स्वामी विवेकानंद, सिस्टर निवेदिता, आनंदकुमारस्वामी, लाला हरदयाळ व रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या विचारांचा पगडा मनावर विशेष बसला. स्वातंत्र्य-प्राप्ति, संस्कृतीचा विकास, आध्यात्मिक जीवन, सेवापरायणता, या सर्व वस्तु जीवनाच्या केंद्रांत येवून बसल्या व यातून साक्षात्कार झाला कीं मनुष्याचा सर्वोच्च व्यापार म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षण हेंच सर्वोच्च, सर्व-संपूर्ण व नित्यनूतन असें वाढत्या अंगाचें जीवनदर्शन आहे. अर्थात् या प्रवृत्तीलाच स्वतःचें जीवन अर्पण करणें हें स्वाभाविक, क्रमप्राप्त व अपरिहार्य झालें.

तेवदाच आराम मिळविला आहे. शंकर, वाळू, हकानें स्वदस्तुरचें पत्र मागतात मग तुम्हालाच कां न लिहावें? हाही अेक विचार मनांत येतोच. स्वहस्तें पत्रें लिहिण्यांत मी जरी पराभूत झालों आहे तरी माझी प्रकृति वर्गिच सुधारली आहे. गरजवंत व आजारी यांची स्थिति सारखीच. यामुळें कालपाहून येथें मजजवळ असलेला नट्यु (नवजीवनमधील नोकर) याचेकडून छातीला औषधी तेल चोळून घेऊं लागलों आहे. विशिष्ट प्रेमाच्याच माणसांचा अंगास स्पर्श झालेला खपावा हें संप्राप्तवृत्तीला योग्य नव्हे, अशीहि तर्क्यणालि स्वतःशीं केली.

नीद बरे होऊपर्यंत काम करण्याची धाडी करूं नसा. पण मग कांहीं ना कांहीं काम हातीं घ्याच. काम नसलें कीं मनष्य लीकून म्हातारा होतो व आत्मविश्वास गमावून वसतो. अंत्यज शाळेंत तुम्हाला वाव नाही हें समजलें. कांहीं हरकत नाही. सेनापति, वापदांविपर्यीं तुम्हाला आदर आहे. त्यांचा सेवाधर्म केवदा भुज्ज्वल ! गदारें सारू करीत असत. तुम्ही बागेंत काम करा. गांवांतील कचऱ्याचे कोपरे साफ करा. आमच्या नरहरीभाऊंनीं स्वतःच्या गांवीं असें करून फारच उत्तम परिणाम पडवून आणला. तुम्हाला ठाभूरुआहे, कीं मी जरी फार वाचत नसलों तरी वाचनाच्या विरुध्द मी खास नाही. तरी तुमचें वाचन कदाचित् वंध्य असावें असें मला चारवार वाटतें. कां कुणाला ठाऊक. तुम्ही लोक शास्त्रग्रामाण्यवादी. शास्त्रार्थ करतां करतां बुद्धि घोयट होते असें मला वाटतें. परसेवो याचा अर्थ पर-सेवा असा करून सवध लेख तुम्ही कसा लावला असेल याचेंच आश्चर्य वाटतें. असली करामत किंवा कसरत शास्त्रिलोकच करूं जाणतात ! परसेवो शब्द संस्कृत प्रस्वेदपाहून आला आहे. परसेवो म्हणजे घाम.

शास्त्रांचा अर्थ करतांना किंवा वाक्याचा काय अर्थ होऊं शकतो याचा विचार करतांना, तत्त्व काय अन्न शकेल याचाच विशेष विचार केलेला चांगला. यालाच अेरुपकारें आत्मस्वातंत्र्य म्हणतां येतील. अर्थ पदावयाचा नसून तत्त्व पडलें पाहिजे.

तुम्ही निकरानें स्वतःशीं लक्ष हुदलीलाच राहिलां आहांत हें माझ्या मते उत्तम केलें. हीहि तपश्चर्या आहे. अितरांना तो न दिसो. तुम्हां कुमरी

आश्रमाचे घटक आहात आणी नाहीत “जातूनी सनसार, पैसलों अगणी” अशा वृत्तीने तुम्ही कौटुंबिक पाश तोडले आहेत गंगाधरराय त्याच पथात आहेत अशा परिस्थितीत तात्त्विकदृष्ट्या आश्रमयासी आहात व व्यवहार-दृष्ट्या तुम्ही आश्रमाचे घटक नाही आहात व तेंच योग्य आहे घर सोडलें व मठ धरला ही स्थिति तुम्हाला असत्यच व्याख्याची तुमच्यासारख्या आध्यात्मिक वृत्तीच्या माणसाला रोज वर चढल्यावाचून कसे स्वस्थ वसवणार ? स्वान्यात तुम्हाला मोक्ष दिसतो हें खर, पण उपनिषद, गीता, याचा अभ्यास प्रवचनकार, पुढारी श्रेण्याच्या अुद्देशाने तुम्ही स्वास करीत नाही धर्मतत्त्व समजावें, तदनुसार आचरण घडावें व जीवन सकल व्हावें हाच तुमचा अुद्देश वाचन, मनन याने विचार सुचतात, श्रुति निवडने, पण कोणत्याहि विचाराचा, कल्पनेचा साक्षात्कार कर्माच्या द्वारा होतो पित्त व हवा याच्या योगाने ज्याप्रमाणे अन्नाचे रक्त होऊन अन्न आत्मसात् होते, त्याचप्रमाणे ज्ञान कर्माच्या सहाय्यानेच आत्मसात् होते म्हणूनच गीतेने कर्माने इतका भर दिला आहे ज्ञानाच्या खरेपणाची कसोतीहि कर्मच आहे चतुर पुरुष भावेच्या जोरावर गेल तो विचार श्रोत्या याचकाच्या मनावर ठसवितील व मोह पाडतील पण कर्माच्या कसोतीवर खरेखोटे याची पारख अलूक होते व समाधानहि कर्मातच आहे

माझा मूळ मुद्दा स्पेडून ह अुगाच प्रवचन झालें तें सोडून या

‘नूपुर’ पहारयास मिळालें ‘नूपुर’ कारांनी न्यात माझा प्राजक्त अभिप्राय लोकांच्या नजरेस पडण्यासाठी मागितला आहे । तुमच्या समाधानार्थ मी अभिप्राय दिलाहि असता पण कर्मिनेच्या क्षेत्रात अभिप्राय देणारा मी कोण ? महाराष्ट्र मला ओळखत नाही म्हणून ‘सत्याग्रही घोर,’ ‘देशभक्त,’ ‘महात्माजींचे पट्टशिष्य,’ ‘अुजगा हात,’ निदान ‘सत्याग्रहाश्रमयासी’ प्रथम माझीच ओळख करून याची लागते अेवगुणमिश्रित काकासाहेब या पुस्तका-सवधाने असें असें म्हणतात, असा विस्तार कराय लागतो मला या सर्व प्रकाराची लाज वाटते कवीची कविता मासिकातून येते लोक तिला प्रत्यक्ष ओळखतात व मग कवितासंग्रह आपोआप स्वतःच्या जोरावर प्रसिद्ध होतो मी अभिप्राय यावयाचा नाही असेंच ठगविलें आहे

‘काव्य’ वरपर पाहून गेलों न एका रसिक मिनाला पहाययाला दिलें आहे परत आलें म्हणजे काळजीपूर्वक वाचीन मला काविता आनडली गिखरिणी, स्मधरा हीं माझीं आनडतीं वृत्ते त्यातच कवीचा हातखडा आहे निपय काव्याला शोभतील असेच बहुतेक घेतले आहेत व कवि हृदयाहि ठिकाठिकाणीं दिसून येतें पण कवीला किंवा प्रकाशकाना कविहृदयापेक्षा वृत्तरचनाकौशल्यच अधिक महत्वाचें वाटत असामें कोलहटकराना लिहिलेलें गचाळ पत्र कशाला छापलें ? कवीनें त्या वल्लीं सहज हौसेनें किंवा पोरबुद्धीनें लिहिलें किंवा रचलें, पण छापून आज काय मिळालें ? आपल्या गसकतेचें प्रदर्शन ! हजार उत्तम उत्तम अभिप्राय धुअून टाकण्याला ही एक काविता नस आहे

‘मोया’ कुमाराची रुमिता तुम्हाला फार आनडली असेल आहून आहून राज्यकर्त्यानिपयींचा अनादर व्यक्त करणें आजकाल फार बोकाळलें आहे त्यापैकीच ही रुमिता आहे मला तोंत तेजस्वीपणाचा अभाव दिसतो मराठी भाषेत असलें वाङ्मय तयार करून आपण भाषेचा अपमान करतो व राष्ट्राचें शील अतेजस्वी करतो कायद्याशीं असला लपडान वेळणारा कवि राष्ट्राच्या दुखाचा व अपमानाचा अपमान करतो हें तुम्हाला कधीं समजणार ? अशानें का कधीं राष्ट्र चर येतें ? गुलामी भ्याडपणाचें चौतुरु तें काय करावयाचें ? ह्यात लोकजाणूति मुळीच नाहीं आणि मूळ पौराणिक गोष्टीचे मिनाकारण हाल ! समग्र काविता वाचून मग विशेष लिहीन बरील टीकेवरून मिथळन जाऊ नका कवीविपयीं माझा समभाव आहे न त्याना तुमच्यामार्फत एक विस्तृत पत्रहि लिहीन

हिंदी कोशाच्या वापरींत तपास करतो अजमेरला लिहीत आहे न स्वामी येथें सया परग येणार आश्वित त्यानाहि पुन्हा आठवण देईन

येथें ज्या प्रकारची पुस्तकें मी गोळा केलीं आहेत तीं तुम्हाला आवडण्यासारखीं नाहींत याल तेव्हाच पसत करा

ब्रह्मचर्यांज अजून एक ओळखि लिहिली नाहीं निरनिराळ्या वेळीं विद्यार्थ्यांना लिहिलेल्या पत्राच्या धर्तींज एक पत्रमाला लिहिणार आहे. म्हणजे याविपयींचें गार्भीर्य, पात्रिन्ध व खासगीपणा कायम राहील

चि. बाळ वारडेलीला आहे शरर भावनगरला राष्ट्रीय मॅट्रिकची तयारी करीत आहे शररमध्ये भूतकाळ विसरून जाऊन वर्तमानकाळाच्या आनंदात एकरस होण्याची वृत्ति आहे त्यामुळे त्याची मला चिंता नाही

माझ्या या पत्रावरून तुमची खात्री झाली असेल की तुम्ही खिन्न आहात असें मी मानून बसलों नाहीं तुम्हांत कदुकवृत्ति आहे, हें मी जाणून आहे कदुकवृत्ति शीघ्र सुधारणेच्या आड येते, पण निराशेच्या तबड्यात कधीच पडू नत नाहीं.

बस, आता लिहिण्याच्या शक्तीचा अत आला तेव्हा पुरें करतों

मला स्वतःच्या सुखदुःखाग्रिपर्यीं बोलण्या लिहिण्याची समय नव्हती ती या आजारीपणात लागली आहे. तिचेरुडे लक्ष देण्यासारखें नाही. प्रकृतीस जपा, नाहीतर माझेहीं तोडा.

—राजा

देशमुख आणि कंपनीचीं नवीं प्रकाशनें

वि. स. खांडेकर

तुहंगातील पत्रें भाग १ व २
जळलेला मोहोर (आ. ४ थी)

वामन मल्हार जोशी

व्यक्ति आणि विचार

चंदेरीं स्वप्नें

तिसरा प्रहर

साने गुरुजी

चितनिका

दुर्दैवी

गोप्या

आणन सारें भाऊ

मिरी

ना. धों. ताम्हनकर

गुजाताई

बडिलांचे सेवेगी

ग. ज्यं. माढखोलकर

चंदनवाडी (आ. दुसरी)

कांता (आ. दुसरी)

चिं. वि. जांशी

गुंड्याभाऊ

लकावेमव

दत्त रघुनाथ कवठेकर

अपुरा डाव (आ. दुसरी)

अनंत काणेकर

पिकलीं पानें (आ. दुसरी)

लक्ष्मणराव सरदेसाई

मांडवी ! तूं आटलीस !

बापू गोखले

निवड

अरविंद गोखले

उन्मेष

कॅ. लिमये

दर्याशार

आचार्य कृपलानी

गांधीदर्शन

नेतार्जी सुभाषचंद्र बोस

लाल किल्ला

वियोगी हरि

अंतराचे बोल

पट्टाभी सीतारामय्या

गांधी आणि गांधीवाद

सी. मालतीबाई दांडेकर

वज्रनेत्र

त्रिवलकर

सुनीता

- कृष्णमावती देशपांडे

मोळी

पं. क्षमाराव

देणगी

गोपिनाथ तळवलकर

मंगलवाम

कृष्णमात्रज

सामिधा

देशमुख आणि कंपनीची आगामी प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

प्र. के. अत्रे

अथ

बुद्ध आणि हिंदलर

चल ये राणी

चार भिंती

विसावे शतक

निसरी भूक

वर्षाकाल

छाया भाग १ व २

पालुका

गडी माँ

१९४२

चक्रवर्ति

उपांची स्वप्ने

वटपत्रे

साहित्य-साधना

शामची पत्रे

ग. झं. माडखोलकर

हाक

हे पुद्द

तीन दिवस

माझे आवडने कवि

उर्वशी

चक्रवर्ति उद्यन

स्वप्नारिता

उभर सूर्याम

द. र. कवठेकर

दगाआड

आग आणि पाणी

वितळलेल्या भावना

‘मी’, कमा शाली !

(लघुकथा)

ना. धों. ताम्हनकर

शेजारी

गोविनाथ तळवलकर

१९४२ आणि नंतर

कृष्णाबाई मोटे

मवाली

गुणाची पोर

साने गुरुजी

स्वर्गीय ठेवा

काकासाहेब कालेलकर

स्मरणयात्रा

चिं. वि. जोशी

दरबारकथा

आजीबाई

माणसकी

दत्त बांदेकर

हिरवी माडी

कबुलीजबाब

गडी फू

मोहनिद्रा

अनंत काणेकर

काळे आणि पाढरे

गिवानच्या कथा

शकुंतला परांजपे

चांदणी

घरचा मालक

एम. एल. दांतवाला

गंधीवादाचा फेरविचार